הָעָבָר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

המערכת :
בן ציון כץ
ברוך קרוא

המזכיר :
א. אהרוני

מועצת המערכת :
ז. שזר
ס. שניאורסון
כ. שוחטמן
יוחנן טברסקי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

חוברת ב' שבט תשי"ד תל־אביב

נוסד לזכר חיים כהן בפטרבורג

הוצאת „אלחירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בסיוע משרד החנוך והתרבות

התוכן

	עמוד
המערכת: חמשים שנה לפוגרום בקישינוב	3
בן ציון כץ: יובל העתונות היומית העברית המחודשת	5
יצחק גרינבוים: ימי פטרוגראד שלי	23
הרב פרופ' ש. אסף ז"ל: שנות לימודי בישיבת טלז	34
ד"ר נ. מ. גלבר: ראשית תנועת הסטודנטים הציונים ברוסיה	46
ברוך שוחטמן: ה„ראזסוויט" הראשון (1860—1861)	61
ד"ר ישראל קלוזנר: יוסף פסלס, קרובו הנאור של הגר"א	73
צבי הר שפר: ליובאוויץ, עיר מושב אדמו"רי חב"ד	86
מ. נובומייסקי: היהודים בסיביריה עד מלחמת העולם הראשונה	94
י. טריווש: היהודים בנובורוסיה	100
יצחק מאור: טורגנייב ויחסו לפרעות שנות השמונים	105
בן ציון כץ: נפש לשמעון דובנוב	112
ב.ק.: ברכה לראש משביר (למלאת 70 שנה לפרופ' בן ציון דינור)	116
ברוך קרוא: הרב פרופ' ש. אסף ז"ל	117
אמנון הורביץ: בילו ברוסיה	119
יוחנן טברסקי: הגאון ר' אליהו מוילנה	122
ישראל ברמן: מאזן של „יובל"	130
יעקב פרמן: תמונת פרעות קישינוב מעשי ידי אבל פן	136
י.א. שפירא: יד ושם ליהדות בסרביה	137
מ. בית דוד: עוד מקור לתולדות יעקב פראנק	139
אגרות קלמן שולמן לשלום עליכם, הובאו לדפוס על ידי י. ד. ברקוביץ	142
אגרות ארז (אלכסנדר צדרבוים), הובאו לדפוס על ידי מ. אונגרפלד	145
ביבליוגרפיה: מהומל עד תל־אביב — יל"ג כהנוביץ; לחקר משפחות הרכבי — צבי הרכבי (ב. כ.); ספר זכרון ליהודי לטביה (יצחק מאור)	157
לכל חברי ההגנה ופעיליה ברוסיה ובאוקראינה	160
דו"ח אגודת „אלתירא"	161

חמשים שנה לפוגרום בקישינוב

הצבור היהודי בישראל ובתפוצות לא העריך את התאריך הזה, שתפס בשעתו מקום ניכר בתולדות עם ישראל, כהיסטורי באופן מיוחד. היהדות הרוסית היתה בימים ההם, אם לא רוב מנין, הרי רוב בנין של עם ישראל, והפוגרום בקישינוב חולל תסיסה גדולה בקרב היהדות כולה. במדה מסויימת יש גם מעין קשר בין הפוגרום ההוא ותוצאותיו להתפתחות הרעיון של מדינת ישראל, שעורר אותו הרצל זמן מועט קודם בספרו „מדינת היהודים". הפוגרום בקישינוב גרם הרבה להחדרת הרעיון של מדינת היהודים ביהדות רוסיה. הרצל ראה בחזונו עוד לפני הפוגרום, כי לא יעברו חמשים שנה ותהיה מדינת היהודים, ואחרי הפוגרום יש שלא ראו בדברים הללו משום דברי הזיה.

הפוגרום הזה השפיע הרבה על הרצל, והוא שגרם שיסע לרוסיה למשא ומתן עם המיניסטר פלווה שרבים האשימו אותו בהכנת הפוגרום. הרצל דאג שהציונות ברוסיה לא תחוסל, ושהיא עוד תתחזק, אף שהיתה תקווה קלושה מאד, שהיהודים יצאו מרוסיה לארץ ישראל. הרצל דאג ביחוד לעתיד.

בימי הדיונים על אוגנדה, בקונגרס הששי, נתפרסמה הפואימה של ח. נ. ביאליק „משא נמירוב". אין בה כלום על המדיניות הציונית, אבל יש בה משום היזוק הכוח הישראלי, שלא להכנע לעריצות ופראות אלא להלחם בעוז. אמנם גם מתנגדי הציונות, כאנשי ה„בונד", הטיפו לאותו הכיוון והשתמשו לתעמולתם באסון הלאומי, בפוגרום הקישינובי, אבל הביסום היה אחר. ח. נ. ביאליק ציין את האסון כי אנחנו נופלים מכל העמים, שאין לנו מדינה וחיים עצמאיים.

ה„בונד" נלחם ביתר חריפות בציונות על שהרצל נסע לפלווה, אולם בכל זאת התחזקה התנועה הציונית משנת 1903 ואילך. ידעו כי הרצל הביא קרבן גדול בנסיעתו רק לשם הציונות ולשם המדינה העתידה אחרי חלוקת תורכיה, שאפשר היה לפי דבריו „לקבוע את זמנה" עם השעון ביד. בשנת 1905, — אחרי המניפסט הצארי באוקטובר, שאנשי המאה השחורה אמרו להתנקם ביהודים — לא היתה אותה ההופעה של הכניעה לגורל, שהתריע עליה ביאליק, אלא נלחמו בגבורה. ואחד העם העלה על הנס אחרי הפוגרום באודיסה בשנת 1905 כי היו בין הפורעים הרבה יותר הרוגים מאשר בין היהודים.

אחרי הפוגרום בקישינוב בא מפנה אחר מאשר אחרי הפוגרומים בשנות השמונים למאה התשע עשרה (84—1881). ב„סופות בנגב" לא היו מעשי רצח אכזריים כמו בקישינוב, אבל היה גם הבדל לרעה, כי בקישינוב נמשך הפוגרום רק יומיים. ובשנות השמונים נמשכו הפרעות **שלש שנים** — מן הפוגרום הראשון ביליסווטגראד, עד הפוגרום בניזניגובגורוד, שמקסים גורקי היה עד לו, וברוב כשרון תיאר את האכזריות של בני עמו. הפוגרומים של שנות השמונים גרמו אמנם ליסוד אגודות של חובבי ציון, היו גם אלו שחלמו על הרעיון המדיני, אבל בעיקר הביאו אותם הפוגרומים להתגברות ההגירה של היהודים מרוסיה

לארצות הברית. — שבסופו של דבר היתה גם זו משום הצלה ליהודים וליהדות — ולא משום חיזוק הכוח הישראלי ומכל שכן שלא דובר אז על ההגנה העצמית, ובממדים גדולים, אף כי כוח היהדות הרוסית היה גדול בהרבה בחינות. המשורר הגדול של הדור ההוא, י. ל. גורדון, כתב אחרי הפרעות בשנות השמונים שיר בשם „אחותי רוחמה", במטרה לחזק את המניע להגירת היהודים מרוסיה לאמריקה. אולם המשורר הגדול של תקופתנו ח. נ. ביאליק כתב אחרי הפוגרום בקישינוב את השיר „משא" (זה השם, שניתן לו על ידי המשורר בהיותו עוד בקישינוב, ולא „בעיר ההריגה", והמלה נמירוב נוספה מטעמי צנזורה), לחיזוק הכוח להגנה עצמית. כיוון זה נתקבל על ידי רוב העם, ולא רק על ידי אלה, שבעיקר כוונו להפלת המשטר הצארי. וזוהי חשיבות התקופה.

בימינו, ביחוד בין הדור הצעיר בישראל, אחרי ההשמדה של יותר מששה מיליונים יהודים באכזריות שלא היתה כמותה בכל הדורות, יש שיביטו על הפוגרום בקישינוב כעל מקרה פעוט, שאין ראוי להתעכב עליו ביחוד. אבל יש להעיר להם, כי אלמלא „משא נמירוב" לפני חמשים שנה, מי יודע אם היה קם המרד של הגיטו בוורשה. הרצל זועזע על ידי הפוגרום בקישינוב ותיאר בספר היומן שלו תמונה מזעזעת על עתיד היהדות גם בגרמניה, תיאור אולי יותר מזעזע מאשר הפוגרום בקישינוב. הוא ראה בפוגרום זה לא מקרה בודד, אלא מה שעתיד להיות. אולם קיוה למדינה יהודית כעבור חמשים שנה.

בהעלותנו עכשיו אחרי חמשים שנה את זכר הפוגרום בקישינוב — הננו מציינים כי בתאריך זה התחילה תקופה חדשה של זעזועים לאין קץ, תקופה איומה ונוראה — אלא שבינתים נתחזק כוח ישראל ונתקיימה נבואת הרצל שחזה בעצם ימי האסון.

בן-ציון כץ

יובל העתונות העברית היומית המחודשת

א

העתונות העברית ברוסיה עד 1903

עדיין אין לנו ספר מקיף בתולדות העתונות העברית. ברוסית יש ספרו של הד"ר י. צינברג על תולדות העתונות הישראלית, אבל יש בו גם ליקויים. הסופר ש. ל. ציטרון פרסם ב"העולם" רשימות חשובות לתולדות העתונות העברית, אבל אין בהן כדי למלא את החסרון בספר היסטורי על העתונות העברית, מימי "המגיד", שהתחיל לצאת בליק (פרוסיה) בשנת 1856, עד היום. כעבור שלש שנים תמלאנה מאה שנה לעתונות העברית, ואז ודאי שנחוג את התאריך הזה, ואולי עד אז כבר יחובר ספר כזה.

"המגיד" אף שיצא בליק הרי נועד לקוראים ברוסיה. ליק היתה סמוכה לרוסיה, עיר הגבול, והגליונות נתקבלו בכל רוסיה. מלחמת קרים היא שעוררה את הקוראים היהודים ברוסיה לדעת מה שנעשה בעולם הגדול. אילו היה בימים ההם בין המשכילים הראשונים ברוסיה מי שהרגיש בצורך בעתון כזה, היתה ממשלת אלכסנדר השני בראשיתה נותנת את הרשיון הזה, אבל בין היהודים ברוסיה לא נמצא אדם כזה. וכפי שמספר אלכסנדר צדרבוים (ארז) לא רצתה הממשלה להרשות את העתון הרוסי המוקדש לשאלת היהודים, מפני שטענה כי ליהודים יש להוציא עתון בעברית או באידיש והמפקח על השכלת העם פירוגוב, שהיה גם "אחד ישראל", השפיע על צדרבוים שיוציא באודיסה עתון בעברית ואידיש, ואמנם התחילו בשנת 1860 לצאת "המליץ" ו"קול מבשר" (באידיש). אבל התעודה העיקרית של העתונים היתה לא להביא חדשות וידיעות העולם לקוראים, אלא להלחם עם "מורדי אור", להפיץ את ההשכלה, ולפיכך העדיפו אז הקוראים ברוסיה את "המגיד" שיצא בליק במדינה אחרת על "המליץ" שיצא ברוסיה.

אחרי צדרבוים קיבל חיים זליג סלונימסקי את הרשיון להוציא בוורשה את "הצפירה", שבועון בעברית, אבל המטרה שלו היתה לא הפצת חדשות, אלא ידיעות הטבע וכל מיני מדע בין היהודים, והחדשות רק דרך אגב, וגם "הצפירה" לא היתה מתחרה ל"המגיד", אבל בכל זאת היתה מתפשטת, אלמלא נקרא בינתים מייסד "הצפירה" סלונימסקי להיות מפקח בבית מדרש הרבנים בז'יטומיר. חברת "מפיצי השכלה" בפטרבורג התאמצה לחדש את "הצפירה" ומילאה את ידי הפרופיסור דניאל חוולסון לבוא בדברים עם סלונימסקי לחדש את "הצפירה" בז'יטומיר. אבל סלונימסקי רצה שהוא יהיה הצנזור ועריכת העתון תימסר לידי שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים), והוא סלונימסקי יהיה רק העוזר על ידו. הועד של "מפיצי השכלה" לא הסכים למסור את עריכת העתון לידי איש אחר חוץ מסלונימסקי "יען כי התקוה להצלחת מכתב-עתי נשענת רק על זה ששם כלונימסקי הנודע בין כל אחינו יקרא עליו", לפיכך

לא התחדשה „הצפירה" זמן ממושך. אחרי כן, לקראת קושי השנת הרשיון, יצא העתון זמן מה בברלין, והעורך בפועל היה הד"ר י. ל. קנטור. אז היה העתון יותר חי, ויותר מקום הוקדש לחדשות ועניני החיים מאשר למדע. רק אחרי כן, כשנתקבל הרשיון, הועברה „הצפירה" לוורשה, וכשנכנס בשנת 1879 הסופר הצעיר נחום סוקולוב למערכת לבש העתון צורה חדשה, היו בו אמנם מאמרי מדע, אבל גם מאמרים מדיניים ויותר חדשות־העולם, וביחוד המאמרים „הצופה לבית ישראל", שחיבבו את העתון על הקוראים העברים. אז נעשה העתון מתחרה ל„המגיד".

ל„המליץ" היה חוג קוראים מסוג אחר, אלה ששאפו להשכלה ולמלחמה בסדרים המקובלים בקהילות. הוא יצא באודיסה עד שנת 1870 ואז עבר לפטרבורג, ורק „קול מבשר" באידיש נשאר באודיסה. וכשנפסק באודיסה קיבל צדרבוים רשיון להוציא בפטרבורג שבועון בשם „יידישעס פאלקסבלאט".

אולם איש לא חשב עוד על עתון עברי יומי. על עתון יומי באידיש היה חולם המספר מרדכי ספקטור, אבל אי אפשר היה לקוות לקבל רשיון. הראשון שהחליט להוציא עתון יומי בעברית בשם „היום" היה הד"ר י. ל. קנטור, שהתחיל להוציאו בשנת 1886. זה היה רעיון מוצלח. אמנם התקיים רק קצת יותר משנתים, מפני שבינתים התחילו גם „המליץ" ו„הצפירה" לצאת יומית, והוא לא יכול לעמוד בהתחרות.

כשמלאו 25 שנה לצאת „היום", פרסם „הד הזמן" שיצא בוילנה גליון מיוחד מוקדש למאורע חשוב זה של יובל העתון העברי היומי הראשון. הד"ר קנטור כתב מאמר בגליון זה שבו סיפר על השתלשלות המאורעות, איך קבל את הרשיון וכו'. הוא כתב: „חלמתי לתת לקוראים העברים אשר הסכינו לקרוא בכל יום עתון בלשון הלועזית, להבין את הכתוב שם למחצה, לשליש או לרביע, את הדברים ההם עצמם שרגיל העתון הלועזי לתת להם. אבל לא בלשון לועזית אלא בלשון עברית מובנה להם. לא נקל היה הדבר בימים ההם להוציא מן הממונים לעניני הדפוס רשיון לעתון עברי כזה. העתונים העברים לא היו אהובים לממונים ההם, מפני שהם בעצמם לא יכלו לקרוא אותם והצנזורים העברים או מי שהיו עברים היו חשודים בעיניהם בעקבות המלשינות שהיו נוהגים להלשין זה על זה תמיד". המיניסטר להשכלת העם דיליאנוב, שהיה אדם משכיל וקנטור נפגש אתו במקרה וספר לו על כל המפריעים להוצאת עתון יומי, הוא שדיבר עם ראש פקידי הדפוס והחשיון ניתן.

קנטור סיפר במאמרו, כי היו טוענים שהעתון היומי יביא לקלקול הלשון והדקדוק ועל זה השיב: „האם אפשר לכתוב בשפה יותר גרועה מאשר כותבים רוב סופרי הדור בעתונים השבועיים? הלא הסופרים הכותבים בלי שגיאות, אפשר למנותם באצבעות יד אחת!" קנטור סיפר עוד, כי מישהו שלח לו מכתב גלוי מידי דוד גורדון בעל „המגיד" ובו ניבא בעל הנסיון הזה, כי מן הנמנע הוא ש„היום" יוציא את שנתו. קנטור דיבר במאמרו זה גם על הסגנון שלו, ש„קצה נפשו בהמון הפסוקים ושברי הפסוקים, שהיו הסופרים ממלאים בהם את מאמריהם לתפארת המליצה. אבל גם שנא את הכגנון החדש היבש כחרס". הוא קיווה לחנך במשך הזמן סופרים היודעים מה שראוי להודיע, ושימנעו עצמם מהפרזה ושיתרגלו לצמצם את דבריהם כראוי. הוא הודיע גם על תכניתו ורצונו, כי רצה לברוא עתון „כתוב עברית ליהודים ברוח אירופית, כי אפשר לדבר על העניגים הפנימיים ועל כל פרטיהם, עד עמקי רגשותיהם, בסגנון הנהוג בלשונות העמים הנאורים, בלי אשר יחדלו העניגים להיות עניגים יהודים, והמחשבות מחשבות עבריות".

הוא סיפר שהקוראים העברים חיכו לעתון כזה ואחרי ההודעה הראשונה על צאת „היום" היו לו שני אלפים וארבע מאות חותמים.

כאמור, התחילו גם „הצפירה" וגם „המליץ" להופיע יומית ו„היום" לא יכול לעמוד בהתחרות אתם וביחוד מפני המחסור בכספים. העזרה שקיבל מאת הברון גינצבורג ומחבריו, מחברו הד"ר י. ל. קצנלסון ומהמשורר קונסטנטין (אבא) שפירא לא הספיקה. אולם גם „המליץ" התלבט בחוסר אמצעים ולא קל היה להמשיך אותו, בכל זאת החזיק במאמצים גדולים מעמד. צדרבוים הזמין את המשורר י. ל. גורדון, שיערוך את „המליץ" היומי, וכשיצא גורדון מהעתון, הזמין צדרבוים את קנטור. אבל בכל אופן לא היה „המליץ" כ„היום". „המליץ" היה העתון של חובבי ציון, והרבה סופרים חשובים השתתפו בו ובתוכם א ח ד ה ע ם. צדרבוים חיפש לפני מותו אדם, סופר ידוע שיקבל את העתון לידיו. הוא פנה גם לד"ר י. ל. קצנלסון שהוא יהיה העורך, אבל ד"ר קצנלסון סירב. וכשמת צדרבוים עבר העתון לידי ליאון רבינוביץ, שהיה אחד העוזרים הראשיים. אמנם הכיוון של העתון לא נשתנה, הוא היה הבטאון של חובבי ציון, אבל הסיפרים התרחקו ממנו, והוא הלך ונתדלדל. גם „הצפירה" היומית לא מילאה תעודת עתון חי, תוסס. בקצרה, גם הקוראים וגם הכופרים שהיו אז לא היו שבעי רצון, והיו רבים שהשתדלו להשיג רשיונות לעתונים עברים חדשים. במאמרי ב„העבר", בחוברת הראשונה, כתבתי על זה. רשיון קיבל „הצופה" בוורשה — עתון יומי, — ואני קיבלתי רשיון להוציא פעמיים בשבוע את „הזמן" בהוספת ארבעה מאספים.

ב

„הצופה" ו„הצפירה"

הדבר היה בתחילת שנת 1903, לפני חמשים שנה. „הצופה" שיצא בוורשה הפיץ גליון לדוגמה, והנמיך את מחיר העתון ל־6 רובלים לשנה. יותר זול מכל העתונים. לפי החוקים ברוסיה לא היתה רשות לעתון שמחירו היה פחות מ־7 רובלים לשנה לבקר חוקי הממשלה אפילו בצורה נאותה. לפיכך היה תמיד מחיר העתונים הרוסים יותר מ־7 רובלים. אבל בשביל עתון עברי זה לא היה כל כך חשוב משום שהצנזור היהודי לא היה ממילא נותן להדפיס מאמרים שיש בהם בקורת הממשלה באיזו צורה שהיא, ביחוד בווקשה, שהצנזורה שם היתה חמורה מאד. אולם „הצופה" לא התעסק בכלל בענינים מדיניים הנוגעים לרוסיה. העורך בפועל של „הצופה" היה א. לודוויפול. הוא חי הרבה זמן בפריס ולא היה לו שום ענין במדיניות הרוסית. בכלל היה „הצופה" יותר ספרותי מאשר מדיני. המאמרים על המדיניות העולמית לא נכתבו בוורשה, במקום שיצא העתון, אלא בברלין ע"י הד"ר ש. בחנפלד. המדיניות של „הצופה" היתה זו של העתון „ברלינר ברזנקורייר", שגם בו כתב ברנפלד. זה לא היה לפי חוח הקוראים היהודים כמו המאמרים המדיניים של סוקולוב ב„הצפירה". אבל ל„הצופה" היתה השפעה על הקוראים הצעירים. והעתון הצטיין ביחוד בפליטונים שלו. י. ל. פרץ נעשה לעוזר קבוע ב„הצופה" וזו היתה הזכות הגדולה של העתון בשביל הספרות העברית, שפרץ חזר לכתוב דברי ספרות בעברית. גם הסופר ראובן ברייניז התחיל לכתוב ב„הצופה" באופן קבוע, ולמאמריו היה ערך ספרותי חשוב. גם נתגלו כחות חדשים, התחיל לכתוב הלל צייטלין, כן נתגלה כשרון חדש, הסופר הצעיר י. ד. ברקוביץ. חוץ מזה היו לעתון הרבה כתבים ברוסיה ובחוץ לארץ, ביחוד בשווייץ, כי „הצופה" ידע

הרבה יותר ממה שנעשה בשווייץ מאשר ברוסיה, ואולי גם ממה שנעשה בוורשה גופא. בשאלות רוסיות לא התענין העתון בכלל. „הצפירה" הרגישה תיכף שיש לה מתחרה מסוכן ותידשה גם היא את צורתה, והתחילה להוציא תוספת ספרותית, אבל לא הגיעה למדרגה הספרותית של „הצופה". ל„הצופה" היו הרבה יותר מנויים מאשר ל„הצפירה" וללא ערך יותר מאשר ל„המליץ" שנקרא זקן העתונים העברים ויצא בפטרבורג. היו הרבה חובבי ציון שלא רצו לקרוא את „הצפירה" שהתנגדה לחיבת ציון. לפיכך חתמו על „המליץ", אף שלא היה לפי טעמם. אבל כשנוסד „הצופה", שעורכו היה לודוויפול, שהיה ידוע כציוני נאמן, עברו הרבה קוראי „המליץ" ל„הצופה".

העורך בפועל א. לודוויפול עזב את המערכת כעבור שנה לעריכתו. „הצופה" המשיך את קיומו עוד כשנה וחצי — עד אמצע 1905 — והוא התנהל על ידי חברי המערכת: העורך הרשמי אליעזר אליהו פרידמן, בנו הצעיר יהושע, וה. ד. נומברג.

מבין חברי המערכת והעובדים הקבועים לא נשאר איש בחיים. בישראל חי העסקן הציוני מר יצחק אלישיב, שהיה מנהל העתון ורוח החיה שלו, ולזכותו יש לזקוף במידה מרובה את ההצלחה הספרותית של העתון ואת ההשפעה הגדולה שלו, בזמנו, לטובת התנועה העברית והציונית בתפוצות הגולה.

מבין הסופרים, שהשתתפו לפרקים בעתון, חיים בישראל א. חרמוני, י. פיכמן וי. ד. ברקוביץ, שזכה בפרס הספרותי הראשון בעולם היהדות בעד הסיפור „מושקה'לה חזיר" (פרס שני ושלישי קבלו איתמר בן אבי ושלמה הלל"ס ז"ל).

ג

„הזמן" הפטרבורגי

„הזמן" כאמור לא היה עתון יומי. הוא לא השליך יהבו על הקורא שאיננו קורא שום עתון לועזי, אלא על האינטליגנציה, המשכילים, אלה שקוראים עברית לא כדי לדעת חדשות, מפני שבלאו הכי הם קוראים עתונים רוסים, אלא בשביל השאלות היהודיות, מפני שהחיים היהודים מעניינים אותם, ואותם אינם מוצאים בעתונים הרוסים. היה מורגש צורך בעתון כמו „הזמן" שיהיה מוקדש לשאלות יהודיות במובן הרחב ולספרות. הצגתי לי גם מטרה שהעתון יהיה מוקדש גם למלחמה לזכויות היהודים ברוסיה, ולשאלות תרבותיות. בכלל בכל אלה השאלות הנוגעות במדיניות רחבה, לא התענינו העתונים היהודים שיצאו בוורשה. השאלות המדיניות היו תמיד המונופולין של פטרבורג. שם היו עסקנים ידועים וחברות יהודיות. הבטיח לי אז את עזרתו הד"ר קצנלסון, שהיה כבר מקובל על הקוראים העברים. לא קל היה הדבר לארגן עתון עברי בפטרבורג, בלי סכומי כסף ניכרים. יסדתי חברה שהשתתפו בה אנשים ידועי שם והיא בחרה בהנהלה. היה צורך להזמין אחד מהסופרים הידועים למערכת גופא. ניהלתי משא ומתן עם ראובן ברזינין שגר אז בברלין. הוא רצה מאוד לבוא ולעבוד במערכת אבל היו גם מתנגדים לו, וההנהלה החליטה להזמין את דוד פרישמן. הוא פעם ישב בפטרבורג כשהיה עוזר קבוע של „היום" שיצא ע"י ד"ר קנטור. היתר ישיבה קיבל כמסדר אותיות בדפוס שבו נדפס „הזמן".

ב„הזמן" שיצא פעמיים בשבוע ובמאספים שיצאו בתור הוספות השתתפו טובי הסופרים שהיו לנו: אחד העם, מנדלי מוכר ספרים, חיים נחמן ביאליק, מ. ל. לילינבלום,

ד"ר שמריהו לוין, ד"ר ברנפלד, י. ח. טביוב, י. ל. קצנלסון, דוד פרישמן, מ. י. ברדיצ'ב־סקי, י. ל. קנטור ועוד ועוד. אמנ היו הרבה מנויים ל„הזמן", יותר מאשר ל„המליץ", ובכל זאת קשה היה לו להתקיים. כעבור שנה התחיל „הזמן" לצאת יום יום, ככל העתונים העברים, אבל בפטרבורג כשהוא רחוק ממרכז היהודים, והגליונות נתקבלו בתחום המושב יותר מאוחר מאשר העתונים שיצאו בווילנה. עד שהוכרח לעבור גם הוא לתחום המושב, לווילנה.

לשם הוצאתו בווילנה נמצא מוציא לאור נדבן בשם י. א. ריבקין, שהשקיע בו הרבה עשרות אלפים רובל. יותר ממשים אלף רובל עלה לו העתון. והרובל אז היה של זהב. בווילנה כבר נוסדה מערכת גדולה. היו כופרים ותיקים כמו י. א. טריווש. י. ח. טביוב, אבל גם צעירים, כמו הלל צייטלין, ש. צ'רנוביץ (ספוג), מ. בן־אליעזר, י. ד. ברקוביץ, ברשדסקי, המשורר ז. שניאור שהשתתף בקביעות, ועוד סופרים צעירים. אני הייתי אז מחצית זמני בפטרבורג, וכתבתי שם את המאמרים המדיניים ושלחתי אותם לווילנה יום יום.

ד

„הזמן" עובר לווילנה

הדבר היחידי שהיה מפחיד אותי בהעברת העתון מפטרבורג לווילנה היה ענין הצנזורה. ידעתי, כי בוורשה כמעט לא היו שום מאמרים פוליטיים בעתונים היומיים העברים. במשך שנה שלמה מדצמבר 1904 עד סוף 1905 היתה נהוגה צנזורה קדמת לדפוס. אמנם דבר זה היה מבטיח, שלא יהיה כשלון גמור לעתון, כלומר שיסגר, שהרי הצנזורה כבר קראה אותו, אבל אי אפשר היה לכתוב אפילו ברמז נגד הממשלה. הצנזור היה תמיד מבין את המסקנות שהקורא יסיק. בעתונים העברים היו כותבים בשעה שהיו מדברים על צרות היהודים ברוסיה, על „צרת היהודים ברומניה", אלא שכל קורא הבין שמתכוונים לא לרומניה, אלא לרוסיה. פעם אחת כתב דוד פרישמן ב„היום" „הארץ המכונה רומניה"... הצנזור של „היום" היה המשומד זוסמן, ובהיותו שיכור תמיד פסח על הביטוי המסוכן. למחרת, לאחר שפגה שכרותו, הבין שהכוונה היא לרוסיה, ועורר רעש במערכת. הרבה טרחו, עד שיישבו את הענין בשלום. ב„פריינד", בשעה שהיתה הצנזורה הקודמת לדפוס, נתפרסמו שני פליטונים, שהיתה להם הצלחה מרובה בקהל הקוראים. האחד בשם „אטריות", שבו תוארו „האלמנה והאחים ראם", מתוך כוונה מסותרת לתאר את הרומאנובים (בית המלכות). היהודים הבינו למי הדברים מכוונים. הפליטון השני נכתב בזמן מלחמת רוסיה־יפן, בימי פורט־ארתור, לפני הנפלה. בעתונים הרוסים נתפרסמה רשימה על יוקר המזונות בפורט־ארתור הנצורה, וברשימה נזכר גם מחיר החזירים, והנה כתב הפליטוניסטן מימיקרי (ד"ר י"ל קנטור): „מה לחזיר בפורט־ארתור?". הצנזור לא מצא כל חטא בשני הפליטונים, אבל כשהגיש אותם המלשין לשלטונות העליונים, נמצא הצנזור לנדוי (שספרתי עלין בחוברת הראשונה של „העבר") במצב בלתי־נעים עד מאד. הוא נאלץ לכתוב הרצאות ארוכות לשלטונות, ומאז הביטו עליו בעין רעה.

גם על „הזמן" שיצא בפטרבורג פעמיים בשבוע הלשינו. קודם בגלל מאמר ראשי, ואחר כך בגלל שיר מאת ד. שמעונוביץ. בדרך כלל היה „הזמן" בשנת 1903־1904 אופוזיציוני מאד ביחס לממשלה, יותר מכל העתונים היהודים שיצאו אז בצנזורה

קודמת. נלחם הייתי עם הצנזור לגדוי במעט על כל מלה שהיה מוחק. פעם אחת, אחרי עלילת־הדם בדובוכארי, לא הרחק מקישינוב (זמן קצר לפני הפוגרום הקישינובי) מחק לגדוי את כל המאמר הראשי. אבל אני לא כתבתי מאמר אחר במקומו, אלא התאוננתי לפני הצנזורה הראשית. הגליון נשאר ימים אחדים במכונה. הקימותי רעש אצל הצנזורה הראשית על שמעלילים עלילות־דם ואינם נותנים לעתונות של היהודים אפילו לכתוב מאמר על כך. את המאמר תרגמתי לרוסית. הצנזור הראשי לא מחק אלא משפטים חריפים אחדים — המאמר נדפס.

אבל לא לילה אחד נדדה שנתו של הצנזור מתוך פחד לגורלו. פעמים היה מתיר מאמרים שלמים, שכוונתם כלפי המֶמשלה לא היתה כשרה ביותר, ופעמים לא השגיח במשפטים בודדים. כך אירע לסיפורו של ש. בן־ציון, מימי הפוגרום הקישינובי. המחבר כתב על אחד ששמו „פיניה חזיר", הכל הביני, שהכוונה היא ל„פוניה חזיר" (כינוי עממי יהודי של גידוף כלפי הממשלה הצארית). לאחר שחתם לגדוי על הרשיון להדפיס, שב ונמלך בדעתו. שלח לשאול, אם כבר נדפס הסיפור — והסיפור כבר נדפס בהיתר, בהתאם לחתימת הצנזורה.

על „משא נמירוב" של ביאליק סיפרתי בחוברת הראשונה. אולם יתר העניינים שהיתה להם שייכות לפוגרום הקישינובי, עברו בשלום. לא נמצא שום מלשין בין היהודים שיספר על כך לממשלה הצארית. אבל הלשינו — כפי שסיפרתי לעיל — על מאמר שלי ועל שיר של שמעונוביץ. על מאמרי, מפני שהוכחתי, שאם מספר המהפכנים בקרב היהודים גדול ביחס למהפכנים שבקרב הגויים, הרי אין זו אשמתם של היהודים, אלא של הממשלה, וראיה לכך: בגרמניה ובארצות אחרות, שבהן נהנים היהודים מכל הזכויות, אין המהפכנים שבין היהודים מרובים מאלה של אחרים, ואולם ברוסיה אין סטודנטים יהודים מתקבלים לאוניברסיטה אלא לפי „מכסת האחוזים", והם מוכרחים לנסוע לחו"ל; שם הם מתוודעים למהפכנים הגולים הרוסים, ולאט־לאט הם נכנסים לעבודה „במחתרת", והוא־הדין לגבי הפועלים היהודים בתחום־המושב. אין הם יכולים לצאת מתוץ לתחום. מרי־נפש הם. מצבם הכלכלי גורם לכך, שהם רוחשים אהדה למהפכנים. יש רק אמצעי אחד כנגד התחזקותם של המהפכנים היהודים: כשהיהודים יקבלו שווי־זכויות, לא יהיו ביניהם מהפכנים יותר מאשר אצל אחרים. הצנזור לגדוי לא מצא במאמר שום דופי והתיר אותו. שירו של שמעונוביץ היה חדור הלך־רוח מהפכני, אבל — לעתיד לבוא. נמצא מלשין, שאכל קורצא ומסר את שני הקטעים לרשות הצנזור. לגדוי כתב דין־וחשבון ארוך כדי להצטדק, ואני נקראתי אל הסנטור זווירייב, מי שהיה ראש מחלקת העתונות ברוסיה, ונדרשתי לתת ביאור.

לא הצטדקתי. אמרתי, שהמאמר, אשר נדפס בלי חתימה, נכתב על ידי. זוהי אמונתי, לא רק טובתם של היהודים דורשת, שינתן להם שווי־זכויות, שהם זכאים לו כבני־אדם, אלא גם טובתה של הממשלה דורשת זאת, משום שהיא מחנכת עכשיו את צעירי־ישראל להיות כאויבים לה. מוטב שירבו ידידיה. ואשר לשירו של שמעונוביץ, הרי אין זה אלא ביטוי למצב־רוח המכוון לעתיד הרחוק. זווירייב נרגז מאד והודיע לי, שאם יישנה הדבר יסגור את „הזמן" ל־8 חדשים. העמדתי פנים רציניות ומודאגות. אבל לאמיתו של דבר לא נפחדתי מפני האיום, כי „הזמן" נמצא אז במצב חמרי קשה, ואילו סגרה אותו הממשלה ל־8 חדשים, כי עתה היתה בזה משום טובה בשבילי.

„הזמן" — העתון היחיד ברוסיה שפרסם נוסח ה„קונסטיטוציה"

אמנם קשה היתה המלחמה עם הצנזורה, אבל בכל אופן לא הייתי מסכים להוציא את העתון על פי הצנזורה שהיתה קיימת בערי השדה. ידעתי, כי בשעה שיצא העתון בווילנה יהיה הצנזור יהושע שטיינברג. הוא אמנם אחד המלומדים, אבל בתור אדם מדיני היה שמרן גדול וגם פחדן. מעולם לא היה צנזור על ספרים הדנים בשאלות מדיניות. הצנזורה בווילנה על הספרים בעברית ובאידיש היתה לאמיתו של דבר רק פורמלית בלבד. ספרים פוליטיים לא נדפסו שם, וגם לא ספרי־פורטגרפיה. על פי רוב היו נדפסים בווילנה ספרים תורניים. לעתים רחוקות — ספרי השכלה, גם הרומנים של בלושטיין ושל שמ"ר. אולם לנו היה ידוע הדבר, ששטיינברג זקוק לכסף ושבשוחד אפשר לעוור עיניו. ידענו, כי מכל ספר תורני היה מקבל חמשה רובלים, בשביל רומנים באידיש היה מקבל שכר קטן מזה, אבל לא היה מרשה בשום פנים להדפיס חינם.

בן־אביגדור, שהיה שותף להוצאת „הזמן" בווילנה, הכיר במקצת את שטיינברג והוא הלך אליו ובא אתו לידי הסכם על „משכורתו" — 50 רובל לחודש. שטיינברג, שבלשן היה, היה נוהג רק לתקן ביטויים בעברית שנראו לו כמודרניים יותר מדי. פעם אחת מצא בסיפוקו של ז. שניאור את המלה „ערלית" ורשם בשולי הסיפור: „הסופר אינו מבין עברית כל־הצורך. „ערל" פירושו — בלתי נמול, אבל מה פירוש המלה „ערלית"?" — בעניינים פוליטיים אפשר היה לסופרים לכתוב כל מה שרצו. חוץ מן המשכורת החדשית שקיבל, השפיעה עליו העובדה, שבתו, נאדיה שטיינברג, היתה עסקנית בונדאית. הוא כאילו התבייש מפניה להחמיר בנוגע למאמרים פוליטיים. לעתים קרובות היה אומר: לא יעשו לי בלום. הוא כבר היה אז למעלה מבן שמונים. מסוף שנת 1904 עד למניפסט של אוקטובר ב־1905 חייב היה שטיינברג לחתום על כל מאמר לפני הימסרו לדפוס. הוא לא היה מניח שום מכשולים, ולאשרנו לא נמצאו מלשינים. אבל פעם אחת קיבל נזיפה חריפה. הדבר קרה ביחס אל הצעת־הקונסטיטוציה הרוסית, שנתפרסמה ב„הזמן" קודם שנתפרסמה בכל העתונים הרוסים.

בתחילת שנת 1905 פרסם הצאר „רסקריפט" („דבר־מלך") על שמו של מיניסטר־הפנים, בוליגין, שיש לעבד קונסטיטוציה בשביל רוסיה, אך לנציגי־העם יש לתת רק זכות־דעה מיעצת. מובן, שהצעת הקונסטיטוציה עובדה בסוד. ואולם ברוסיה לא שמרו על סודות. בפטרבורג הראו לי את ההצעה. מיד נתתי לכתבנית להעתיקה במכונת־כתיבה, וכעבור שעתיים ישבתי ברכבת הנוסעת מפטרבורג לווילנה. למחרת בבוקר מסרתי את ההצעה לי. א. טריווש, שעבד בקביעות במערכת, לתרגם אותה בדיקנות. אחר כך שלבתי את ההצעה במכתב ארוך מפטרבורג, מעשה ידי, כדי שלא תזדקר יותר מדי לעיני הצנזור. ספרתי במכתב על השמועות, שנפוצו בנוגע להצעות שונות של חוקה מדינית, וביניהן — ההצעה שאני מוסר כאן. הלכתי בעצמי אל שטיינברג, נכנסתי עמו בשיחה ארוכה, בלבלתי את מוחו, עד שנתן את חתימתו, והמכתב נדפס מיד, וגדולי העתונים המתקדמים בפטרבורג העתיקו מן „הזמן" העברי את הצעת הקונסטיטוציה הרוסית. גם „נובוייה וחמיה", עתון הריאקציונרים, כיפר על ההצעה שנתפרסמה ב„הזמן" והוסיף: „העתון של הז'ידים ידע על הצעת הקונסטיטוציה ואנו אינגו יודעים"...

טריווש תרגם תרגום משובח, ואף על פי כן חלו שינויים קלים בניסוח לגבי המקור הרוסי ועל ידי כך ניתנה האפשרות לממשלה להכריז, שהצעת הקונסטיטוציה, שנתפרסמה לראשונה ב„הזמן", אינה מתאימה למציאות... אבל הכל הבינו, שזוהי ההצעה הנכונה.

מיד קיבלתי פקודה דחופה לבוא לפטרבורג ולהתיצב לפני ההנהלה הראשית של מחלקת העתונות. הסנטור המחמיר, זווירייב, שעליו כתבתי בפרק הקודם, כבר יצא בדימוס, היה סנטור חדש, בילגארד, יותר מבומס. הוא שאלני: מי מסר לך את הצעת הקונסטיטוציה הרוסית? עניתי מיד: הרי ישנה הצהרה ממשלתית, שההצעה אינה מתאימה למציאות, משמע שנכשלתי... מתוך חיוכו הבינותי, שהוא יודע את האמת. הוא טען, שאסור להדפיס כל הצעה שהיא, כל עוד לא נתפרסמה רשמית. הסתמכתי על החוק וטענתי שחוק כזה אינו במציאות. הוא נזף בי בכל החומר והזהירני, שאם יישנה מקרה כזה, אענש עונש אדמיניסטרטיבי חמור. בעתונות הרוסית של פטרבורג באו ידיעות, שאני נקראתי במיוחד לשלטונות על שהדפסתי את הצעת־הקונסטיטוציה. הדברים הגיעו לעתונות העולמית, ל„טיימס" הלונדוני נמסר טלגרפית: העתון היהודי „הזמן" גילה את הצעת הקונסטיטוציה הרוסית ופרסם אותה בהקדם.

זו היתה פרסומת גדולה בשביל העתון העברי, אבל הצרה היתה, שהצנזור שטייגברג קיבל בפעם הראשונה בימי חייו (בגיל למעלה מ־80) נזיפה חמורה מאד. זמן קצר התרגז על העתון ולא הרשה להדפיס כמה מאמרים, שמקודם היה מתיר אותם בלי היסוס. אבל החומרה הזאת לא ארכו ימיה. ה„משכורת" החדשית היתה סגולה בדוקה, ושטייגברג מיהר לשכוח את הנזיפה.

כך נמשך הדבר עד המניפסט של אוקטובר 1905.

ו

בלי צנזורה

אחרי המניפסט של אוקטובר בוטלה הצנזורה שלפני הדפוס. לפי החוק החדש היה מחויב הצנזור לקרוא את הגליון לאחר ההדפסה. מתפקידו היה להשגיח אם הכל כתיקונו, ואם לאו — עליו להחרים מיד את הגליון ולתבוע את בעל העתון לדין. אבל שטייגברג התיר להדפיס דברים, אף שהיה עלול ליתן עליהם את הדין. הכל עבר בשלום. בימי המהפכה הצדקתי באחד ממאמרי את מעשהו של הסנדלר היהודי לקרט בווילנה, שירה בפון־וואהל, בהגינו על כבוד היהודים שהולקו בפקודתו. אז יצא בווילנה גם העתון הבונדאי „דר ווקר", שכתב כמעט בגלוי נגד הממשלה הצארית. שטייגברג קיבל משכורת חדשית גם מן ה„ווקר", אבל בנוגע ל„ווקר" היה מצבו של שטייגברג גרוע יותר, כי תוץ ממנו קראה גם המשטרה את העתון, ועינה היתה פקוחה עליו. משום כך נאלץ שטייגברג להגיש עליו תלונה, והעתון נסגר. העורך נדון למאסר של שנה וברח לשווייץ. אחר כך יצא העתון „פאלקסצייטונג", וכעבור זמן מה נסגר גם הוא. הוציאו את „האפנונג" — אבל המשטרה הודיעה לבית הדפוס שתסגור אותו, אם ידפיס עתון בונדאי רביעי. כאן לא יכול שטייגברג לעזור כלום.

ב„הזמן" לא התעניינה המשטרה, עברית אינה לשון המהפכנים היהודים. משום כך לא החמיר שטייגברג בנוגע לכל המאמרים הבלתי כשרים. מאמרים כאלה היו לרוב. נדפס פליטון של פרישמן, פליטון לפורים על המלך אחשורוש, וכל ילד יכול

להבין, שהמדובר — על ניקולי השני. נדפס גם פליטון על תעלוליה של הצארית יקטרינה השניה, ובו כתוב שחוק על גבי לבן, שפאבל בנה אינו ממשפחת רומאנוב — כלומר, שכל משפחת הצאר אין לידתה בכשרות. בגלל ענין כזה עלול היה העורך לקבל עונש חמור, אבל איש לא הלשין על העתון, ושטיינברג עשה את עצמו כאילו לא ידע.

ז

כרוז וויבורג

שנת 1906 היתה שנה היסטורית בתולדות רוסיה, וגם בתולדות היהודים ברוסיה. אף שהמניפסט האוקטוברי לא הקל את מצב היהודים, הם לא קיבלו שווי־זכויות וגם אלה שחוללו פוגרומים אחרי המניפסט הזה, לא הובאו לדין, בכל זאת היה שינוי ניכר: היהודים קיבלו בפעם הראשונה זכויות פוליטיות לבחור מורשים לפרלמנט הראשון, אף שלא היו להם זכויות אנושיות ולא יכלו לבחור חברים למועצות עירוניות. 12 צירים יהודים היו בפרלמנט („דומה") הראשון. במשך כל ימי הפרלמנט הזה, שהתקיים שבעים ושנים יום, ישבתי שם כמעט יום יום. נשמעו נאומים לטובת שווי־זכויות של כל הלאומים, של כל בני אדם בלי הבדל דת ולאום, אך באותו הזמן נערך בביאליסטוק פוגרום איום על היהודים שאורגן על ידי המאה השחורה הרוסית בעזרת הממשלה הצארית. ה„דומה" הגיבה על הפוגרום תגובה נמרצת. האוכלוסים היהודים ברוסיה ראו את נציגות העם כגורם ידידותי חשוב, ואת הממשלה — כאויבתם בנפש.

בשעת ישיבת ה„דומה" שהיתי בפטרבורג. הקשבתי למצב־הרוח ששרר בחוגים השונים. מפטרבורג הייתי שולח את מאמרי הראשיים ל„הזמן", שיצא בווילנה. שרוי הייתי אז במצב־רוח אופוזיציוני. קראתי את צירי ה„דומה" שלא להסתפק בדיבורים בלבד, אלא לגשת למעשים. מה יהיו המעשים — לא ידעתי בעצמי.

כשנתפזרה ה„דומה" הדפסתי ב„הזמן" מאמר שבו הבעתי את התקוה, כי ידיהם של צירי ה„דומה" לא תרפינה, וכי אנו נלך אתם וכו'. כבר הייתי בווילנה, במקום הדפסת העתון, והנה הגיע במעטפה סגורה קטע מגליון של עתון גרמני מקניגסברג ובו נדפס הנוסח של „הכרוז הוויבורגי" של צירי ה„דומה" שנתאספו בוויבורג שבפינלנד וקראו כרוז אחרי פיזור ה„דומה", הקורא את התושבים להמנע מתשלום מסים, עד שה„דומה" תתכנס מחדש. שמחתי על זה מאד, כי ראיתי בזה שידיהם של הצירים לא רפו, שהם התחילו בפעולה מהפכנית. מסרתי את הכרוז הזה בתרגום עברי לדפוס. עוררו את תשומת לבי, כי סכנה גדולה כרוכה בזה, אבל הסברתי, שאני הנני העורך האחראי. אני עלול לשבת בבית־הסוהר או להישלח לעבודת־פרך. גורלם של הציקים שחתמו על הכרוז ודאי יהיה גם גורלי אני, אבל זוהי חובתי האנושית — לסבול אתם יחד. כל הזמן כתבתי, שגלך אתם במלחמתם לזכויותינו: לא אברח, איפוא, מן המערכה בשעת הסכנה. אפשר היתה זאת שטות מצד הצירים — לחתום על כרוז כזה, שלא ישפיע במאומה. אבל זה עניגם הם, ודאי לא היתה ברירה אחרת. אבל על הכרוז חתמו גדולי הליברלים הרוסים וכל נבחרינו, הצירים היהודים — וזה מחייב אותי, מה שיהיה — יהיה.

פתאום הופיעה המשטרה הרוסית במערכת ובידה פקודה, שיש לה רשות להשגיח על כך, ש„הכרוז הוויבורגי" לא ידפס ב„הזמן". הרשות בידם לבדוק את הסידור, אלא שאינם מבינים את השפה ואת הכתב, ומשום כך הם מתרים בי, שאם יודפס ה„כרוז" יוטל עלי העונש החמור ביותר. הם סיפקו, שהתראה זו נמסרה מטעם שר־הפלך לכל

העתונים, גם לעתון הבונדאי „פאלקסצייטונג", שנדפס באותו בית הדפוס עצמו („האלמנה והאחים ראם"). קמה מבוכה במערכת. אחדים מחבריה פחדו פחד־מות. הרגעתי את כולם באמרי, של„קאטורגה" (עבודת פרך) אלך אני, והם נקיים. המשטרה הלכה לה. היא הגבירה את השמירה בבתי־הדפוס של העתונים הרוסים לבל יתפרסם הכרוז. משום כך לא נדפס „הכרוז הוויבורגי" בשום עתון ברוסיה, והוא הופץ אופן בלתי־ליגאלי. „הזמן" היה העתון ה י ח י ד במדינת רוסיה הגדולה שפרסם את הכרוז. הייתי חפשי מכל דאגה לגורלו של העתון, כי מוכן היה רשיון לעתון אחר, „הד הזמן". גם עורך אחר בבר היה מוכן מראש.

הגליון של „הזמן", שבו נדפס „הכרוז הוויבורגי", הופץ בכל רוסיה, כי השלטונות לא נחפזו להחרימו. הצנזור הזקן יהושע שטיינברג היה נוהג לקרוא את העתון בשעה שתים־עשרה בצהרים. כשראה את האסון שקרה כאן, כתב דו"ח בצירוף תרגום, שהיה מוכן מקץ שעות אחדות. הוא היה צריך לשלוח אותו לתובע הכללי, אבל המשרד היה סגור. כך עבר היום עד למחרת בבוקר. סוף־סוף, כשיצאה פקודה להחרים את הגליון, כבר נמצא בידי הקוראים ברוסיה כולה. המשטרה באה למערכת לחפש את הגליונות, אבל לא מצאה כלום.

השלטונות המקומיים היו נבוכים. בפירסומו של „הכרוז הוויבורגי" בווילנה היתה משום חרפה בשבילם. לכן לא רצו להקים רעש גדול סביב הענין. שר־הפלך הווילנאי לא דרש מן התובע הכללי, כפי שקובע החוק, שיסגור את „הזמן" עד בירור המשפט. הוא כאילו רצה להשתיק את הדבר. הוא נתן לעניינים שיתפתחו לפי מהלכם ה„טבעי". הרוסי. „הזמן" היה יוצא כסדרו, ועליו — חתימתי בתור עורך. נסעתי לפטרבורג לשמוע מה נעשה ב„חוגים". אז פרץ המרד בקרונשטאדט, אבל, כפי שנודע לנו אחר־כך — היתה שם פרובוקציה. רוסיה היתה רחוקה אז ממרידות, ובמהרה נרגעה לגמרי. בכל יום כתבתי מאמרים ב„הזמן", כאילו לא אירע כלום. אמנם, כעבור שבוע באו לשאול עלי בווילנה, וענו במערכת, שנסעתי לפטרבורג. המשטרה נרגעה ופרסמה בעתון הודעה: „מחפשים את בן־ציון כץ, ומכיון שמקום מגוריו אינו ידוע, מעקלים בינתים את רכושו ואת חפציו". איש אינו קורא הודעות רשמיות כאלה — ואיש לא ידע כלום. היה כאן פרט מבדח: „הזמן" הוסיף בינתים לצאת בחתימתו של העורך: „בן־ציון כץ". מקץ חודש באתי לווילנה, שכרתי חדר וחייתי באופן ליגאלי. פעם אחת באה המשטרה לעקל את חפצי — אבל אותי לא אסרו. המשטרה, פשוט, שכחה את הענין.

ח

תקופת הפריחה של „הזמן"

זמן קצר אחרי הדפסת ה„כרוז הוויבורגי" הלה הפסקה בהוצאת „הזמן", אבל לא לפי גזירת הממשלה, אלא בגלל משבר כספי. המו"ל השקיע בעתון במשך 20 חודש ששים ושלשה אלף רובלים, סכום עצום בימים ההם וגם לפי שער הכספים עכשיו. הרובלים היו אז של זהב.

שלוש תקופות היו ל„הזמן" משנת 1903 עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. התקופה הראשונה היתה בפטרבורג, שיצא אז כשנה פעמיים בשבוע וחודשיים כעתון יומי; התקופה השניה היתה מדצמבר 1904 עד אוגוסט 1906, והתקופה השלישית, כלומר, מ־1907 (היתה הפסקה של קרוב לחצי שנה), עד 1914. כשיצא „הזמן"

בפטרבורג השתתף בו דוד פרישמן כעורך מדור הספרות והבקורת, אבל רק זמן מועט. הוא היה אז רחוק מציונות, הוא גם הדפיס ב„הזמן" את הסיפור שלו „חמאה", שהיה מכוון נגד הציונות ולא ברצון הדפסנו אותו. אבל כעבור שלשה חדשים עזב את המערכת לגמרי. זמן מה השתתף במערכת גם שמואל רוזנפלד, אבל נפרדנו בשאלת אוגנדה. הוא היה חסיד אוגנדה, ואני התנגדתי בכל תוקף, אז עזב את המערכת ועבר לעבוד ב„פריינד" שיצא אז בפטרבורג. כיוונו של „הזמן" היה אז ברוח אחד־העם, כשהיה לו מה להגיד הדפיס את מאמריו ב„הזמן", ולא ב„הצופה" אף שעבדו בו חבריו מ„אחיאסף".

כש„הזמן" עמד לעבור לווילנה היה זה בעזרת המו"לים בן־אביגדור, בעל הוצאת „תושיה" בוורשה וי. א. ריבקין, שבא־כחו היה אז פ. מרגולין. בן־אביגדור ומרגולין היו שניהם חסידי הטריטוריאליזם, וקשה היה לי להככים אתם. הם הודיעו לי שהזמינו למערכת את הסופרים הלל צייטלין ושמואל צ'רנוביץ („ספוג"), ששניהם טריטוריאליסטים מובהקים. אחרי משא־ומתן ממושך הסכמנו ששני הסופרים יכולים לכתוב את מאמריהם לפי השקפתם והכרתם, אבל לי הרשות תיכף להשיב במאמרים מיוחדים, כדי לסתור את דבריהם. צ'רנוביץ לא כתב כלום בשאלה הטריטוריאליסטית, רק הלל צייטלין, ואני הייתי כותב תיכף תשובה. הבעתי את דעתי במאמר גדול בשם „חיי שעה וחיי עולם". הציונות כמובן היתה חיי עולם, חיי שעה היו לא טריטוריאליזם, אלא רוסיה עצמה. רוסיה היתה מדינה בעלת שטחים עצומים, וכשנשיג שווי־זכויות, כשיבטל תחום־המושב, יהיה מקום לחיי שעה ברוסיה. אבל אין זה פותר את שאלת היהודים, את השאלה העולמית. זו היתה כמעט השקפת אחד־העם, אלא שהוא לא האמין כלל שנוכל להצליח במלחמה לשם שווי־זכויות. בשאלה זו היה פולמוס גדול ביני ובין אחד־העם. הדבר היה לפני הבחירות ל„דומה" הראשונה. אחד־העם היה טוען כי אפשר ליהודים לבחור גם באוקטובריסט, אם הוא איננו שונא־ישראל. מפלגת האוקטובריס־טים היתה כזו, ששנאת ישראל היתה טבועה בדמם ובכלל היו ריאקציונרים, אלא במקרים מיוחדים היו מצדדים, לרגל מטרה מסויימת, לטובת פרט אחד בשאלה הכללית של היהודים. אם כן אין ליהודים דרך אחרת, אלא להתאחד עם אלה שכתבו על דגלם שווי־זכויות מלא לעם ישראל. אלה היו „הקדטים" (קונסטיטוציונים־דימוקרטים) וגם הסו־ציאל־דמוקרטים, או הסוציאל־רבולוציונרים. כל בוחר יוכל לבחור במפלגה לפי הכרתו המדינית, אבל בתנאי שיש בתכניתה שווי־זכויות. אחד־העם לא הסכים להשקפה זו, והד"ר קלוזנר הדפיס מחברת מיוחדת בשם „עם הזרם" והתפלמס הרבה עם „הזמן".

היה הבדל גדול בין התקופה הראשונה של „הזמן" ובין התקופה השניה. בפטר־בורג לא היו כמעט סופרים במערכת, אלא מן החוץ בלבד. בווילנה כבר היתה מערכת גדולה. מזכיר המערכת היה הסופר ברשדסקי (דומשביצקי). הוא היה יחיד במינו בין הסופרים העברים. את הרומנים שלו כתב בעברית דוקא, אעפ"י שלא האמין בציונות ואפילו לא ב„טריטוריאליזם". הוא האמין רק ברוסיה — לא ברוסיה המהפכנית, אלא בדמוקרטית. בטוח היה, שרוסיה תלך בדרכי אירופה, ובה תפתר שאלת היהודים. הוא השפיע גם על צ'רנוביץ („ספוג") בשאלות מדיניות. „ספוג" חדל לחיות טריטוריאליסט והאמין ברוכיה דמוקרטית, אף שלא הרחיק ללכת בדרכו של ברשדסקי ביחס לשאלת הציונות. אבל כמעט שלא כתב על בעיה זו. הלל צייטלין היה כותב ביחוד בשאלת הטריטוריאליזם ובמקצת ביתר השאלות הפנימיות שלנו. י. ח. טביוב היה כותב את המאמרים המדיניים ביחס לשאלות חוץ, גם פליטונים קבועים ברוח הציונות המלאה.

טריוש וציטרון היו בעיקר מתרגמים. את המאמרים הראשיים הייתי כותב בשעה שהייתי בווילנה או שהייתי שולח אותם מפטרבורג. הייתי הראשון שהצגתי את הסיסמה „הכל או לא כלום" בנוגע להקלות שהממשלה אמרה לתת ליהודים. דרשתי שווי־זכויות מלא, וכצעד ראשון לפחות ביטול תחום־המושב. גם „הפריינד" קבל אחרי כן סיסמה זו, אבל לא שאר העתונים. „השלוח" היה נלחם בסיסמה זו. בין הסופרים הצעירים שהשתתפו ב„הזמן" היה גם ז. שניאור, שהדפיס שם סיפורים. השתתפו בפליטונים קטנים גם ברקוביץ ובן־אליעזר. „הזמן" הוציא גם ירחון גדול בעקיבת דוד פרישמן (את שתי החוברות האחרונות ערך הלל צייטלין). גם שבועון לילדים ולנוער בשם „החיים והטבע" בעריכת לבנר יצא במשך הזמן. וחוץ מזה ניתנו כתשורה לחותמי „הזמן" דברי ימי ישראל של גרץ בתרגומו של שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר), במחיר רובל אחד. לא יפלא, כי נגרם הפסד גדול, ואי אפשר היה להמשיך בצורה כזו.

ט

ימי ה„דומה" השניה

במשך חדשים אחדים בימי הפסקת „הזמן" יצא בוורשה עתון עברי קטן בעריכת י. ח. זגורודסקי בשם „היום", אבל לא יכול היה להתקיים יותר מחדשים אחדים וכשנעשו קמוצים רבים ב„הזמן", וכשנתמעטו חברי המערכת התחיל „הזמן" לצאת שוב. גם סופרים מן החוץ פסקו לכתוב, ביניהם פרישמן, ברייגין. הלל צייטלין עבר לוורשה והתחיל לכתוב אידיש בעתונו של יאצקאן. מאז מתחילה התקופה השלישית. המו"ל פ. מרגולין התאמץ שהעתון יצא בלי הפסדים, והתחיל לחשב בפרוטות ביחס לשכר הסופרים מן החוץ וגם לקצץ במשכורת הסופרים הקבועים, שהוכרחו לחיות בצמצום גדול.

בהתחדש „הזמן" הייתי בלתי ליגאלי, אף ששמי נקרא כעורך העתון והייתי כותב את המאמרים הראשיים. כשנערכה מלחמת הבחירות ל„דומה" השניה, כתבתי מאמר ב„הזמן" על סיסמת־הבחירות בשביל היהודים: „הצירים היהודים צריכים לקבל עליהם את התפקיד — להביא לידי מפלתה של הממשלה, שגרמה לפרעות בביאליסטוק ובשדליץ". התכוונתי לא להתקוממות על הממלכה הרוסית, אלא לדרישה — ל ה פ י ל את המיניסטריון הרוסי במלחמה פוליטית נמרצת שתנוהל ע"י באי־כחנו. הצנזור שטיינברג התיר את המאמר ולא מסר את הענין לתובע בכלל, אבל ידו של מלשין היתה באמצע, ומקץ שבועות אחדים הגיעה שאלה מפטרבורג: כיצד התיר להדפיס מאמר כזה? — דרשו ממנו כמו־כן, שיתבעני למשפט. לבסוף קבל גם נזיפה חמורה. כעבור ימים אחדים נקראתי לבית־המשפט על אודות חטאי החדש. הם כאילו שכחו את ענין „הכרוז הוויבורגי" ולא האשימוני אלא בכתיבת המאמר האחרון. נדרשתי להכניס ערבות בסכום של 300 רובל כי אבוא לבית המשפט. לאחר שמלאתי את הדרישה הייתי לאיש ליגאלי וכשר בתכלית הכשרות, אעפ"י שפורסמו הודעות עלי, כי מחפשים אותי בגלל עבירה יותר חמורה.

ושוב קבל הצנזור שטיינברג נזיפה חמורה מפטרבורג, זו הפעם השניה. התחיל לחפש חטאים, וגם מצא אותם בקלות. היה מאמר, שבו הושם ללעג הצבא הרוסי, המחולל

גבורות נפלאות בחזית הפנימית, אבל ברח מפני היפנים. נמצאו עוד חטאים, ודוקא על עבירה קלה מאד, שנתגלתה אחר־כך כקוריוז, נסגר „הזמן". למחרת התחיל לצאת „הד הזמן", שעורכו היה אחר. הדבר גרם לכך, ש„טוז" המאמרים כלפי הממשלה נעשה שקט יותר. בידעי שאיש אחר ישא את עוון מאמרי, לא יכולתי לכתוב ככל אשר רציתי. הצנזורה העצמית היא הבקורת החמורה ביותר. שטיינברג מת זמן קצר לאחר שקיבל נזיפה בפעם השניה. תחילה נתמנו במקומו צנזורים יהודים, שלא האריכו ימים במשרתם, עד שנתמנה הקראי מאלצקי, שידיעותיו בעברית היו לקויות מאד. מאמרים שונים היה המו"ל פ. מרגולין מראה לצנזורה לפני הדפסתם, כדי להמנע ממשפט לאחר־כך. הצנזור לא היה ידען גדול אפילו בחוקים הרוסים. פעם אחת הבהיל את כל המערכת בגלל קוריוז. ב„הזמן" נדפס פליטון, אשר תורגם מספר רוסי שהותר להדפסה מטעם בית־המשפט הרוסי. זה היה תאורה של הצארית הרוסית יקטרינה הגדולה ותעלוליה. פעם אחת הותרם הספר, כי נמצא שם תאור אהבה, שהטיל חשד על פאוול בנה, שאינו מזרע בית־המלכות הרומאנובי, שזהו כתם על משפחת הצאר. והנה השמיט המחבר הרוסי את הפרק הנוגע בנקודה זו, והשאיר את כל שאר תעלולי־העגבים של יקטרינה, שהיו פיקנטיים מאד. דבר זה לא היה אסור. החוק אסר לפגוע בכבוד הצארית, עד דור שלישי, אבל על אמו של סבא מותר היה לדבר ככל העולה על הלב. הקראי מאלצקי קצרה דעתו מהבין את הדבר. הוא הגן על כבודה של יקטרינה — וקבל נזיפה על שקידתו המופרזת. אז נתרכך במקצת, אבל לנהל בעתון מלחמה פוליטית שוב אי־אפשר היה. החלטתי להסתלק לזמן־מה מן העבודה העתונאית ולהתעסק בחכמת ישראל, שמשכתי את ידי ממנה בכל ימי מלחמתי הפוליטית.

ו

העורך העברי היחיד במאסר

„הד הזמן" היה בימים ההם העתון היומי העברי היחידי בכל העולם. מנוייו הגיעו עד 8 אלפים, ואז התחיל גם בוורשה לצאת עתון חדש בשם „הבוקר" בעריכת דוד פרישמן. בעתון זה היו הרבה יותר מאמרים ספרותיים מאשר בעתון „הד הזמן" והסגנון היה יותר מצוחצח מזה שב„הד הזמן". אך בכל זאת היתה הפצתו קטנה. ל„הד הזמן" שלח הסופר יעקב רבינוביץ פליטון בשבחים על „הבוקר". מסרתי אותו לדפוס. המו"ל מרגולין גם כן קרא את זה ולא התנגד. רק ש. ל. ציטרון, שערך את הפליטון, הביע את תמהונו הגדול, איך זה מדפיסים פליטון בשבחים לעתון מתחרה. אמרתי לו שכך צריך להיות. הוא טען, שכבר התעסק בתולדות העתונות העברית (הוא כתב הרבה רשימות) ואינו זוכר עובדה כזו, שבעתון ינתן מקום לשבחים לעתון שני מתחרה. אמרתי לו: „הנה אתה רואה, שהמו"ל מרגולין גם כן לא התנגד לכך". נסתתמו טענותיו. ולאחר כל זאת לא האריך „הבוקר" ימים אחדי שהמו"ל שלו הפכיד הרבה כספים, ו„הד הזמן" נשאר שוב עתון יחידי במשך קרוב לשנתיים, עד שהעסקנים בפולין החליטו לחדש את „הצפירה", שנפסקה בשנת המהפכה 1905, בעריכת נ. סוקולוב. אמנם, סוקולוב נשאר בחוץ לארץ, אבל שם „הצפירה" נקרא עליו. ב„הצפירה" השתתפו הרבה יותר סופרים מאשר ב„הד הזמן" וגם היה יותר עשיר באינפורמציה, אבל בכל זאת המשיך „הד הזמן" את קיומו, אמנם קיום עלוב. ראיתי, שצריך להפטר מהמשפטים המוטלים עלי ולסיים את ה„ישיבה" במאסר. קופה של

חטאים עתונאיים היתה תלויה מאחרי. באותו הזמן כבר השלימו כל צירי ה„דומה" את מועד מאסרם בעוון חתימתם על „הכרוז הוויבורגי". פסק־הדין היה קל: שלושה חדשי מאסר. אבל אני קבלתי עונש מאסר שנה שלמה. הסנט אישר את פסק־הדין, ואדם שלא רצה להיות למהגר, נאלץ ללכת לבית־הסוהר. ברוסיה רשאי היה אדם לבחור לו את בית־הסוהר. ידעתי, שצירי ה„דומה" הראשונה רוזנבוים ויעקובסון ישבו בסוהר בסלונים בתנאים נוחים מאד. התא שלהם נהפך כמעט למועדון. הרשות הגבוהה העלימה עיניה מן הדבר, אבל — כבר אי־אפשר היה להתנהג שם כמו שהתנהגו קודם. הענין קיבל פרסום. יעצוני לבחור בפינה נידחת: גורקי־גורקי, עיר הרחוקה מהלך 50 קילומטר מתחנת הרכבת. שר הפלך בא שמה אחת בשנה.

כשבאתי לגורקי, הרגיעוני העסקנים היהודים שבעיר, באמרם לי כי יסדרו אותי על הצד היותר טוב. הוכן בשבילי תא בבית הסוהר: סידוהו, שטפו את רצפתו, העמידו מיטה ורהיטים, ביחוד השתדלו למצוא את הספרים שהיו נחוצים לי לעבודתי —ש"ס בבלי, ירושלמי, רמב"ם, שולחן ערוך. את הספרים אספו מכל בתי המדרשות שבעיר. בספריה פרטית קיבלתי גם כמה ספרים כלליים ברוסית ובגרמנית. בהם — גם „הרכוש" של קרל מרכס.

ידעתי, שיש ברשותי שנה שלמה לחשבון הנפש, לקריאה, לכתיבה, להכנת כתבי, שהיו מונחים אצלי במשך זמן רב, כאבן שאין לה הופכין. קיוויתי, שאצליח להכין לדפוס את ספרי על הפרושים והצדוקים, לפי שיטה חדשה לגמרי. המהפכה בשנת 1905 וכל המצב הפוליטי לא נתנו לי במשך כל הימים מרגוע. לא היתה לי מנוחה להשקיע את עצמי בעולמות עתיקים אלה. המלחמה לשווי־זכויותיהם של היהודים, העבודה בעתונות היומית הוציאו אותי מתחומיה של עבודה מדעית, וכשנכנסתי לבית הסוהר, החלטתי לחזור ולשקוע בעולמות קדומים אלה.

הייתי כותב גם מאמרים בשביל „הד הזמן" והייתי מקבל גם עתונים יהודים ורוסים. חותם הייתי בראשי־תיבות ב. כ. וגם בפסבדונימים אחרים. לא נמצא מלשין „שיאכל קורצא". איש לא שאל מי הוא ב. כ. אעפ"י שכל הקוראים ידעו את הסוד. כל זה היה אפשרי רק ברוסיה הצארית, במקום שהשוחד ענה את הכל.

הייתי העורך היחידי של העתונות העברית והיהודית ברוסיה, שריצה את עונו שנה תמימה בבית הסוהר. נענשו לעונש שנה מאסר גם עורכי העתונים הבונדאים, אך הם העדיפו לברוח מרוסיה. אני היחידי שהחלטתי, אם כי כתבתי נגד הממשלה, שאין לברוח. אבל הישיבה בבית הסוהר — למרות כל אי־הנעימות שבישיבה מאחורי הסורג — נשארה בזכרוני כאחת השנים הטובות שבחיי.

יא

ימי משפט ביליס

כשיצאתי מבית הסוהר באתי לווילנה, לבית המערכת, ונוכחתי כי הימים הבאים יהיו קשים מאד ובלתי נעימים. חותמי „הזמן" ירדו במספרם, והעתון צריך להתפרנס ממקורות עצמאיים וזה יביא לידי עוד קצוצים. ואמנם, חדלו לגמרי הסופרים מהחוץ ועובדי המערכת גם כן סבלו הרבה במובן החמרי ממיעוט החותמים. אבל קשה היה לי לעזוב את העתון שהרבה כוחות השקעתי בו וגם הרבה סבלתי. המשכתי איפוא לעבוד. הצנזורה החמירה אז והריאקציה בכל המדינה התגברה. קצת סיפוק היה לי בעבודתי

בימי משפט ביילים. כבא־כח העתון השתתפתי באופן רשמי במשפט, אבל באופן בלתי רשמי השתתפתי בעיבוד החומר. היה לי אז סכסוך גדול עם הסניגור גרוזנברג. הוא היה הראשון בחבורת הסניגורים, אבל טעות אחת היתה לו. הוא חשב שהמומחה מצד הממשלה שהוכיח, כביכול, כי היהודים משתמשים בדם נוצרים, זה הכומר פרנייטיס. יודע קצת עברית ושה„אכספרטיזה" שלו חיבר בעצמו. הוכחתי במשך זמן ממושך, כי האכספרטיזה ההיא מתורגמת מגרמנית, שחיבר אותה הצורר רולינג בימי המשפט של עלילת דם בצ'כיה, אבל הוא, פרנייטיס, אינו יודע כלום, ואם כן אפשר להכשילו ולעשותו לצחוק בפני המושבעים. אבל אם הוא יודע באמת קצת עברית והאכספרטיזה היא שלו, אז דרוש טכסיס אחר במשפט. גרוזנברג אמר, שאסור להסתמך על זה, שפרנייטיס אינו מבין כלום. הרבה זמן עבר עד אשר השפעתי על חבר הסניגורים כולו, כי יש ללכת בדרך זו שאני הצעתי ולהכשילו. וגרוזנברג הוכרח להכנע להחלטה זו אף שבעצמו לא רצה להשתמש בטכסיס שאני הצעתי. וסוף סוף העמידו הסניגורים הרוסים את השאלה לפרנייטיס, באיזה זמן חיתה „בבא בתרא"? באכספרטיזה שפרסם, הוא מסתמך על „בבא בתרא", ולא ידע, כי „בבא בתרא" בתלמוד פירושו „השער האחרון" של סדר נזיקין. על שאלה זו השיב פרנייטיס שאינו יודע. כמובן, זו היתה הוכחה ברורה שהוא בור גמור בעברית וש„האכספרטיזה" היא תרגום משל רולינג. העורך־דין שהיה מצד התביעה טען, כי אין רשות לסניגור לבחון את המומחה, אבל הסניגור קרבצ'בסקי טען שהוא איננו בוחן, אלא רק צריך לדעת מפני שבאכספרטיזה יש שתי מלים „בבא בתרא", והוא חושב שזוהי אשה אחת היסטורית והוא רוצה לדעת באיזה תקופה חיתה. דבר זה הכשיל באמת את פרנייטיס יותר מכל ההוכחות האחרות. זו היתה אחת מההוכחות שלי שהצגתי לכניגוריה שעליהם להשתמש בה.

במשך התקופה הזאת, מיום שחרורי עד המלחמה, היו בחירות ל„דומה" הרביעית. עמדה על הפרק שאלת הבחירות בוורשה, וגם בווילנה. הממשלה הרוסית סדרה אז את חלוקת האזורים לשם הבחירות באופן כזה, שבווילנה לא יזכו היהודים, שהעמידו את גרוזנברג, כציר, ובוורשה — להכשיל את הפולנים, שהם לא יוכלו לבחור בלי עזרת היהודים. המועמד של הפולנים היה אנטישמי מובהק, והיהודים הרי בודאי שילחמו נגד בחירתו. לפי סדר הבחירות יכלו היהודים לבדם לשלוח ציר ל„דומה", אבל זה היה מעורר רעש בעולם שבבירת פולניה נבחר מועמד יהודי. הממשלה רצתה לסבך ולסכסך בין היהודים והפולנים. אבל היהודים העמידו את הפולני י ג ל ו, סוציאליסט, שהיה בעד זכויות היהודים. הפולנים איימו בחרם על היהודים, אם היהודים יבצעו את זממם ושמוורשה יהיה הציר לא בא־כוח „האנדקים". באותו הזמן התאמצה הממשלה, שהיהודים לא יוכלו לבחור את גרוזנברג, שהיה המועמד שלהם. באתי בהצעה, שנפנה לפולנים שהם יסתלקו מהבחירות בווילנה, ואז יבחר ממילא גרוזנברג, ושבוורשה יסתלקו היהודים מהשתתפות בבחירות, ואז ממילא יבחרו הפולנים במי שירצו. זוכר אני שגרוזנברג בא אז לווילנה במיוחד, והוא מצא שהצעתי זו היא נכונה. היו גם בפולין שמצאו שזוהי הדרך היחידה. אבל העתונות היהודית בוורשה לא רצתה להביא כל מה שכתבתי ב„הזמן" בשאלה זו. רק סופר אחד של „הצפירה", פרנק, כתב ב„הצפיה" נגדי בחרופים וגידופים. נחום סוקולוב, שלא היה בשעת מעשה בוורשה, הצטדק באופן פומבי על מעשה זה של עוזרו, וביקש סליחה ממני. זה היה כמדומה המקרה היחידי בעתונות העברית, שעורך מבקש סליחה על מעשה עוזרו. סוף סוף נבחר הסוציאליסט י ג ל ו בוורשה, והאנטישמי — בווילנה. הפולנים הכריזו חרם על היהודים והיחסים

התחדדו מאד. יומיים לפני הבחירות היה גרחנברג בווילנה וכשנודע לו שמהצעתי לא יצא כלום, זלגו עיניו דמעות.

הרבה יסורים גרמה לי עובדה זו: ב„הזמן" שנלחמתי בו כל הימים נגד מלכות הרשע, שלטון הצאר, נדפס מאמר בשבח בית רומאנוב למלאות 300 שנה לשלטונו. לא הייתי אז בווילנה, ולפני נסיעתי עמדתי בכל תוקף על זה, שלא ידפיסו שום דבר בעתון ליום החג של הרומאנובים. לא הייתי העורך באופן רשמי, מפני שהייתי פסול אחרי שישבתי בבית הסוהר. המו"ל הצטדק, שהוא היה מוכרח להדפיס איזה מאמר שהוא, מפני שהצנזור הקראי מאלצקי הודיע לו מראש, שאם לא ידפיס, יגרום לעתון צרות מרובות. לא יכלתי להביע את צערי ברבים, אלא שפרסמתי ב„הזמן" במודעה שבמשך חודש ימים לא הייתי בווילנה, והמבין הבין.

קיום עלוב היה ל„הזמן" במשך שלוש השנים האחרונות שלו. יצאתי מן „הזמן" באופן רשמי רק בראשית מלחמת העולם, כשאי־אפשר היה לסבול את הצנזורה הצבאית והודעתי ב„הזמן" שאני נפרד מהעתון, והוא המשיך חדשים אחדים, עד שנסגרו כל העתונים היוצאים בחזית הצבאית כתובים בעברית או באידיש.

יב

בימי המלחמה הראשונה והמהפכה

בימי מלחמת העולם, במקומות שלא נכבשו על ידי הגרמנים, אי אפשר היה להוציא עתון באותיות עבריות. אולם בראשונה אפשר היה לחשוב, כי בפטרבורג אפשר יהיה להוציא עתון, ואמנם קיבלתי רשיון להוצאת עתון שבועי בשם „החיים" בעברית ועתון באידיש בשם „פעטראגראדער טאגעבלאט". לא קל היה הדבר להוציא עתון בפטרבורג, במקום שלא היה למסדרי אותיות היתר ישיבה שם, אבל אחרי עמל רב ואחרי השגת אמצעים עלה הדבר. העתון „פעטראגראדער טאגעבלאט" יצא בכמה גליונות, והשבועון „החיים" עמד לצאת, אבל בינתים יצאה אז פקודה, שגם פטרבורג היא חזית ואסור להדפיס שם שום דבר בעברית ובאידיש. הספקתי רק להוציא שלוש חוברות בעברית. אבל החלטתי להגיש בקשה להוצאת עתון עברי וגם באידיש במוסקבה, ששם לא היתה חזית. אמנם לי לא היה היתר ישיבה במוסקבה, אבל את הרשיון קיבלה אשתי, שהיתה לה רשות ישיבה כרופאה. במוסקבה היה עוד יותר קשה להוציא עתון, מפני ששם לא היה בכלל דפוס שאפשר להדפיס בו ספרים באותיות אשוריות. אולם, עלה בידי לסדר את הדבר ונגשתי קודם כל להוצאת השבועון „העם" במוסקבה. אבל בשם המרכז הציוני, שהיה קים אז בפטרבורג, באה דחישה מוסרית למסור את העתון למרכז הציונים, אחרי שאין שום עתון בכל המדינה, שנשארו בה מיליונים יהודים. נכנעתי אז לדרישה זו, ויצא העתון כשהעורך הראשי היה ד"ר מ. גליקסון ז"ל, וכשאני וחיים גרינברג ז"ל היינו חברי המערכת. המאמרים הראשיים היו על פי רוב שלי. העתון התחיל לצאת בסוף 1916 וכעבור חצי שנה פחצה המהפכה הגדולה ברוסיה ואז הוחלט להוציא את „העם" כעתון יומי גדול וארבעה עורכים היו אז: כותב הטורים, ד"ר גליקסון, שמואל צ'רנוביץ ומשה קליינמן. הרבה כספים הושקעו בסידור העתון, אבל רק חדשים אחדים יכול היה להתקיים, כעתון גדול, מפני שבאוקטובר 1917 פרצה המהפכה הבולשביסטית. אולם גם אז החלטנו להוציאו בתבנית יותר קטנה. אני קבלתי על עצמי להיות העורך הרשמי ה י ח י ד י. כבר היתה לי „חזקה", עוד מימי הצאר,

שלא לפחוד מפני עשים ואמצעי כפיה. הגזירה של הממשלה הבולשביסטית, שגזרה על העתונות שאסור לה לקבל מודעות, לא פגעה ב„העם", מפני שגם קודם לכן לא היו ניתנים מודעות לעתון העברי. „העם" לא התקיים גם מן המכירה, אלא מן הכספים שהיו מכניסים בכל חודש וחודש העסקנים הצבוריים במוסקבה, תומכי העברית כגון ניידיץ, זלאטופולסקי, פרכיץ, גורביץ, האחים שפירא, ואחרים. כך היה הדבר לפני המהפכה הבולשביסטית, וכך היה גם אחריה. מפעם אחת לשניה צריך היה להכניס כמות גדולה יותר של כסף־נייר, כי הכסף היה מאבד את ערכו מיום ליום.

אף שהמשטר היה בולשביסטי, בכל זאת היו ב„העם" מאמרים נגד השלטון. הקבה מאמרים כתבתי בחריפות יוצאת מן הכלל נגד לנין וכל המשטר, וכן גם נגד שלום בריסק. כן לגלגתי כמה פעמים על טרוצקי, אחר שמינו אותו לקומיסר של הצבא האדום. היה זה מגוחך בעיני — יהודי, שמעולם לא עבד בצבא, מתמנה למיניסטר־הצבא, והיכן? ברוסיה, שבה לא ראו התושבים יהודי אפילו כקצין. חוץ מן הפליטון שלי, נכתב על נושא זה פליטון סטירתי גם על־ידי המנוח לייזרוביץ, שחתם בשם בדוי.

המפקח על העתונות היהודית היה „הקומיסאריון היהודי". הוא לא החרים שום גליון של „העם". הדבר היה לפלא בעיני רבים, אבל עדיין היתה קיימת המסורת של עתונות חפשית. ה„קומיסאריון היהודי" החליט להלחם בעתונות הבורגנית הציונית באמצעים כשרים — החליט להוציא עתון משלו ולהתווכח עמנו. להוציא עתון יומי לא יכלו. ממשלת־הסובייטים קצבה סכום קטן מאוד בשביל ה„קומיסאריון היהודי". לפיכך הוציא רק שבועון בשם „וואהייט" (תרגום של „פראבדא").

„העם" התקיים חדשים אחדים בכבוד. כסף היה למדי. חיזקנו את ידיהם של הקוראים העברים, כתבנו הרבה על הצהרת־בלפור. ואולם פתאום נתפרסם חוק, שבכל עתון המופיע ברוסיה הסובייטית צריך להדפיס בעמוד הראשון כל צו של הממשלה. „העם" בכלל לא עבר על גזירה זו, ואולם פעם החסיר. וכאן מצא ה„קומיסאריון היהודי" הזדמנות להתנקם ב„העם" — הוא האשים את העתון, שעשה דבר זה בכוונה, מפני שהוא מתיחס באופן בלתי־לויאלי אל הממשלה הסובייטית. ו„העם" נקנס ב־10 אלפים רובל בעד עבירה חד־פעמית זו. 10 אלפי הרובלים לא היה להם עוד אותו ערך, שהיה להם בראשיתה של המהפכה הבולשביסטית. ליטרא חמאה כבר עלתה ב־15 רובל ושוויה של לי"ש אנגלית היה 50 רובל. אבל הקנס החמיר את מצבו של העתון. ובכל זאת שולם הכסף. וב„קומיסאריון היהודי" היו ששון ושמחה. בזמן ההוא כבר נמצאו התומכים העיקריים של „העם" ניידיץ, זלאטופולסקי באוקראינה, בשטח שלטונם של הגרמנים. מצבם החמרי של העשירים היהודים הנשארים הורע מיום ליום וכך נסגר „העם" חודש אחד קודם שהממשלה הסובייטית סגרה את כל העתונים האזרחים אחר ההתנקשות באוריצקי, בוולודארסקי, ואחר כך בלנין. אז בא הקץ על העתונות האזרחית בכלל.

אולם כעבור שנה וחצי קבלתי רשיון להוציא במוסקבה פעמיים בחודש עתון בשם „הד העם". אף כי התדעתי להם, כפי החוק, מה הכיוון של העתון — התירו לי להוציא את העתון אחר שהיתה לי שיחה ממושכת עם קאמניב, שהיה אז ממלא־מקומו של לנין. ואולם רשיון בלבד אינו מספיק, כדי שאפשר יהיה להוציא עתון. בקושי גדול נפתרה שאלת־הכסף, אחר כך שאלת הנייר, שנמצא אז בכמות מצומצמת מאוד בחוסיה הסובייטית. הקושי הגדול ביותר היה בשאלת הדפוס. כשכבר יש רשיון להוצאת עתון צריך לקבל מן ההנהלה הראשית של בתי־הדפוס פקודה־בכתב אל בית־

הדפוס, שידפיס את העתון. בשביל עתונים וספרים בלתי־קומוניסטיים, רושמים בפקודה את המלים „ב ש ו ר ה ה ש נ י ה". פירוש הדבר הוא, שבשורה הראשונה צריך להדפיס חיבורים קומוניסטיים. אם יש אפשרות להדפיס גם חיבורים בלתי־קומוניסטיים, יש להדפיס גם אותם. באופן רשמי קוראים לכך חופש־העתונות. אבל למעשה חופש זה אינו אלא אחיזת עינים, כי בתי־הדפוס לא יכלו למלא אפילו את העבודות שבשורה הראשונה, כלומר, את העבודות הקומוניסטיות. לפיכך לא קיבל שום בית־דפוס את העבודה. הרשיון נשאר על הנייר בלבד. כשהחלטתי להדפיס במוסקבה בשנת 1920 קובץ עברי, שהיה לי רשיון לכך, לא יכולתי להדפיס אותו בשום בית־דפוס יהודי. החלטתי, איפוא, למסור את כתב־היד ל ס ו פ ר ס ת"ם, שיעתיק אותו באותיות של דפוס ויוציא אותו באופן ליטוגרפי. נדפסו עשרה גליונות כאלה והמיצינאט היחידי, פ. שפירא, שעדיין נשאר במוסקבה (חי כעת בתל־אביב), הוציא על כך סכום עצום.

אז עזבתי את רוסיה.

יצחק גרינבוים

ימי פטרוגראד שלי

(קטעי זכרונות)

רואה אני חובה לעצמי להקדים ולומר: איני מאמין, שאפשר לתאר בנאמנות בזכרונות, שמעלים על הספר, השתלשלות רצופה של חיים. בזכרנו של בן־אדם נשארים רק מקרים ומאורעות, שעשו עליו רושם בל ימחה. ואם הוא מעלה אותם על הכתב ומקשר אותם לתמונה שלמה, הריהו מכניס את הגיוט ונסיונו של שעת הכתיבה ושלא במזיד הריהו מסלף את המציאות. לכן הריני מביא לפני הקורא הרחמן רק קטעי זכרונות על דבר פרק חיי בפטרוגראד ימי מלחמת העולם הראשונה, בשנת שלטונו האחרונה של ניקולאי השני ובשנות שלטונן של הממשלות הזמניות ושנתו הראשונה של השלטון הקומוניסטי. אין לי שום אפשרות להוסיף מה שלא נשמר בזכרוני או לתקן את אשר נשמר, כי אין תחת ידי גליונות „פעטראגראדער טאגעבלאט" שערכתי וכתבתי בו יום יום על המצב. שמרתי זמן רב על אוסף הגליונות, שחבאתי אתי מפטרוגראד לוארשה ומוארשה לפאריס ולירושלים. כאן מסרתיו לארכיון הציוני או לכספריה הלאומית. בכל אופן בארכיוו הציוני חיפשתי את האוסף ולא מצאתי. נשארו בידי: חוברת מחזברות, שהוציא בן ציון כץ בשנת 1916 בעברית בפטרוגראד, ובה מאמרי על שלטון הפחד במדיניות של צירי הדומה היהודים, קובץ מאמרים באידיש בעריכתי שיצא בשנת 1918, וחוברת אחת של „העבר". אין החומר הנמצא בהוצאות אלה עשוי לרענן את זכרוני בהרבה. ב„רזסוויט" של אותן השנים חדלתי כמעט להדפיס מאמרי, שהרי כולי הייתי שקוע בעריכת ה„פעטראגראדער טאגעבלאט", ומהועידה השביעית לציוני רוסיה במאי 1917, שבה נדחתה הצעתי בדבר הנהלת הקהילה היהודית ע"י מסירת עניני הדת לידי ועדה מיוחדת, שתיבחר ע"י המתפללים בבתי־כנסיות, בתי מדרשים ומניינים, כלומר ע"י קהל המאמינים, סירבתי להיכנס לועד המרכזי שנבחר באותה הועידה ולא רציתי להשתתף כקודם ב„רזסוויט", בטאונו של הועד המרכזי. גם ב„העם" שבמוסקבה השתתפתי רק במאמרים אחדים שהוקדשו או לחיי יהודי פולין או לשאלות ציוניות עיוניות, שאלות ההלכה הציונית, שעמדו על הפרק אותה שעה.

כשנתים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה קיבלתי עלי, לפי המלצת מר לובז ינסקי, גיסו של הנשיא וייצמן המנוח, נציגות חברה גרמנית גדולה למסחר בעצים, שהוא היה קשור אליה. לפי החוק הרוסי הוטלה החובה על כל חברת חו"ל, שניתנה לה רשות לעסוק בגבולות הקיסרות במסחר או בתעשיה, להעמיד לה נציג אחראי בעד פעולותיה. רחוק הייתי אז ממחשבות בדבר סכנת המלחמה ועוד יותר בדבר מעשי ריגול וחבלה, שחברות כאלה יכולות לשמש להם סתר ומסוה. חיפשתי עבודה לאחר שהפסקתי את השתתפותי ב„פריינד" הוארשאי בגלל סיכסוך ביני לבין המערכת בשל הבחירות לדומה הרביעית, שהשפעתי עליהן, אע"פ שלא הועמדתי לבחירות (לא היתה

לי זכות לכך), ולא הייתי חבר ועד הבחירות. הייתי אז חבר לועד הציוני, שבראשו עמד אברהם פודלישבסקי, מורשה לפולין. השפעתו של זה האחרון היתה גדולה בועד הבוחרים, והוא היה פועל לפי הוראות הועד הציוני הנ"ל.

מר לובדינסקי עמד לצדי בכל דבר קשה, המשכורת היתה טובה והעבודה מעטה. יכולתי להקדיש את רוב זמני לעבודה ציונית וספרותית. כשפרצה המלחמה נשתנה, כמובן, היחס לחברות הגרמניות לרע. נעשה חפוש אצלי וכשלא מצאו שום דבר אסור, עזבו אותי לנפשי. המשטרה החשאית עקבה אחר פעולותי במשך שנים רבות לפני זה. שנים אחדות אחרי סעדות המהפכה של 1905 היו פוקדים את ביתי בימים המיועדים לפורענות, כגון האחד במאי וכיוצא באלה, עושים חפוש ואוסרים אותי ומחזיקים בבית הכלא עד יעבור זעם. שמי היה ברשימה של אנשים, שמוטב להם ולבטחון המדינה שיימצאו במאסר בפרקי זמן מסוכנים.

ההפסקה, שבאה במצב זה עם צאתי לווילנה והשתתפותי בעבודת הועד המרכזי לציוני רוסיה, השכיחה את ההרגל של השנים הקודמות, וכשחזרתי לוארשה לא הדריכה המשטרה את מנוחתי. חלקי בבחירות לדומה הרביעים הועיל גם הוא להשכחת עוונותי: השטונות הרוסיים ראו בעין טובה את הסיכסוכים בין יהודים לפולנים. הגיע הדבר עד כדי כך, שיכולתי לקחת עלי שתדלנות בפני ראש המשטרה בוארשה לטובת חשודים מבחינת הבטחון הפנימי. הדברים האלה גרמו לכך, שלא היו "שום תוצאות" לחיפוש ולא הפריעו לי בעבודתי. התיק של חליפת מכתבים עם החברה הוחזק לי.

בשנים הראשונות של המלחמה נאלץ הייתי לטפל בעניני דוברות החברה, שהיו תקועות על יד מודלין ובנהר סלוץ' בוולין. כשנכבשה מצודת מודלין בידי הגרמנים, עברו הדוברות, אם עוד היו קיימות, לידי החברה, לרשות גרמניה, ואני חייב הייתי לשמור על אלה, שנמצאו עוד בוולין. משום כך נאלצתי לעבור לפטרוגראד, שלשם עוד קודם לכך עבר לובדינסקי. אותה שעה כבר היה ברור, שוארשה תימסר לצבאות גרמניה שהבקיעו להם את הדרך עד לנהר בזורה והפתערו על קו ההגנה האחרון שלפני וארשה ממערב.

אשתי, שמוצאה מסמולנסק ואמה הזקנה עוד גרה בעיר זו, עברה עם הילדים לסמולנסק עוד בזמן התקרבותם הראשונה של הגרמנים לוארשה. ברם לא היה לי רצון מיוחד להישאר בעיר, שתיפול בידי הגרמנים. האורינטציה שלי לא היתה אז ברורה לעצמי. הייתי בטוח, שבסוף המלחמה, תהיינה תוצאותיה מה שתהיינה, ישופר מצבה של פולין ותקבל עצמאותה; ידעתי ג"כ, שאבדן השוק הרוסי לתעשית והמלאכה היהודיות ימוטט את מעמדם הכלכלי של יהודי פולין ויגביר את כוחה של הבורגנות הפולנית, החותרת לקראת שבירת מעמדה של הבורגנות היהודית ושל היהודים בכלל; האמנתי אז, שבסופו של דבר ינצחו במלחמה ממלכות ההסכמה עם רוסיה בתוכן, שהרי לא קרה עדיין שקואליציה, שאנגליה עומדת במרכזה, תפסיד במלחמה; לא יכולתי להתעלם מהסכנה הצפויה ליהודים ברוסיה ובפולין, אם רוסיה הצארית תהיה בין המנצחים, ואילו במהפכה שתפרוץ עוד בימי המלחמה ותנצח — לא האמנתי. המסקנה היחידה מכל המחשבות האלה היתה רק אחת: ניטראליות והתכוננות לנצל את הקוניונקטורה, שתיווצר לסוף המלחמה. בתוך המחנה הציוני תפסתי אז מקום ניכר, אבל לא הוטלה עלי שום אחריות. עניני הפרטיים חייבוני לעזוב את וארשה ולצאת לפטרוגראד — הלכתי אחריהם. מובן מאליו, שעל החלטתי זו השפיע גם הרצון להתאחד עם משפחתי.

בפטרוגראד היתה לי הכנסה בטוחה וגם שמעתי, שקבוצת ציונים מתכוננת להוציא

עתון יומי באידיש וחושבת להזמינני בתור עורך או חבר מערכת. הדבר הזה משך אותי באופן מיוחד.

יצאתי מוארשה ברכבת האחרונה ובדרכי — בכביות מינסק — נודע לי שצבאות גרמניה נכנסו אל העיר, עברו את וויסלא והתקדמו בדרך המלך לבריסק.

בסמולנסק לא נעצרתי ויחד עם משפחתי עברנו למוסקבה ומשם לאחר זמן מה לפטרוגראד.

לא הייתי זר בבירת רוסיה. בשנה הראשונה למלחמה נתקרבתי עוד יותר ל„רזסוויט" ולחבר עוזריו, ששיתפתי אתם פעולה בימי ההכנות לועידת הלסינגפורס. בימי שבתי בווילנה בתור מזכיר הועד המרכזי לציוני רוסיה ואח"כ חברו, התקרבתי לרוזוב ולאידלסון, שהיו משתתפים בישיבות הועד המרכזי — בתור חבריו ונציגי הציונים שמחוץ לתחום המושב. גם אשתי הכירה עוד מימי שבתה במוסקבה, לאחר גמרה את חוק לימודיה, את אידלסון, שחשבה אותו למורה, והיתה ידידתה של אשתו מאותו הזמן. הלשון הרוסית היתה שגורה על פי ושום דבר לא הפריע בעד כניסתי לפני ולפניב של חיי הציבוריות הציונית והיהודית במרכז זה של יהדות רוסיה. הייתי משתתף בעבודתו של הועד המרכזי לציוני רוסיה, שישב אז בפטרוגראד, בישיבותיה השבועיות של מערכת „רזסוויט" ונשלחתי ע"י הועד המרכזי לועד המדיני, שעל יד צירי הדומה הרביעית. בתור אחד מנציגי הציונים. רוזוב, אלייניקוב ואני ייצגנו את ההסתדרות הציונית ברוסיה. חברי הועד המרכזי רצו, כנראה, להבליט, ע"י בחירתי, שגם נציג של יהדות פולין, כביכול, משתתף בעבודת הועד המדיני והוא יוכל בשעת הצורך לדבר גם בשם יהודי פולין. בין הצירים היהודים של הדומה הרביעית היה ד"ר בומש, שנבחר בלודז, בשעה שבוארשה נבחר ע"י היהודים ונציגי הפועלים — הפועל יאגיללו.

לא הייתי בקי בענינים הפנימיים, שבין המפלגות היהודיות, שנציגיהן ישבו בועד המדיני ושיתפו פעולה עם צירי היהודים בדומה. הכרתי רק אחדים מהם ע"פ סיפורי חברי הציונים ומתוך העתונות. השאלות שדנו בהן בישיבות הועד היו ידועות לי בכללותן, אבל לא בפרטיהן האינטימיים מבחינת יחסי מפלגות ואנשים, ביחוד בכל הנוגע למדינאים רוסיים וצירי הדומה ממפלגות האופוזיציה הקדטית והשמאל. המנהג הרוסי לקרוא את האנשים בשמם הפרטי ובשם האב היה בזמן הראשון מבלבל אותי ובקושי הייתי מתמצא בשמות שקראו בשעת הויכוחים. מדי פעם בפעם נאלצתי לשאול את רוזוב או את אלייניקוב על מי מדברים.

בראש צירי הדומה היהודים, שנצטרפו לסיעת הקדטים ואילו בענינים הנוגעים ליהודים היוו סיעה עצמאית, עמד הציר מליטא נפתלי מרקוביץ פרידמן, עו"ד מפוניבזש, אם איני טועה. הליטאים בפלך קובנה היו רגילים לוותר ליהודים מנדאט אחד תמורת הצבעתם בעד הרשימה הליטאית. פרידמן היה גם בדומה השלישית והיה מעורה ומושרש בסיעת הק. ד. הוא היה אדם חביב ונאמן לתפקיד של נציג היהודים, משוללי זכויות אזרח ברוסיה, המשמשים מדי פעם בפעם קרבנות המאבק של המשטר הצאריסטי, המגין על קיומו בשארית כוחותיו מפני התקפות כוחות האופוזיציה הדורשת ריפורמות רדיקליות, ואלה של המהפכה, השואפת להפוך את המשטר הצאריסטי. אותה שעה נמצא מחנה המהפכה המאורגן בירידה לאחר הנצחונות של הריאקציה והבחירות אל הדומות השלישית והרביעית, שגברו בהן המפלגות הריאקציוניות, וביניהן מפלגת האוקטיאבריסטים הקונסרבטיבית, שנחשבה לשמאלית ואף אופוזיציונית. הרוב הזה התיחס ליהודים ולדרישותיהם באיבה ובשלילה מתוך הכרה, שאין להשלים בין אינטרסי המשטר הצא־

ריסטי וקיומו לבין עיקרונות השיוויון האזרחי. לפי מיטב הכרתם לא היו יהודי רוסיה אלא אויביהם הטבעיים של המשטר הצאריסטי ושל העם הרוסי. כל מי שדורש שיוויון אזרחי ליהודי רוסיה אינו אלא חותר תחת יסודותיו של המטר השורר בה, תחת שיגשוגה וגדולתה של האימפריה הרוסית ותחת בטחונה ובטחון השושלת המושלת בה.

בימי המלחמה נתערער האימון במישטר הקיים ובאחרון שושלת הרומאנובים גם בשורת האוקטיאבריסטים. המפלות, שהנחילו הגרמנים פעם בפעם לצבא הרוסי, שימו לאל את נצחונותיהם על הצבא האוסטרי, החשדות לגבי הרוחות המנשבות בחצר הקיסר, שלטון הפמליה, השחיתות הגוברת בתוכה, הגורמת להשפעתן של בריות מפוקפקות, ששיחק להן מזלן וקפצו למרומי המקורבים למשפחת הקיסר משפל המדרגה של „בעלי מופת" בפינה נידחת בסיביריה, כרספוטין, התמוטטות הכלכלה של רוסיה העשירה, עד שהתחיל להיות מורגש חוסר במיצרכים ומזונות, — כל אלה אילצו גם את הנאמנים לרעיון המלכות ולמשטר של שלטון הקיסר הבלתי מוגבל לפשפש בדעותיהם ולקבל את הרעיון, שהגיעה השעה לתיקונים מרחיקי לכת, אשר יחלישו את השפעתם של הקיסר ופמליתו המושחתת. הקדטים, שנתאכזבו מכוחה של המהפכה וגם פחדו מפניה, ביחוד בימי המלחמה, האמינו בהתקרבותם של האוקטיאבריסטים אליהם ויצרו אתם יחד גוש פרוגרסיבי שילחץ על ממשלתו של הצאר עד שיאלץ, בטופו של דבר, למסור אל השלטון לידי נציג הציבוריות, כלומר הדומה.

מדיניות זו חייבה את מנהיגי הק. ד. להזירות יתירה, להסתגלות למהלך דעותיהם של האוקטיאבריסטים. לא פעם ראו הכרח לעצמם לוותר להם לאוקטיאבריסטים, שלא להטיל עליהם אימה ופחד, ביחוד בכל הנוגע ליהודים. כשהגיעו הדברים לידי התנגשות בין הק. ד. והאוקטיאבריסטים באיזה ענין הנוגע ליהודים, היו מנהיגי הק.ד. נסוגים ומוותרים ומפקירים את עניניהם של היהודים. ולא עוד אלא הם היו נוהגים לדרוש מהיהודים, שלא יפריעו להם במדיניות זו ויוותרו גם הם על הצעותיהם ודרישותיהם, שאין האוקטיאבריסטים רוצים לקבל, שלא להעמיד את סיעת הק.ד. במצב אי־נעים ולגלות ברבים את זילזול ב„עיקרים קדושים" ואת עזיבתם את היהודים לנפשותיהם ואת כניעתם בפני רצונם של האוקטיאבריסטים.

הציונים, וביחוד ביטאונם ה„רזסוויט" ונציגותם בועד המדיני, התנגדו למדיניות זו ודרשו מדיניות של מלחמה גלויה לזכויותיהם של היהודים בלי להתחשב בחשבונות הקדטים ומזימותיהם המדיניות. בעיה זו עמדה בראש הויכוחים והדיונים בועד המדיני. הביקורת הציונית על מדיניות ההיגררות אחרי הקדטים, המביאים פעם בפעם את עניני היהודים קרבן על מזבח האחדות של הגוש הפרוגרסיבי של האוקטיאבריסטים והק. ד., היה קשה לצירי הדומה היהודים וביחוד לפרידמן לעמוד בפניה. אילו היה נשמע לביקורת זו, היה עליו ועל חבריו לעזוב את סיעת הק. ד. ולעמוד לבדו בפני רוב עוין ואויב בדומה ולהישען רק על הסיעות הסוציאליסטיות, שגם להן היו אינטרסים מיוחדים ולא היו מוכנות כלל להפקירם לטובת היהודים.

לאמיתו של דבר היה פרידמן היחידי מבין חבריו היהודים שהתחשבו בו, שנאומיו היו עושים רושם כל שהוא בדומה הרביעית. נזדמן לי לערוך קובץ של נאומי הצירים היהודים בדומה הרביעית. את נאומיהם של בומאש וגורביץ אי אפשר היה להדפיס בלי עריכה מדוקדקת, לשונית וסיגנונית. הם יצאו מבולבלים ומקוטעים בסטינוגרמה הרשמית. הנואמים, כנראה, לא עברו עליהם ולא תיקנו אותם ולא ערכו, כמו שרגילים לתקן ולערוך סטינוגרמות. קשה היה לעמוד על תוכנם ועיקרם.

נאומי פרידמן היו בהירים וברורים. כיגנון הדברים היה פשוט, משולל כל קישוטים פרזיאולוגיים וריטוריים, כובש את לב השומע ברצינותם ובאמונתו של הנואם בהם. לכן גם היו מבליטים את העיקר ומשכנעים, אילו היו השומעים אותם רוצים להקשיב, להבין ולשנות דעותיהם לפי נימוקי נאומים שקטים והגיוניים. פרידמן לא היה מצליף בדבריו, לא מתמרמר ומחה, הוא היה מתאר, מנמק ומסביר. כשקוראים אותם — הרושם חזק בודאי מזה שעשה על השומעים. מעולם לא הצליח פרידמן לעורר בנאומיו את הרוחות בציבור כמו נאומיהם של רודיצ'ב ומאקלאקוב מן הקדטים או צ'חאידזה ואחרים מהסוציאל־דימוקראטים שטיפלו בענינים היהודים. והרי ימי מלחמת העולם הראשונה, שלהי שלטון הצארים ברוסיה, היו קשים וטראגיים ליהודים.

את מאמרי באחת החוברות העבריות שהוציא בן־ציון כץ באותם הימים הקדשתי לשלטון הפחד, שהיו נתונים בו צירי היהודים בדומה הרביעית שהיו באים מבית מדרשו של ווינאבר וסלוזברג, שראו בקדטים את עוגן ההצלה ליהודי רוסיה. גם מעיניהם לא נעלם, שלפי שיטתם של מנהיגי ק. ד. אין עניני היהודים תופשים את המקום בראש „הבעיות הבוערות" של השעה והברית עם האוקטיאבריסטים נחשבת קודמת לכול וצריך להיזהר מפני מעשים לטובת היהודים, שמא יפגע הדבר בברית זו, אולם הם פחדו מהבדידות בדומה הרביעית, מהתרחקותם של הק. ד. מהם, מהתגברות הריאקציה האנטישמית בתוך הציבור כשיתברר להם שהיהודים מעמידים את דרישותיהם הם בראש כל הדרישות המדיניות.

הפחד הזה מנע מנציגי היהודים בדומה להשמיע את מחאתם העזה ולעמוד על דרישתם להוקיע את מעשי הממשלה והמפקדה העליונה לגבי יהודי פולין, ליטא ולטביה. ביחוד נתבלט הדבר בשעה שנשמעו צירי היהודים לדרישות הקדטים וחזרו בהם ונסתפקו בתשובת הממשלה על אחת השאילתות שלהם משום שהאוקטיאבריסטים לא רצו לנזוף בממשלה בגלל היהודים. דברי הביקורת של אידלסון ב„רוסוויט" לא היה בכוחם להפיג את הפחד הזה.

בינתיים הגיע לסופו המוה"מ בדבר הוצאת עתון באידיש בעיר הבירה. הורכבה קבוצה של שלושה בעלי יכולת שהסכימו להשקיע את כספם במפעל זה — ה"ה מ. זקש, דוד כהן ויצחק עוזרמן. הראשון היה מותיקי העסקנים הציונים בפטרוגראד, שהשתתף אם איני טועה, במימונו של השבועון „רוסוויט". דוד כהן היה בנו של גביר תורני־משכיל שנתפרסם בנדבנותו לדברים שבציבור, יצחק עוזרמן היה בעל בית חרושת של נייר הקרוב לציונות. את הרשיון להוצאת העתון באידיש בשם „פעטראגראדער טאגעבלאט" קיבל בן־ציון כץ, בשעה שבמערבה ודרומה של רוסיה ואף בוארשה, שהגרמנים עמדו בשעריה, הושתקה העתונות היהודית שנדפסה באותיות מרובעות. דווקא על האות האשורית יצא הכעס ולא על העתונות. האות העברית נחשדה שהיא משמשת למסירת ידיעות לאויב הגרמני. באותה שעה הפקודה לא היתה עדיין כללית לכל האימפריה. כשעזבתי את וארשה כבר לא הופיעו עתונים של יהודים בעברית ובאידיש והם נתחדשו רק לאחר כניסתם של צבאות גרמניה. גם העתונות בלשונות אלה בווילנה ובאודיסה הושתקה, ואילו לפטרוגראד לא הגיע עדיין הדבר, והרשיון לעתון באידיש ניתן בלי קושי.

לא שותפתי במשא ומתן שקדם לייסוד העתון ובהכנות להוצאתו. הוזמנתי להשתתף במערכת יחד עם שמואל רוזנפלד וב"צ כץ (לאחר שיצא זה האחרון מפטרוגראד למוסקבה, צירף למערכת ד"ר ח. ד. הורביץ). את ב"צ כץ הכרתי מימי שבתי בווילנה, שהוציא בה את „הזמן", השתתפתי בעתונו במאמרים אחדים והוא היה גם מבאי ביתי. הוא היה עתונאי

מובהק, עורך ומו"ל ובעל יזמה רבה בעולמה של העתונות היהודית בעברית ובאידיש. בעל ידיעות עמוקות בהיסטוריה היהודית ובחכמת ישראל ובעל קשרים ב„חלונות הגבוהים" בפטרוגראד. לא הבינותי אז ואיני מבין גם עכשיו איך הגיע כץ לקשרים אלה. קשה היה לי לתאר שיחה רוסית בינו לבין מיניסטר רוסי בממשלת הצאר. לא משום שהרוסית שלו היתה פגומה, אלא משום אופן דיבורו וסיגנון דבריו שהיה שונה עד למאד מכל מה שהורגל בו פקיד גבוה מהאדמיניסטרציה הרוסית. ואפשר משום השוני הזה דווקא היה עושה רושם ויש שגם היטו אוזן לדבריו. על חשבונו נזקפו גם הצלחות אחדות בענינים קשים. מפורסמת היתה הצלחתו בפירסום בדפוס של שירו של ביאליק (על הפוגרום בקישינוב) „בעיר ההריגה", שהוסב שמו כדי להקל על הצנזורה: „משא נמירוב".

במערכת העתון לא השתתף כמעט, כי היה כולו נתון לסידור ענייני האדמיניסטרציה, הדפוס. צריך היה להביא סדרים מתחום המושב ולסדר להם זכות ישיבה. בכל אלה טיפל כץ. בעסקי המערכת טיפלנו שנינו, שמואל רוזנפלד ואני.

שמואל רוזנפלד היה עתונאי ותיק בעל שם בעתונות בעברית ובאידיש. בתקופת הרצל ערך את „העולם"" באידיש, השתתף ב„המליץ" וכשנוסד ה„פריינד" היה אחד מעורכיו הראשיים. הכרתי אותו בוארשה בימי הופיעו בעיר זו והשתתפותי בו.

לידי נמסר סידור המערכת וקבלת עובדיה. נתברר מיד לתמהוני הרב שקשה למצוא בפטרוגראד עוזרים לעתון באידיש. נאלצתי לקבל תלמידי אוניברסיטה שידעו לבתוב אידיש ועמדו בבחינה קטנה שסידרתי להם. הם למדו את תורת העתונאות בבית מדרשו של „פעטראגראדער טאגעבלאט" ויצאו ממנו כעתונאים בעלי כשרון ויכולת, שתפסו מקום בראש בעתונאות היהודית, כקלינוב, רובינשטיין ואחרים.

„פעטראגראדער טאגעבלאט התחיל להופיע בסוף שנת 1915. הספיקו לצאת רק תשעה גליונות, כשנסגר ע"י הממשלה על יסוד אותה הפקודה שהזכרתי לעיל. עם התקרבות החזית למרכזי רוסיה באו במשטרה המדינית לידי מסקנה שהאות העברית מסוכנת למאמצי המלחמה גם בפטרוגראד. היהודים היו חשודים בריגול לטובת הגרמנים, והיהודים שהורשה להם לשבת בעיר הבירה לא הוצאו מכלל זה.

בבת אחת נעלמו העתונים בעברית ובאידיש. היומנים, השבועונים, הירחונים — כולם. אחרי כן נאסר לפרסם גם ספרים וחוברות. המכה היתה איומה. אולם תגובתם של המוני היהודים לא התאימה כלל וכלל לכוחה ההורס. לא הורעשו העולמות, כנהוג בשעת גזירה שסכנתה מרובה. בדומה הושמעה מחאה חריפה ע"י נציגי היהודים, והיא גם נתמכה ע"י דברי סיעות הק. ד. והשמאל, אולם הממשלה לא נבהלה ולא ביטלה את פקודתה. ההד בחו"ל, ביחוד בארצות המערב הקשורות ברוסיה בברית, לא היה גדול כלל, שהרי שתי המעצמות אנגליה וצרפת היו מעונינות, שרוסיה תמשיך במלחמה ותקטין את הלחץ של צבאות גרמניה עליהן. העתונות בלשונותיהם של היהודים סולקה, והעולם כמנהגו נוהג. איבתם של היהודים למשטר הדיכוי הקיים גדלה, אולם ל היתה להם ברירה אלא לחכות עד שתתמלא כוס הסבל ותפרוץ המהפכה.

מצבם של היהודים בשתי הבירות ובערי רוסיה הגדולות בכלל היה טוב. אפילו הפליטים מפולין, אלו שהועברו כדי להרחיקם מהחזית, שלא יוכלו לחבל במאמצי המלחמה, גם אלה שעברו מפולין מרצונם הטוב לערים המרכזיות, נמצאו להם עבודה ופרנסה. רבים מהם גם התעשרו ביחוד בשנת 1915, בשהתחילה האינפלציה ומחירי הסחורות היו הולכים ועולים פעם בפעם. התמיכות, שנתקבלו ממעצמות המערב והכנות התקפות חדשות, הגדילו את הזמנות הציוד לצבא, שהלך וגדל במיליונים. התעסוקה

היתה מלאה, אולם התיקרות המיצרכים התחילה גוברת והולכת. התהום בין המתעשרים על חשבון המלחמה לבין המוני העם העמיקה. עם כל זה גברה השחיתות בתוך פקידות הממשלה והמקורבים לשלטון. נעשו נסיונות לתלות את כל הקולר בצואר היהודים וניתנו פקודות לחיפושי סחורות, שנעלמו מהשוק, במוסקבה ובערים אחרות, למעצרי סרסורים יהודים ברחובות, אולם האמצעים האלה לא הועילו בהרבה. התרעומת והרוגזה בתוך המוני העם והצבא והאינטליגנציה כבר הופנו ישר נגד השלטונות וחצר הקיסר וגברו מיום ליום וחדרו גם לתוך חוגי הפטריוטים הנאמנים למלכות מתוך הבורגנות העשירה והפקידות הגבוהה. גם הקצונה, שרבו בה קציני העתודות מבני האינטליגנציה, הגנועה בנגע האופוזיציה והמהפכנות, והחיילים התחילו מרגנים אחרי הממשלה וחצר המלכות. בלחש סיפרו מפה לאוזן ידיעות על המצב הפרוע לשימצה בחצר המלכות, על תעלולי ראספוטין, על קן הריגול והבגידה שבמשפחת הקיסר, על החשד שיש לחשוד את הקיסרית בכבודה ובעצמה בנידון זה. לעומת כל הרינון והחשד הזה איזה ערך היה להאשמות, שהטילו על היהודים? הם נגזזו כחלום בלהות עם חדירתם של הגרמנים לפנים הקיסרות.

היהודים ציפו למהפכה שתפרוץ. האינטליגנציה התרעמה, שהיא בושה לבוא. אפשר היה לשמוע במסיבות ובשיחות רעים דברי התמרמרות ולעג על האיכר הרוסי הפועל, שאינם מוכשרים להתקומם ולהפוך את הקערה על פיה, על האינטליגנציה הרוסית, שאינה מסוגלת לעורר את הרוחות, לארגן את ההמונים לפעולה, שיש בה ממש. היא אחוזת פחד מפני מהפכה ואין בה הכוח הנפשי הנחוץ למפעל כביר, מטהר ומרענן, שיטאטא את הזוהמה ואת הרקבון מהארץ.

זוכר אני ישיבה אחת של הועד המדיני, שעל יד צירי הדומה היהודים. הנואמים הקדישו את נאומיהם לדברי ביקורת חריפה של הציבוריות המתקדמת, של חוסר הרצון והכוח לעשות מעשה כביר. ישבתי והקשבתי רב קשב, כאילו דיברו מלבי. יחסו של יהודי פולני לרוסי, שנתגלה לו ע"פ רוב בדמותו של פקיד, של שוטר וחיל גנ־רוח, שקועים בשכרות, בא על כיפוקו. לא הבלגתי ונתתי ביטוי להסכמתי לדברי הביקורת החריפים בנענועי ראש ודברים מקוטעים, שהרגיזו את הנואמים, והם לפתע הגיבו על אותות הסכמתי לדבריהם כעל הפרעות, שקשה לסבול אותן. לא הבינותי מה הכעיס אותם פתאום וישבתי דומם, חפוי ראש. נעלבתי עד עמקי נפשי ושתקתי. חשבתי, שחברי הציונים יגנו עלי, אבל גם הם שתקו. היושב־ראש לא נענה לדרישות הנואמים, שנפגעו מיחסי החיובי לדברים, ועבר גם הוא על כל הענין בשתיקה.

מכל הדיונים בישיבות הועד המדיני נשאר בזכרוני רק דבר ההתמרמרות הגדולה על המוני העם הרוסי, שאינם ממהרים „לעשות את המהפכה". הייתי יכול לומר איפוא שדבר זה בלבד מעיד על כך, שהדיונים המדיניים במסיבת העסקנים היהודים ידועי השם שבבירת רוסיה היו כל כך חסרי כל ענין, שלא השאירו בלבי שום רושם. לא התה קל לציבוריות היהודית לקום נגד החוגים הפרוגרסיביים הליברליים, שהתרכזו בק. ד. ובימי המלחמה ניכו ללחוץ על הקיסר ופמליתו, שיוותר להם בדרכי שלום. הם פחדו מפני המהפכה, כי ידעו שעם נצחונה תתעוררנה שאלות סוציאליות וכלכליות מסוכנות עד למאד. גם האינטליגנציה היהודית ידעה זאת וגם חשבה, כי הבעיה היהודית היא אחת מהמסוכנות ביותר בין הבעיות הללו. ורבים חששו, שמא פתרונה המקווה וניכסף יעלה בנהרי דם. לקח המהפכה של שנת 1905 לא נשכח עדיין. אולם טענת הבגידה, זילזולם של הידידים מהמחנה הליברלי־הפרוגרסיבי בדרישותיהם של היהודים, שכשל כוח־סבלם בימי המלחמה, הגבירו את תרעומותיהם וטענותיהם לציבוריות הרוסית

ואת אכזבתם בהמוני העם הרוסי, המושך בעולו ושופך דמו ואינו מרגיש, שהוא מכביד עילו ע"י כך. היהודים, על כל מפלגותיהם, גם הסוציאליסטיות בתוכן, פרט לאלה שהלכו אחר לנין ולא עסקו בעניני יהודים — ורישומם בציבוריות היהודית לא היה ניכר באותו פרק זמן לפני פרוץ מהפכת אוקטובר, — תיארו לעצמם את המהפכה כמדינית בלבד, שתקים על חורבות המשטר הצאריסטי משטר דימוקרטי וליברלי, הדומה לזה השורר באירופה המערבית. למהפכה כזאת קיוו ולא האמינו שהיא עומדת לפרוץ בקרוב.

הם לא ראו את הסימנים, שהעידו על התקרבותה, כי ע"פ רוב היו אלה שינויים בהלך הרוח בעמקי המוני הפועלים והאיכרים ועוד יותר בקרב מיליוני החיילים שהתחפרו בחזיתות ובשארית כוחותיהם עצרו את צבאותיהם של הגרמנים, שלא יפלשו לפנים הארץ. הם סבלו מהתוהו ובוהו, שהשתרר בהנהלת המדינה והמלחמה, הם הרגישו שהמפקדים העליונים אינם חסים על דמם ומפקירים אותם חינם. בעיקרו של דבר לא ידעו לשם מה הם מתים במלחמה זו, שאי אפשר לנצח בה. אילו היו מעיזים אותה שעה בחצר הקיסרות לכרות ברית שלום נפרד עם גרמניה היו הצבא והמוני העם מקבלים ללא ספק את הדבר בשמחה רבה, אלא שלא העיזו, כי הבורגנות והאינטליגנציה והפועלים המאורגנים במפלגות הסוציאליסטיות האמינו בנצחון בעלי ברית־ההסכמה ורצו ליהנות ממנו.

והם רצו בהפיכה ולא במהפכה. כחתף פרצה מהפכה שלא עצרו כוח לשים לה גבול.

סגירת „פעטראגראדער טאגעבלאט" שיחררה אותי מעבודה, שברצון רב השקעתי כולי בה. לפי בקשתו של צ'ליגוב התמסרתי לעבודה ארגונית בועד המרכזי. הוא עבד במחתרת מאותו זמן שהתחסל הועד המרכזי בווילנה, שנמסר לבית דין בעוון עמידתו בראש חברה בלתי ליגאלית. במשפט זה נמצאו חברי הועד חייבים, אלא שהעונשים היו קטנים. שמי נמחק בפקודת בית הדין מרשימת סגני עורכי הדין. הדבר לא עשה עלי רושם, שהרי ברור היה לי שלא אעסוק במקצועי. גם לאחר המהפכה ומתן השיוויון ליהודים לא דאגתי כלל, שיוחזרו לי זכויותי בתור עורך דין, ובאותו הזמן היה הדבר קל ודרש רק פניה לשלטונות שרצונם היה לתקן כל עוול, שנגרם ליהודים בימי המשטר של הגבלת זכויותיהם של היהודים.

באותה תקופה עבר ה„רזסוויט" למוסקבה, שתנאי ההשגחה על העתונים היו בה משום מה קלים יותר מאשר בפטרוגראד. אולם בנוגע לעבודה ציונית מאורגנת היה הכרח גם בה להסוות על הפעולה. צ'ליגוב, שחזר מברלין למוסקבה והתחיל עוסק במקצועו של רופא חולים, ריכז בידו, כחבר הועד הפועל המצומצם, את הקשר עם לונדון, שנעשו בה ע"י וייצמן וסוקולוב מאמצים גדולים לשם רכישת אהדת הממשלה. מדי פעם בפעם היה נוסע לסקנדינביה ולאנגליה, כדי להשתתף בדיונים עם הלשכה המרכזית הציונית, שהוקמה בקופנהגן בראשותו של מוצקין, עם החברים, שבאו מגרמניה ומארצות המערב. הנסיעות האלה היו, כמובן, ידועות לממשלה הרוסית, והיא לא התנגדה להן בהשפעתו של משרד החוץ, שאנגליה וצרפת הודיעו לו על תכניותיהן בנוגע לטורקיה וא"י וקיבלו את הסכמתו הכללית. אותה שעה לא ידעתי את כל הפרטים האלה וגם לא התעניינתי בהם. העניינים האלה היו נתונים בידי צ'ליגוב ורוזוב, שהיו להם קשרים במשרדי הממשלה.

עסקתי בעניינים אירגוניים שנמסרו לידי, שאי אפשר היה להגדיל לעשות בהם, בתוך תנאי המלחמה ששררו אז. הכוחות הפעילים של ההסתדרות הציונית, בדומה לכל

יתר המפלגות והאירגונים הציבוריים, היו שקועים בעבודה לטובת הפליטים, שנתרכזו בפלכים הפנימיים מחוץ לתחום המושב, ובעזרה ליהודי גליציה, שהיתה כבושה בידי צבאות רוסיה, וכמובן לאוכלוסיה היהודית בתחומים שעל יד קו החזית הארוכה. העבודה הזאת נעשתה ע"י אירגוני העזרה היהודיים, שהיו להם מרכזים פעילים בפטרוגראד, במוסקבה ובקיוב. פעילי המפלגות עבדו בהם בתור מורשים ומדריכים. אני לא נכנסתי לעבודה זו, לא הוזמנתי אליה ולא הצעתי את שירותי. רציתי להתמסר לעבודה עיתונאית וספרותית וציונית מדינית. אולם בפרק זמן זה שעליו אני מספר נפסקה עבודתי העיתונאית ובעבודה המדינית, שהתרכזה בועד שעל יד צירי הדומה, השתתפתי יותר בתור מסתכל. ודוקא בקשר לעבודת העזרה לפליטים נתעוררה אז שאלת החינוך ושפת ההוראה בבתי הספר, שנוסדו בשביל ילדי הפליטים. עסקני אירגוני העזרה מכל המפלגות הגיעו לידי מסקנה, שעליהם לנצל הזדמנות זו, שנפלה בידיהם כמעט בהיסח הדעת, של סידור החינוך לילדי הפליטים. אי אפשר היה להמשיך באותם הסדרים שהיו נהוגים בעיירותיהם יעריהם שמהם גורשו או פונו או ברחו הפליטים. היו הבדלים גדולים בין המנהגים שהביאו מפולין, ליטא, קורלאנד או גליציה ואוקראינה. אילו היו נותנים להורים ורבניהם לעשות כרצונם, היתה קמה עירבוביה ואנדרלמוסיה, ניצול ע"י גבאים זריזים, שלא היו עוד כדוגמתם בישראל. כוח האינרציה, ששלט במקומות שמהם באו ההמונים, נשבר במקומות החדשים. אפשר היה לנסות להשליט סדר ומנהגים חדשים, ביחוד כשהשלטונות לא דאגו לחינוכם של המונים אלה — פשוט לא נתפנו לכך. נתגלתה האפשרות לנסות להגשים את תורת החינוך הלאומית, שנתגבשה והלכה בתוך הציבוריות היהודית מימי מהפכת 1905 והמאבק, שבין הציונות העברית לבין ה„בונד" והאידיש. עם הקמת בית הספר הראשון למען ילדי הפליטים נתעוררה והחריפה שאלת לשון ההוראה וכיוונה. בקשר לזה נתעורר הרצון לארגן רשות מיוחדת להשלטת העברית בבתי הספר, שנלחמו לה המורשים הציונים של אירגוני העזרה. מיד החריפה השאלה, מה יהיה יחסה של זו להסתדרות הציונית ופעולתה, אם תהיה זו רשות בתוך גבולות ההסתדרות הציונית, תלויה בהחלטות ועידותיה ומוסדות ההנהלה העליונה הנבחרים בהן, או חברה עומדת ברשות עצמה, הקשורה בקשרי השאיפה להחיות את הלשון העברית, להשליטה בחינוך הילדים בלבד.

הפעם היה הרושם שלא יחסרו האמצעים. בין היהודים שהלכו והתעשרו בפרק זמן זה היו אחדים, שהיו מוכנים להקדיש מהונם לכלכלת העבודה הזאת. במוסקבה הטיל צ'לנוב את כל השפעתו הגדולה על היהודים — נגד הנלחמים להשלטת היידיש, והלל זלטופולסקי נכנס בכל המרץ והיד הרחבה שלו, בשעה שעסקיו ורכושו גדלו והלכו ונדמה, שהנה לעינינו קמה משפחת רוטשילדים רוסיים והיא — ציונית ועברית קיצונית. הועד המרכזי בפטרוגראד חשש, שמא חברה מיוחדת, שתעסוק בענין מרכזי כענין החינוך והתרבות, בשעה שאין מקום ואפשרות להרחיב פעולה בשטח האירגוני, המדיני והארצי־ישראלי, לא תתחשב באינטרסי התנועה והסתדרותה, באפשרויות המדיניות ותלך בדרכה המיוחדת לה, תרוקן את ההסתדרות הציונית מתכנה ותדחק אותה לפינה נידחת. ה„עברים" מצדם חששו מפני הנטיות להתחשב עם אינטרסי התנועה והשפעתה על ההמונים, שתגרורנה בהכרח התפשרות עם המציאות וויתורים לגבי האידיש, השפה השלטת בציבור המוני העם. נשלחתי למוסקבה להגן על עמדתו זו של הועד המרכזי, שהיה מוכן להיכנס לעבודת החינוך והתרבות העברית. אנשי מוסקבה לא האמינו לאנשי פטרוגראד בנידון זה ואני הייתי חשוד בעיניהם בסטיותי לגבי האידיש ובחוסר

הקנאות לעברית. לא הצלחתי לשכנע את עסקני העברית, שיקבלו עליהם את מרותה הארגונית של ההסתדרות הציונית, — אע"פ, שידעו ברובם שהיא מקור השפעתם בציונות. לבם נמשך אחרי עצמאות מוחלטת בפעולותיהם למען החינוך והתרבות העבריים. חברת „תרבות" הוקמה כשרק ניתנה ההזדמנות הראשונה לכך לאחר מהפכת מרס 1917 וגם הרחיבה את פעולותיה.

כשחזר צ'לינוב מנסיעה ארוכה לחו"ל, שהגיע בה גם ללונדון והשתתף בה בדיונים עם ראשי החברה האנגלו־יהודית („אגודת אחים") והסתכל בפעולות ההסברה, שניהלו ויצמן וסוקולוב בתוך הציבור הבריטי והיהודי, נשלחתי אליו, כדי לקבל ממנו אינפורמציה סודית על המצב. צ'לינוב לא סיפר לי הרבה על מהלך הויכוחים והדיונים, אלא ציין במשפט אחד את המצב: הבריטים מוכנים להסכים לדרישותינו, אולם צרפת היא המפריעה, ובריטניה לא תאסור מלחמה על צרפת בגלל היהודים. לא הפצרתי בו שיגלה לי את הפרטים, אם העדיף להעלים עליהם או לא מצא בהם ענין בשבילנו. הרגשתי, שמשפט זה אינו אלא מסקנה מרשמיו ושהגיעו בלונדון למה שהאנגלים קוראים „דדלוק", והוא לא ידע איך יתגברו על הקיפאון. לדעתו לא היתה לנו שום ברירה אחרת אלא להמתין להתפתחות העניינים.

הועד המרכזי, שסיפרתי לו על דעתו זו — הסכים גם הוא כמובן, שאין ברירה אחרת.

ניסיתי לארגן את הפעולה האירגונית ולבוא בקשרים עם העסקנים בערי השדה. התנאים, ששררו באותו פרק זמן, היו קשים וצריך היה להיזהר מאד. עבדתי תחת מסוה של הוצאה ספרותית „ווסטוק" (המזרח). התחלתי לטפל בהכנת חוברות וספרים בשאלות ההלכה הציונית ובעניינים העומדים על הפרק. נתנדפו מזכרוני שמות החוברות, שיצאו או הובנו באותו הזמן, רק זוכר אני, שהוצאתי את קובץ הנאומים של צירינו בדומה ועבדתי הרבה, כדי להכשיר לדפוס את נאומיהם של בומש והורביץ. שמחתי שאציל משכחה את אלה של פרידמן, שבקריאה עשו רושם נאה בהגיונם ובביטחון הפנימי בצידקת תרעומותיהם ודרישותיהם של היהודים העשוקים והמדוכאים. בתוך סערות המהפכה ודאי אבד הספר הזה — אצלי לא נשאר ממנו אף טופס אחד.

ל„ייברייסקאיה ז'יזן" במוסקבה היתה דמות אחרת מאשר ל„רזסוויט" בפטרוגראד. אידלסון לא יכול להטביע עליו את חותמו כמו בפטרוגראד ויפה, שלידיו נמסרה העריכה, שפך עליו מרוחו. גם האווירה של מוסקבה היתה אחרת, תרבותית יותר ושקטה. המלחמה המדינית לא תפסה את המקום בראש בציבוריות היהודית במוסקבה כמו בפטרוגראד. גם צ'לינוב ידע לעמוד על דעתו ולדחות כל ויתור עקרוני, אבל דבריו, אפילו החריפים ביותר, נאמרו תמיד ברצינות ובנחת מתוך רצון לא לפגוע ביריב, לא להכאיב לו, אלא לשכנע אותו עד שיאמר: לא צדקתי. גם סיגנונו של יפה היה רחוק מאותו הסיגנון החריף והדוקרני של אידלסון. הפולמוס המדיני והרעיוני לא היה מושך את לבו. הוא היה מעדיף את ההסברה הציונית על ההתנגשות הרעיונית וחישוף ריקנותם של אלה היריבים, ביחוד של החוגים שעמדו בראש הציבוריות היהודית וניהלו את מדיניות מלחמתם לשווין. „ייברייסקאיה ז'יזן" במוסקבה הפסיד הרבה מהתוקפנות שהיתה ל„רזסוויט" של אידלסון.

אידלסון לא התרעם ולא התמרמר על כך, כדרכו, אף לא גילה את אי־רצונו. אולי נפלטה מפיו איזו הערה עוקצת, אבל בלי כוונה לפגוע, מתוך ידידות. הוא לא עשה טרגדיה

מדברים רציניים וקיבל באהבה שעל ה„רזסוויט" שלו היתה מרחפת רוח עדינה של משורר לירי.

נתקרבתי לאידלסון בימי פטרוגראד שלי, ואילו למורה שלי לא היה. בהלכות רבות של הציונות נחלקו דעותינו. לא יכלתי להסתגל ללגלגנותו ולזילזול בדברים שנהגתי בהם בכובד ראש. למריבות ביניגו לא הגענו מעולם, ואף לא לחליפת דברים קשים בגלל חילוקי דעות. אידלסון עמד למעלה מקטנות כאלה, ואני כיבדתי אותו מאד. אולם נשאר בזכרוני רושם של שיחה אי נעימה, ששוחחנו דוקא במקום בלתי מתאים כלל לשיחות בשאלות ציבוריות השנויות במחלוקת. נפגשנו פעם באחד מקרונות החשמלית והתחלנו לשוחח שיחת ידידים, שנפגשו במפתיע. נתגלגלה השיחה לשאלת הלשונות. אני הגינותי על האידיש כעל לשונם של ההמונים, המגינה עליהם מפני טמיעה. אידלסון שלל כל ערך לאומי לאידיש וראה סכנה לעברית ואף לציונות ב„פולחן" האידיש, המוריד את רמת תרבותנו והמזיק לציונות ולכל תנועה משחררת בעם היהודי. קיצוניות זו פגעה בהשקפותי. השיחה החלה מחריפה, אלא שנפסקה באמצע משום שאחד מאתנו ירד מהחשמלית. ימים רבים הייתי תחת רושם השיחה הזאת. לא תיארתי לי שגם אידלסון, שציונותו היתה עממית וחפשית מכל מיני דבקות במכורת, יתיחס באופן כזה ללשונם של ההמונים. והוא הלא גדל בסביבה של האידיש והיה מעורה בה יותר ממני, שלשון דיבורי מילדותי היתה פולנית. לא יכולתי להבין את יחסו זה ועד עכשיו איני יכול להסביר לעצמי, מה היה מקורן של דעות אלה של אידלסון.

ועוד דבר היה מוזר בעיני בהשקפותיו של אידלסון: יחסו אל המוני העם הרוסיים ואל המהפכה שניצחה. היה לו כגראה איזה אידיאל של מהפכה, שזו הרוסית לא התאימה לו, ביחוד כשניצחה ההתקוממות של אוקטובר, והתחיל התוהו והבוהו, הרעב, ומלחמת האזרחים. בעיניו היה זה „סמוטה" (אנדרלמוסיה) ולא מהפכה.

הרב פרופ. ש. אסף ז"ל

שנות הלמודים שלי בישיבת טלז*

(תרס"ה — תרס"ח)

במלאת לי 12 שנה עזבתי את בית הורי, שפנקו אותי ביותר, ונסעתי ללמוד לסלוצק, הרחוקה מעיירתנו כ־40 ק"מ. שם התאכסנתי בבית אחד מקרובי, שהיה מורה ב„חדר מתוקן". את מזונותי הייתי מקבל בשפע מבית הורי, ע"י בעלי־העגלות, שהיו נוסעים לסלוצק פעמיים בשבוע, במדה כזאת, שהיו מספיקים לא רק לי אלא גם לבעלי האכסניה, שהיו חשוכי בנים. קרובי זה היה ציוני ולפעמים, כשהיה בא נואם או מטיף ציוני לעיר, היה לוקח אותי לשמוע את דברי הדורש. זכורני, שלקח אותי לאסיפה ציונית, שבה מסר הציר הסלוצקאי דו"ח מועידת מינסק, הידועה בתולדות התנועה הציונית. לא היה ברצוני להמשיך את לימודי בסלוצק, באותו זמן הגיע אלי שמעה של ישיבת טלז המפורסמת, והיא קסמה לי ממרחקים, ועז היה רצוני לנסוע אליה. אולם בהיותי נער חלש לא הסכימו הורי בשום פנים שארחיק נדוד מביתי כ־700 ק"מ ודברו על לבי שאסע לאחת הישיבות הקרובות יותר, כגון מיר או נובהרדוק. אך עמדתי על דעתי, שאם אסע לישיבה אסע אך ורק לישיבת טלז. כיון שלא באתי עם הורי לכלל הסכמה נשארתי שנתיים בבית. סוף־סוף נוכחו הורי, שהלמוד יחידי בבית המדרש של העיירה איננו משיג את המטרה הרצויה, ונתנו את הסכמתם, שאסע לישיבת טלז הרחוקה.

ליובאן עיירת מולדתי הצטיינה מכל העיירות אשר סביבותיה באהבת התורה של תושביה ורבים מצעיריה היו לומדים בישיבות שונות, קרובות ורחוקות, אולם בישיבת טלז לא למד לפני אף אחד מבני ליובאן. היה עלי לעשות את הדרך הארוכה יחידי. תחנת־הרכבת היתה רחוקה מן העיירה כ־40 ק"מ, ונסיעתי זאת היתה הנסיעה הראשונה בחיי ברכבת. אבי ליווה אותי עד תחנת הרכבת. עשיתי את דרכי דרך מינסק, ווילנא עד הגיעי למחוז חפצי. פסי הרכבת לא הגיעו עד טלז, וכך הגעתי אל תחנת מורביובה, או בליטאית מאז'ייק, היא התחנה שממנה הייתי צריך לנסוע לטלז בדילי'נס, דרך העיירה סיאד.

בבואי הייתי צריך לדאוג קודם כל לאכסניה. סרתי לבית הישיבה כדי להודע איך אוכל למצוא לי חדר והנה נודע לי שיש ועד מיוחד, מאורגן ע"י בני הישיבה, הנקרא בשם „ועד המעונות", וכל בחור המחפש לו חדר עליו לפנות לועד זה ושם יקבל רשימה של חדרים אחדים העומדים להשכרה. בצד כל חדר רשום המחיר שנקבע ע"י הועד ואסור להוסיף על המחיר הקבוע. בישיבת טלז היו כשלש מאות בחור, והעיירה התפרנסה בחלקה מן הבחורים האלה, שהיו ביניהם גם בני אמידים. ועד זה נוסד כדי להגן על הבחורים מניצולם של בעלי החדרים. הועד היה קובע לא רק מחירי החדרים אלא היה משגיח גם על כך שבעלי החדרים, או יותר נכון בעלות החדרים, ינהגו כבוד בבחורים, ידאגו לנקיון, ישמרו על השקט, כדי שלא להפריעם בלמודיהם ובמנוחתם.

---

*) המחבר נפטר בשעת הדפסת החוברת והספיק להגיה את המאמר. ראה „נפש להרב אסף" בע' 117.

הבחורים היו סועדים את ארוחותיהם בחדריהם והועד היה מפקח גם על מחירי הארוחות. אם היו לבחור תלונות על בעלי החדר, והועד מצא אותן לצודקות, היה שולח מכתב אזהרה לבעלים, ואם לא הושגו התוצאות המתאימות היה הועד מוציא את הבחורים מן החדר ומפסיק לשלוח אכסנאים אחרים. באמצעות ועד זה מצאתי חדר בביתו של שמש הישיבה. יחד עמי התאכסן בחדר זה עוד בחור אחד מקורלנד, מן העיירה סוסמאקן. בחדר זה נשארתי לגור שנה וחצי.

עכשיו, אחרי שהסתדרתי בחדר, היה עלי להתיצב לפני ראש הישיבה, הוא הגאון המפורסם רבי אליעזר גורדון ז"ל, כדי שהוא, או אחד מראשי הישיבה שישלחני אליו, יתהה על קנקני.

בבואי לטלז, תיכף אחרי חג הסוכות של שנת תרס"ה, ואני אז בן 15, הבאתי עמי בקיאות בכמה מסכתות מסדרי נשים ונזיקין, ידיעה ללמוד סוגיא עם תוספות באופן עצמאי לגמרי, ידיעה הגונה בתנ"ך ובתולדות ישראל. מלבד ספרי ההיסטוריה שלנו מימי הבינים כגון היוסיפון, ספר הקבלה להראב"ד, היוחסין לרבי אברהם זכות, שלשלת הקבלה, צמח דוד ודומיהם כבר קראתי את חלקי ד' — ח' מתולדות ישראל לגריץ בתרגומו של שפ"ר. אמנם לידיעותי בתנ"ך ובתולדות ישראל לא היה ערך רב ביותר בעיניהם של ראשי הישיבה בטלז. ערכו של כל בחור היה נמדד לפי מדת ידיעתו והבנתו בתלמוד.

בישיבת טלז היה סדר מיוחד, שלא היה דוגמתו בשום ישיבה אחרת באותו זמן. היו קיימים בה, כמו בבית ספר מודרג כביכול, 5 כתות, או כפי שנקראו בישיבה חמישה „שעורים", וכל תלמיד חדש היה נכנס, בהתאם לדרגתו, לאחד השעורים האלה. זמן הלמוד הרגיל בכל שעור היה שלשה „זמנים", היינו שנה וחצי. יחידים מצוינים בכשרונותיהם היו עולים משעור לשעור אחרי שני „זמנים". ואולם היו כאלה שלמדו בשעור אחד גם 4 או 5 „זמנים". צעיר שלא נתקבל גם לשעור הראשון לא ניתן לו לשמוע שעורי ראש הישיבה, כי אם היה עליו לשכור את אחד הבחורים הגדולים שילמד עמו שעה־שעתים ליום ויכשיר אותו לכניסה לשעור הראשון. היה זה סעיף־הכנסה לבחורים הגדולים הלומדים בשעור הרביעי או החמישי. צעירים אלה, שלא זכו להתקבל לשעור הראשון, נקראו בשם „חוץ־ניקס", היינו לומדי חוץ, מעין „רבנן תרביצאי" בישיבות בבל, אם כי גם הם למדו בתוך כתלי הישיבה יחד עם כל התלמידים. בארבעת השעורים הראשונים היו מגידים את שעוריהם ראשי הישיבה, שהיו מפורסמים לגדולי תורה, כגון רבי שמעון שקאפ, רבי יוסף ליב בלוך ואחריהם רבי חיים רבינוביץ, זכר כולם לברכה. בשעור החמישי היה מגיד את שעוריו ר' אליעזר גורדון, שהיה גם רבה של טלז, ועל כן נקרא שעור זה „שעורו של הרב". רק בתחילת כל „זמן" היה ר' אליעזר מגיד שעור־פתיחה באולם הגדול של הישיבה לפני כל תלמידי הישיבה. אף במשך כל „זמן" היה ר' אליעזר מגיד פעמים אחדות שעור לפני כל התלמידים, והיה גורם בזה שמחה מיוחדת במינה וקורת רוח רבה לכל התלמידים, אם כי לא כולם הבינו את שעורו וירדו לסוף דעתו.

ארבעת השעורים הראשונים היו מחולקים כאילו לשתי קבוצות, ולא הרי השעורים שהיו נאמרים לפני תלמידי א—ב כהרי השעורים שהיו נאמרים לפני התלמידים של ג—ד. ב־א—ב היו לומדים בני 14—18, ואילו ב־ג—ד היו לומדים בחורים מבוגרים מבני 17 ואילך, שכבר הגיעו למדרגה חשובה בלמוד תורה. וכך היה הסדר: ראש הישיבה היה מגיד את שעורו, המכיל חדושי תורה באחת הסוגיות של המסכת הנלמדת, בשעור ב'. למחרת היום היה חוזר ומגיד אותו שעור עצמו, בהרחבת הסבר ובתוספת הערות שנוספו אגב המשא והמתן עם תלמידי השעור השני, לפני תלמידי השעור הראשון.

שעור אחר, חדש, היה מגיד לפני תלמידי השעור הרביעי, ולמחרת היום היה חוזר ומגיד אותו השעור עצמו לפני תלמידי השעור השלישי. כל תלמיד יכול היה לשמוע רק את אותו השעור המיועד לבני דרגתו. נמצא שראש הישיבה היה מגיד בעצם שני שעורים בשבוע ואילו כל תלמיד היה שומע רק שעור אחד בשבוע. בסופו של דבר העיקר היה למודו העצמי של התלמיד. השעור היה רק מכוון את דרך הלמוד ומדרבן את התלמידים להעמיק יותר ויותר בלמודם.

מספר התלמידים היה הולך ומתמעט משעור לשעור, כי רק יחידי סגולה המצטיינים בכשרונותיהם היו זוכים להכנס לשעורו של הרב. מספרם של תלמידי „שעור הרב" היה כרגיל מ־12 עד 15. הגדול במספר התלמידים היה השעור השני, שהיה קולט לא רק את העולים מן השעור הראשון אלא גם תלמידים חדשים במספר ניכר. בשעור זה היה מרוכז הנוער החי, הער והתוסס ביותר, ושברובו התאקלם כבר בישיבה, אחרי למוד של שנה ושנתיים, והוא היה ה„שאור שבעיסה" כמעט בכל המחלוקות והמרידות שפרצו מזמן לזמן בישיבה.

סדר היום בישיבה היה קבוע. כל התלמידים היו חייבים לבוא בשעה שמונה לתפילת שחרית. אחרי התפילה היו הולכים לדירותיהם לאכול פת שחרית. בעשר התחיל הלמוד שנמשך ללא הפסקה עד שתים וחצי. בשתים וחצי התפללו מנחה והתלמידים הלכו לאכול ארוחת צהרים. בארבע וחצי היו כל התלמידים חייבים לבוא שוב לבית הישיבה וללמוד חמש שעות רצופות עד תשע וחצי. אחרי זה למדו חצי שעה, כל אחד לעצמו, בספרי מוסר, כגון: חובות הלבבות, שערי תשובה לרבי יונה גירונדי, אורחות צדיקים, מסילת ישרים לרמ"ח לוצטו, כל אחד בספר שבחר לעצמו. השקדנים, „המתמידים" היו מאריכים בלמוד התלמוד ומקצרים בלמוד ספרי המוסר. בעשר התפללו ערבית והלכו לבתיהם. המתמידים בלמודם היו חוזרים שוב לבית הישיבה ולומדים עד אחת או שתים אחרי חצות. זה היה הסדר בזמן החורף. בקיץ היו מקדימים בתפילה ובהתחלת הלמוד.

ומשמעת חמורה היתה קיימת בישיבה, והמשגיחים היו מדקדקים עם התלמידים שיבואו בזמנים הקבועים. אחד המשגיחים היה עובר בשעת חזרת הש"ץ בין שורות הספסלים לראות מי לא בא לתפילה, ועל יד שמו של זה שהחסיר לבוא היה רושם עגול קטן בפנקס שבו נרשמו כל התלמידים לפי סדר ישיבתם, שכן כל תלמיד היה מכיר את מקומו. וכך היה עושה גם בזמני הלמוד. הבדיקה היתה נעשית 10 רגעים אחרי התחלת הלמוד. אמנם הבחורים הגדולים בשנים ובתורה היו מרשים לעצמם לאחר וגם להחכיר ורבי אליעזר הוכיח אותם על כך באחת מדרשותיו. דרכו היתה להתחיל את דרשתו באחד הפסוקים של פרשת השבוע, ודרשתו הנזכרת היתה בפרשת ויצא וכך דרש: „ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה" מפרש רש"י ז"ל: מגיד שיציאת צדיק מן המקום עושה רושם, שבזמן שהצדיק בעיר הוא הודה, הוא זיוה, הוא הדרה. יצא משם, פנה הודה, פנה זיוה, פנה הדרה. „ויפגע במקום וילן שם... וישכב במקום ההוא", ומפרש רש"י: „באותו מקום שכב אבל 14 שנה ששימש בבית מדרשו של עבר לא שכב בלילה, שהיה עוסק בתורה". רואים אתם, שיעקב אבינו „מתמיד" גדול היה ועסק בתורה יום ולילה. ועכשיו הבה ונראה בן כמה שנים היה יעקב אבינו כשבא לבית מדרשו של עבר. על סמך חשבון מדוקדק מגיע רש"י בסוף הפרשה הקודמת, פ' תולדות, שיעקב היה בן ששים ושלש באותו זמן. בחור זקן! בחור זקן! ואף על פי כן התמיד כל כך בלמודו. והיו התלמידים הצעירים נושאים קל וחומר בעצמם: ומה יעקב, הבחור הזקן, שלמד

כבר כל כך הרבה תורה, עושה לילות כימים, אנו הצעירים על אחת כמה וכמה! ולכן כשיצא יעקב מבאר שבע, פנה הודה, פנה זיוה, פנה הדרה. ואילו אתם, הבחורים הגדולים, נותנים דוגמה רעה לצעירים מכם.

מכל מקום נמצא תמיד בין הצבור הגדול של התלמידים מספר רשלנים, שלא שמו לב ל„עגוליו" ולאזהרותיו של המשגיח. והנה עלה רעיון „נפלא" במוחו של אחד המשגיחים, שבסוף ימיו שמש במשך שנים רבות מנהל רוחני באחת הישיבות המפורסמות שבירושלים, והוא: לנכות מן התמיכה החדשית של התלמיד שלש קופיקות בעד כל „עגול" ו„עגול". דבר זה הרגיז את כל התלמידים, והיה מעשה בתלמיד שכל תמיכתו החדשית היתה רובל ועשרים קופיקות. בסוף כל חודש היה פקיד הישיבה משלם את התמיכה הקבועה לכל תלמיד ותלמיד. כשבא אותו תלמיד לקבל את המגיע לו נאמר לו, שמספר „עגוליו" בחודש זה מגיע לארבעים ושבעה, ולכן לא מגיע לו כלום. השיב אותו תלמיד ואמר: לפי החשבון יוצא שעלי להוסיף לך מכיסי 21 קופיקות. הוציא סכום זה מכיסו ואמר: „הרי שלך לפניך". תלמידי הישיבה התמרדו אז ודרשו את בטול הגזרה ואת סלוקו של אותו משגיח. המרידה לא שקטה עד שדרישותיהם נתמלאו.

בישיבה היו שני משגיחים, שאחד מהם היה המשגיח הראשי, והיו להם תפקידים שונים. המשגיחים היו תלמידי חכמים וכרגיל שימשו ברבנות לפני שקבלו את התפקיד הזה או אחרי שפוטרו או התפטרו מתפקידם. הדברים האמורים באחרונה נכונים ביחוד לגבי אלה, ששימשו בתפקיד של משגיח ראשי. אלה לא האריכו, על פי רוב, ימים במשרתם. הם היו משמשים בתפקיד של מחנכים ומנהלים רוחניים, והיו גם דורשים מזמן לזמן לפני התלמידים או מנהלים „שיחות" בביתם עם יחידים או קבוצות. מרידות התלמידים, שהיו פורצות מזמן לזמן, היו גוררות לעתים שנויי שיטה וחלופי גברא. המשגיח הראשי נחשב גם כן כחבר הנהלת הישיבה ודעתו היה מכרעת בכמה שאלות של „הפוליטיקה הגבוהה".

תפקידו של המשגיח השני היה פשוט יותר אם כי לא פחות חשוב למעשה. הוא היה צריך לבוא בדיוק לזמנים הקבועים של התפילה והלמוד ולהמצא בישיבה בכל זמן הלמוד ולהשגיח על הסדר ועל האחורים והחסורים, לעמוד גם על אפיו וטיבו של כל תלמיד ותלמיד ולמסור עליהם דו"ח להנהלה. בתפקיד זה שימש שנים רבות ר' שבתי רובל, שאף הוא היה לפנים מתלמידי הישיבה, ומלא את המוטל עליו בנאמנות יתרה. אף התלמידים שלא חיבבוהו ביותר כבדוהו על נאמנותו ומסירותו לעניני הישיבה. מעולם לא קרה, גם בימי גשמים ושלגים, שיאחר אף רגע, ואיני זוכר שהחסיר יום אחד לרגל מחלה.

ואף על פי כן לא נצל אף הוא מתעלוליהם של הבחורים. מקומו היה קבוע בכותל המזרח ופניו מופנים כל הזמן כלפי קהל התלמידים שישבו שורות שורות על גבי ספסלי עץ ארוכים, ששה־ששה על ספסל אחד.יחד אתו ישבו בכותל המזרח גדולי הבחורים על אותם ספסלי עץ פשוטים. רוב זמנו היה יושב ולומד ועם זה מרבה לטייל בין שורות הספסלים שבישיבה. והנה בבוקר אחד בא אל התפילה ומצא, שמקומו בספסל נחתך במשור ואין לו מקום לשבת. פעם אחרת מצא, שקרשי הרצפה שמתחת למקום עמידתו נעקרו ובור חפור בעומק חצי מטר. כעבור חודש וחצי, או חדשיים אחרי בואי הייתי עד למאורע זה: באותו זמן היתה תסיסה חזקה בין בחורי הישיבה, שעל סיבתה יסופר אחרי כן. ב„זמן" החורף היה „סדר" קבוע ללמוד גם בלילי השבתות משעה שבע עד תשע וחצי. בתקרת הישיבה, ליד כותל המזרח, היו שתי דלתות קטנות שהיו פותחים

אותן בחורף מזמן לזמן לשם אורור, כשלא היתה אפשרות לפתוח את החלונות. אחת מהן היתה מכוונת כנגד מקומו של המשגיח, והנה נמצא מי שהודיע לר' שבתי, שבליל שבת זו הוא עלול לפורענות שתבוא עליו אם ישב במקומו, ולכן התהלך כל הזמן, שעתים וחצי רצופות, בין שורות התלמידים. בתשע וחצי כשהגיע הזמן ללכת נגש למקומו כדי לקחת את מעילו, בו ברגע הפיל אחד התלמידים עמוד (שטנדר בלע"ז). הפלת העמוד שמשה אות לבחור שנמצא בעלית הישיבה שהגיעה שעתו לפעול. תיכף נפתח הפתח שבתקרה ועל המשגיח נשפך קיתון של שופכין: ציר של דגים מלוחים מעורב בדבש. תערובת זו היא "סגולה" שלא יוכלו בנקל לנקות את הגוף ואת הבגדים. הוא מהר ורץ לביתו של הרב לספר על המעשה. מעולם לא דרש המשגיח הזה לפני התלמידים, אולם למחרת ביום השבת אחרי התפילה עמד ודרש דרוש קצר, שתכנו היה, המבייש את חברו מאבד את חלקו בעולם הבא והמתבייש נוטל גם את חלקו של המבייש. אין הוא יודע מי עשה את המעשה הרע הזה אבל הן את זה עשה בודאי בן ישיבה שלמד תורה, אם מעט ואם הרבה, והיה לו בודאי חלק בעולם הבא וחלק זה יש בו די כדי לתת לו פצוי על העלבון שנגרם לו. אותו תלמיד שנחשד על כך קבל סטירת לחי מידו של הרב וגורש מן הישיבה. היתה זאת סטירת הלחי היחידה במשך שנים שניתנה לבחור ע"י הרב.

ימים אחדים אחרי זה, סמוך לימי חנוכה, פרצה מרידה גלויה של בחורי הישיבה, בלשונם "הופקה". "הופקה" היתה מתחילה ב"שא". מאות הבחורים היו לומדים בקול, בקול גבוה יותר מהרגיל, ולפתע פתאום הושלך הס. אושה עוברת בקהל: "שא"! ומשתרר שקט כזה עד שאפשר לשמוע זמזום של זבוב. כעבור שניות אחדות מתחילים הבחורים ללמוד בקול גדול, ועוד פעם "שא", וכך שלישית ורביעית. "שא" זה אינו מבשר טובות. זהו סימן לסערה שתתחולל. בגמר הזמן הקבוע ללמוד מפילים הבחורים את הספסלים והעמודים ובאנדרלמוסיה הם יוצאים את אולם הישיבה.

"הופקה" זאת נערכה זו השנה השלישית, סמוך להתחלת כל שנת למודים, לרגל נסיונו של הרב להעמיד את חתנו השני הרב ר' יצחק איזיק הירשוביץ, כר"מ שני בישיבה (כר"מ ראשון שימש בזמני הגאון ר' חיים רבינוביץ ז"ל). לפני זה שימש כר"מ, ליד הגאון ר' שמעון שקאפ ז"ל, חתנו הראשון של הרב הוא ר' יוסף ליב בלוך, שזכה אף הוא לפרסום גדול, ואחרי פטירתו של ר' אליעזר בשנת תר"ע מלא את מקומו כרב ור"מ בטלז. הרב הירשוביץ היה בן קורלנד והיתה לו מידה מסוימת של השכלה כללית ואף ידע את הלשון הגרמנית וספרותה. למד שנים בישיבת טלז ואחרי שנשא לו לאשה את בתו של ר' אליעזר ישב בעליתו עשר־שתים עשרה שנה ועסק בתורה. שקדן גדול היה ורכש לו בקיאות גדולה בתלמוד ומפרשיו, אבל לא הצטייץ בחריפות ובפקחות ולא רכש לו חבתם של תלמידי הישיבה. הוא היה קנאי ומתנגד חריף לציונות ואף זה הביא לו מתנגדים רבים, שכן חלק גדול מבני הישיבה היו ציונים. ספרו עליו, שכשהגיעה השמועה על פטירתו של ד"ר הרצל קרא: "באבוד רשעים רינה". איני יודע כמה מן האמת יש בשמועה זו, אבל היא נפוצה בין בני הישיבה. כשעזב ר' יוסף ליב את הישיבה וקבל רבנות בשדובה היה צורך במנוי ר"מ שני. רבי אליעזר הבין, שעוד לא הגיעה השעה למנות את הרב הירשוביץ לר"מ מלא, שיגיד שעורים גם לתלמידי השעורים ג—ד, ורצה למנותו לר"מ־משנה, שיגיד שעור לתלמידים הצעירים הלומדים בא' וב'. וגם לזה התנגדו התלמידים, בעיקר תלמידי ב'. כיון שלא הצליח רבי אליעזר בנסיונו הראשון והשני עשה בשנה השלישית מעשה רב והחליט למסור את הכרעת השאלה לחבר־התלמידים הלומדים בשעור הרב, הם התלמידים המקורבים אליו ביותר. מספרם

בחורף תרס"ה היה 12, וביניהם היו כאלה שזכו אחרי כן לשם גדול בתורתם ובמעשיהם. אבל תלמידים אלה אכזבו אותו. אחרי דיון רב החליטו שבעצם אין הרב הירשוביץ יכול להיות ר"מ אידיאלי, אבל בהתחשב עם זכויותיו הגדולות של רבי אליעזר ובשים לב לכך שהוא לא יהא הר"מ היחיד, יש למנות את הרב הירשוביץ לר"מ בכל ארבעת השעורים.

כשבאה משלחת בחורים והודיעה החלטה זו לרבי אליעזר חורו פניו, כי הבין שמנוי זה מוקדם הוא ואינו עתיד להתקיים, ואולם הרב הירשוביץ, שלא היה פקח ביותר, קבל את זה בשמחה גדולה, שהרי ניתן לו יותר ממה שקוה. הרב הירשוביץ הובא בחגיגיות גדולה לבית הישיבה ודרש דרשה ארוכה על הפסוקים אבן מאסו הבונים וכו' זה היום עשה השם נגילה ונשמחה בו.

עברו ימי השמחה והרב הירשוביץ התחיל להגיד את שעוריו. השעורים היו נאמרים בעלית הישיבה שבקומה השניה. הספסלים למושב התלמידים הלומדים בשעורי א—ב היו ערוכים בשני צדדים זה למעלה מזה, כדי שיוכלו כולם לראות את ראש הישיבה. באמצע לצד מזרח היתה עומדת במה קטנה, שעליה היה עומד מגיד השעור. (בשביל תלמידי ג—ד, שמספרם לא היה גדול כל כך, היה אולם אחר, שבו ישבו מסביב לשולחנות מכוסים באריג ירוק). כרגיל היה כל שעור נמשך כשעה וחצי. ראש הישיבה מגיד את חדושיו, התלמידים שואלים ומקשים, משתדלים להפריכם וראש הישיבה משיב ומתרץ, אולם כשהיה הרב הירשוביץ מגיד שעורו היו התלמידים מרבים במשא ומתן של הלכה עד שלא היה יכול לגמור את שעורו אלא כעבור שלש וארבע שעות והיה גומרו כשהוא כולו מכוסה זיעה, עייף ויגע עד אפיסת הכוחות. גם לא שמרו על השקט ולא חלקו לו את הכבוד הראוי. תלמידי ד' לא היו באים כלל אל השעורים והיו ממשיכים את למודם באולם הישיבה. ואם נכנס רבי אליעזר לאולם הישיבה בזמן הקבוע לשעור היו אחדים מהם עולים לשעור ורובם היו מתחמקים והולכים לבתיהם.

מובן מאליו שמצב זה לא היה יכול להמשך ובימי החנוכה, או מיד לאחריהם, החליטו בחורי הישיבה לגמור אחת לתמיד עם מנויו של הרב הירשוביץ לר"מ. השעור הקבוע לא התקיים והלמוד באותו יום הופרע לגמרי. הבחורים באו אחרי הצהרים, כדרכם, לבית הישיבה אבל אין הם מתישבים במקומותיהם ואינם מתחילים בלמוד. אלא עומדים ומשוחחים בהתרגשות קבוצות קבוצות. המשגיח ר' שבתי עושה את שלו ומתהלך בין שורות הספסלים אך אין איש שם אליו לב. כתלמיד חדש וצעיר, שאך זה עתה בא אל הישיבה ללמוד, לא הוכנסתי עדיין בסודם של הבחורים הגדולים מנהלי הפוליטיקה בישיבה, אך הרגשתי שמשהו קשה ורע עומד להתרחש בשעות הקרובות. לבשתי עוז ונגשתי אל המשגיח ואמרתי לו: "הן אדוני רואה שבערב זה לא ילמדו ומשהו בלתי נעים עלול להתרחש, מוטב שילך הביתה". הוא לא מהר ללכת אולם אני עזבתי את בית הישיבה. והנה כעבור שעתים בא חברי הביתה וספר בהתרגשות רבה על מה שאירע בבית הישיבה. מהפכה שלמה. המנורות נופצו, הספסלים נהפכו, שמשות רבות נשברו והבחורים התפזרו לבתיהם. כעבור יום־יומיים התחדשו הלמודים כסדרם ואולם רבי אליעזר, מתוך צער ואכזבה שגרמו לו ביחוד תלמידיו בני השעור החמישי, חדל מלהגיד לפניהם את שעורו. הבחורים חשו את עצמם כנזופים וחדלו לבקר בבית הרב. נתקו הקשרים הלבביים בין הרב ותלמידיו. אולם לא היה בכוחו של רבי אליעזר להמשיך זמן רב במצב זה. חייו לא היו חיים בלי הישיבה ותלמידיה וכעבור חדשיים התחיל שוב להגיד את שעוריו.

למחלוקת זו היו תוצאות חשובות. זה מזמן חשבו המשגיחים הראשיים, שיש להכניס רוח חדשה בישיבה ולהכניס בה את שיטתם של „בעלי המוסר". רק היא, שיטת המיכר, מסוגלת להשפיע על הבחורים שיתרחקו מן התנועה הציונית ותנועות שמאליות יותר ולהביא אותם לידי כך שיחדלו מקריאת ספרי השכלה. שיטה זו גם תשפיע על הבחורים שיהיו צייתנים יותר למנהלי הישיבה וראשיה ותשלים ביניהם. אך רבי אליעזר, שאצלו היה למוד התורה עיקר וכל השאר טפל, לא הטה להם אוזן; הוא חשש, שלמוד המוסר יש בו כדי להסיח במידה מסוימת את דעתם של הבחורים מלמוד התורה, הדורשת את כל כוחות הנפש של הצעירים הלומדים. אולם אחרי הנסיונות הקשים שנתנסה בהם בשנים האחרונות התחיל לחשוב שמא צדקו בכל זאת המשגיחים, והנה הגיע „זמן" החורף לסיומו והגיעה השעה לעשות את הנסיון. לשם כך יש לסלק מן הישיבה את אותם הבחורים, שהיה יסוד לחשוש שיתנגדו למפנה החדש בחיי הישיבה, בראש וראשונה את אלה שהיו מעורבים במאורעות בזמן האחרון. מבין שנים עשר הבחורים שלמדו בשעורו של הרב נעשו שמונה ל„משולחים" (זהו כנויים של הבחורים שנצטוו לעזוב את הישיבה). ואף מבין הצעירים יותר היו כמה וכמה „משולחים". רבים מאלה שנסעו לימי החג הביתה מתוך מחשבה לחזור מיד אחרי החג נעשו „לא יבואניקס". לפי תקנות הישיבה היה כל בחור בשובו הביתה צריך לקבל רשות בכתב לחזור אל הישיבה. ואלה שהנהלת הישיבה לא היתה מרוצה מהם היו מקבלים תשובה שלילית: „לא יבוא"!

במקומם של „המשולחים" ובעלי „לא יבוא" הובאו כשלושים־ארבעים בחורים מישיבת סלובודקה מתוך הסכם עם מנהלי ישיבת סלובודקה, שהיו מעוניינים להכניס את ישיבת טלז המפורסמת תחת כנפי שיטת המוסר. בין הבאים היו כל „האריות שבחבורה" שכמה מהם מלאו כעבור זמן תפקידים של משגיחים ור"מים בישיבות שונות. אלה היו „זקני הדור", בחורים בני שלושים ויותר, שאנו בני טלז לא הורגלנו לשכמותם. בסלובודקה היה בחור לומד עשר וחמש עשרה שנה עד שהשתדך ומצא לו משרת רבנות או משהו בדומה לזה ואילו טלז היתה פולטת מתוכה את הבחורים הזקנים תכרי החיים, שבעצם הגיעו כבר לגמר פריחתם. הם לא נשתלחו כמובן אל מחוץ למחנה, אבל האוירה הכללית של בחורים צעירים, מלא חיים ותוססים, לא היתה נוחה בשבילם. חלק מהם היה נוסע לישיבות אחרות ושם היו מקבלים אותם בזרועות פתוחות, כי „חריפי טלז" היו מפורסמים לשבח, וחלק אחר היה פונה ללמוד מדעי חול ועושים את דרכם לאוניברסיטאות או נכנסים לעולם המעשה. מובן מאליו שבני טלז הביטו על הבאים מסלובודקה בעין רעה. ושני העילמות הרחוקים זה מזה בשאיפותיהם ובהלך־מחשבתם לא נתמזגו כלל ועיקר. מתוך רצון של קנטור והקנטה, וכדי להראות להם לגדולי סלובודקה שאין כוחם בתורה יפה כל כך כמו שהם חושבים, היו פרחי התלמידים, תלמידי השעור השני, מקיפים אותם כתרנגולים של בית בוקיא ומטרידים אותם בחבילות של קושיות בסוגיות המסכת הנלמדת באותו קיץ ובקושי רב היו נפטרים מהם.

כיון שבזמן החורף שעבר הופרעו הלמודים על ידי המחלוקת שפרצה בקשר עם מנויו של הרב הירשוביץ, לא רצו בני טלז לפתוח שוב במחלוקת בזמן הקיץ והלמודים נמשכו כסדרם. אבל במעמקים שרר רוגז רב על המהלך החדש שהחלו בו מנהלי הישיבה והבחורים גמרו אומר להביא את הענין לידי הכרעה בימי החופש שבין „זמן" הקיץ ל„זמן" החורף. תלמידי הישיבה הסכימו ביניהם שרק מעטים, אלה המוכרחים לכך,

יסעו הביתה לימי החגים והרוב הגדול ישאר בטלו. „הימים הנוראים" ודאי שאינם מסוגלים לפתוח במחלוקת, אבל חג הסוכות ישמש הזדמנות טובה לכך.

מימים ימימה נהגו בחורי הישיבה לערוך חגיגות בכל יום מימי חג הסוכות. ביחוד בחולו של מועד, ולשמוח בשמחת בית השואבה. לשם סדור החגיגות היתה הנהלת הישיבה מרכיבה ועד מן הבחורים ונותנת לועד זה סכום כסף הגון לשתיה כד', הבחורים היו מבלים כל ערב וערב בשירה וזמרה ברקודים נלהבים, באמירת חרוזים (גראמן בלע"ז), שבהם היה מקום להשמיע דברי בקורת על סדרי הישיבה ומנהלה. החגיגות היו נערכות באולם הישיבה. רק באחד הערבים היו מסדרים את החגיגה במקום אחר ור' אליעזר היה מוזמן לערב זה כאורח־הכבוד של הבחורים. בני העיר, שידעו כי בערב זה יעשה רבי אליעזר את דרכו לחגיגה דרך רחובות וסמטאות ידועים, היו מעמידים לכבודו נרות ומנורות נפט בחלונות, ויש גם שהיו יוצאים בעצמם לרחוב ומנורה בידם כדי להאיר לו את הדרך. והנה בשנה הזאת הוכנס לועד גם אחד מבחורי סלובודקה ודעת יתר הבחורים לא היתה נוחה מזה. הדברים הגיעו לידי כך, שהבחורים ויתרו על הסכום הניתן לחגיגות מקופת הישיבה והודיעו שאין בכלל בדעתם לחוג יחד עם הבחורים שבאו מסלובודקה, וכך נשארו הסלובודקאים המעטים באולם הישיבה הגדול, והשמחה לא היתה במעונם, ואילו יתר הבחורים סדרו את החגיגות בבתים פרטיים בלי כל השתתפות של „משגיחים" מטעם הנהלת הישיבה. למארגני המרד היתה זאת הזדמנות טובה להלהיב את הבחורים שיעמדו בתוקף על הדרישות הבאות: לפטר את המשגיח הראשי, להחזיר את בחורי סלובודקה למקום שמשם באו ולבטל את המשטר החדש שהונהג בישיבה עם למוד המוסר.

כשהוצגו דרישות אלה להנהלת הישיבה, החליטה ההנהלה לנהוג ביד חזקה כלפי הבחורים ובאסרו חג של סוכות הודיעה על סגירת הישיבה ועל הפסקת התמיכה לתלמידים. שמש הישיבה נשלח להודיע לכל בעלי הבתים, המאכסנים את הבחורים, שמכאן ואילך אין הנהלת הישיבה אחראית למזונותיהם של הבחורים שהיו ניתנים להם בהקפה מחודש לחודש. דלתות הישיבה נסגרו במנעול כבד. אז החליטו הבחורים לקבוע את למודם בבית המדרש הגדול, שבו היה מקומה הקבוע של הישיבה לפני שנבנה בשבילה בנינה המיוחד. בחור גברתן שבר את המנעול מעל גבי דלת העליה של הישיבה והוריד משם את המסכתות הדרושות ללמודנו. התחלנו בלמוד מסכת בבא בתרא. מספר בעלי בתים נדבו את הנפט הדרוש למאור. היה מן הצורך לדאוג לפרנסתם של הבחורים העניים ביותר, שתמיכתם הופסקה, ולעזרתם באו האמידים שבין התלמידים וקופה מיוחדת נוסדה לצורך זה. זוגות אחדים של בחורים נשואי־פנים יצאו גם אל העיירות הסמוכות לאסוף תרומות לצורך הקופה הזאת. מנהלי הישיבה ראו שנכנסו לעסק ביש אבל לא קל היה להם למצוא את המוצא ממנו. שבוע רודף שבוע והבחורים עומדים בתוקף על דעתם. הסלובודקאים, שלא מצאו את ידיהם ואת רגליהם בבית המדרש שבו למדנו וכל אחד היה יושב בדד ומבודד באכסניתו, חזרו מעצמם לסלובודקה. אף המשגיח הראשי התפטר, אלא שכאן באה הנהלת הישיבה בהצעה־דרישה חדשה: הבה נחדש ימים כקדם אבל על הבחורים לקבל בתקיעת כף שלא יקראו בספרי השכלה המוציאים את האדם לתרבות רעה. רק מעטים מבין הבחורים נכנעו לדרישה זאת והרוב הגדול סרב למלא אחריה. בסופו של דבר הוזמן הרב רבי יוכף ליב בלוך, ששימש קודם כר"מ בישיבה, כדי לעשות שלום בין הבחורים והנהלת הישיבה. הישיבה נפתחה מחדש בימי החנוכה בדרשה מעין המאורע שדרש הרב בלוך. הנהלת הישיבה קבעה שילמדו בחורף

זה את זה מסכת נדרים, והבחורים למדו בשלושת החדשים הנשארים עד סוף „הזמן" בשקידה רבה.

כתוצאה מחלוקי הדעות החמורים שפרצו בשנים האחרונות מזמן לזמן בין הנהלת הישיבה לבין הבחורים החליט הרב, שמוב הדבר שתהיה לבחורים נציגות משלהם. שעמה תשא ותתן הנהלת הישיבה בכל שעת־צורך. היה בזה משום חדוש גדול. אמנם יש לזכור, שאותם ימים היו ימי המהפכה הרוסית הראשונה, שבה ניתן לעם הרוסי פרלמנט משלו. על ידי הבחורים נבחר ועד בן 11 איש, שבו היו מיוצגים תלמידי כל חמשת השעורים, ואף אני זכיתי להיות בין הנבחרים. ועד זה בא לפעמים בדרישות מרחיקות לכת קצת. זכורני, שפעם נכנסנו להרב ורצינו לשדלו שלא יעשו „משלוחים" מבין בחורי הישיבה ולא יכתבו „לא יבוא" לבחורים „חשודים" בלי התיעצות מוקדמת עם הועד וכדי להניח את דעתו אמרנו לו: רבנו, גם בסלובודקה יש השפעה מסוימת לגדולי הבחורים על מהלך העניינים בישיבה. והוא השיב לנו: „מה, אתם מדמים את טלז לסלובודקה? בחורים יש בסלובודקה? בולי עץ יש שם. אם יאמר לַהם ר' נטע הירש תקפצו לתוך המים יקפצו לתוך המים. ואילו לבחורי טלז יש לכל אחד דעה משלו". בשיחה זאת התבלטה חיבתו של הרב לתלמידיו וגאותו עליהם למרות המרורים שהשביעוהו בתעלוליהם מזמן לזמן.

ואמנם יכול היה הרב להתגאות בצדק בתלמידי ישיבתו, שבאו מכל קצוי רוסיה הגדולה. מרובים היו ביניהם בעלי הכשרון, וכמה מהם זכו לתפוס עמדות חשובות בחיי הציבור, ויש ביניהם החיים אתנו כיום בארץ והם פעילים בשטחים שונים: כמו הרב ר' יוסף כהנמן, הרב מפוניבזש, הרב ר' יחזקאל אברמסקי, רב בסלוצק וראב"ד בלונדון, שבא זה עתה להשתקע בארץ, פרופ' דינור, שר החינוך, אברהם הרצפלד, חבר הכנסת, ד"ר צבי ווייסלבסקי ורבים אחרים.

רוב התלמידים היו מתפרנסים מתמיכת הוריהם ומתמיכה נוספת שקבלו מקופת הישיבה. היו גם בני עניים שכל פרנסתם היתה על קופת הישיבה ועל שעורים פרטיים שנתנו לתלמידים צעירים, הם ה„חוץ־ניקס" שנזכרו לעיל. מעטים מאד היו בני עשירים ואמידים שלמדו תורה מתוך הרווחה יתרה. בזמני למד בישיבה יוסף פרסיץ ז"ל, שלמד בישיבה ובאוניברסיטת מוסקבה בעת ובעונה אחת, וכן תלמידים בני אמידים מלודז' ומינסק. „אכילת ימים" לא היתה נהוגה. אך לימי השבתות היה חלק מן הבחורים מוזמן לשולחנם של בעלי הבתים שבעיר. היתה בישיבה גם קופה בשם „עונג שבת", שהיתה תומכת בתלמידים עניים שלא יעשו את שבתם חול.

אותן השנים שעשיתי בטלז היו שנות סוער וסער ברוסיה בכלל ובחיי היהודים בפרט. היו אלה שנות המהפכה הרוסית הראשונה והתגברות הריאקציה שאחריה. ברחוב היהודים צצו אז מפלגות ממפלגות שונות וכל אחת מהן אמרה להביא גאולה לעולם. מלבד התנועה הציונית וה„בונד" היו „סיימאים", ס. ס. (ציונים־סוציאלים), פועלי ציון, שנחלקו למינסקאים ולבורוכובאים ועוד. מלבד זה נמשכו רבים מן הצעירים אחרי המפלגות הרוסיות הכלליות, הסוציאל־דימוקרטים והסוציאל־רבולוציונרים. בין תלמידי הישיבה אפשר היה למצוא חברים במפלגות שונות. ואולם רב יותר היה מספרם של הניהים אחרי הציונות. באותו זמן נעשיתי חריף ובקי בכל „התורות" של המפלגות השונות ובספרות הפולמוס שלהם והתחלתי להופיע מזמן לזמן באספות חשאיות, לקחת חלק בויכוחים ולהגן על הרעיון הציוני מפני מתקיפיו. נוסד חוג ציוני מורכב מבני העיר ובני הישיבה לברור וליבון בעיות אקטואליות שונות. חוג זה היה מתאסף על הרוב

בביתו של מר משה פרידמן, אחיו של נפתלי פרידמן, ציר "הדומא" הממלכתית השלישית והרביעית. בחוג זה הרציתי כמה פעמים בהצלחה מסויימת, והנה הוחלט לסדר קורס של הרצאות פומביות בתולדות ישראל והוטל עלי לפתוח את שורת ההרצאות. ההרצאה נקבעה לליל השבת בבית הכנסת "היוני" (בית הכנסת נקרא כך מפני שבו היו משביעים את אנשי הצבא היהודים, את "היונים", כמו שקראו להם). להרצאתי בא קהל רב ובו רבים מבני הישיבה. באותו יום ששי נקראתי לבית הרב. חשבתי שנודע לו להרב על הרצאתי העומדת להתקיים הערב. ולא כך היה הדבר. הרב היה טרוד באותו זמן ביסוד הסתדרות חרדית בשם "כנסת ישראל" ולרגל זה היו מגיעים אליו מכתבים רבים והוא נעזר באחדים מתלמידי הישיבה בכתיבת תשובות על המכתבים. כשנכנסתי אליו נתן לי מכתבים אחדים כדי שאשיב עליהם. לאחר שגמרתי את עבודתי נפרדתי ממנו בשלום. כבר הזכרתי, שבחורף היו הבחורים צריכים לבוא ללמוד בבית הישיבה גם בלילי שבתות, והנה הרגישו המשגיחים שחסרים בחורים רבים ומיד נודעה להם גם הסיבה לכך. כמובן קצפו עלי קצף גדול. עוד לא היה דבר כזה בישיבה, שבחור ירצה הרצאה פומבית וגם ימשוך להרצאתו תלמידים רבים. ביום ראשון נקראתי שוב לרב, והוא אמר לי: מסרו לי על הרצאתך וגם את תוכנה. לא מצאתי שם אפיקורסות חלילה, אבל הן גרמת לבטול תורה של רבים, ולמה בכלל לא שאלת את פי? הלא היית כאן ביום ששי! אמרתי לו: רבי! ואם הייתי שואל היה כבודו מסכים? חייך ואמר: נו נו, מכל מקום בעתיד טוב שתשאל אותי. המשגיחים כועסים עליך מאד. אבל אמרתי להם שיניחו לך, כיון שאתה שוקד על התורה.

ואמנם אם לא נעשיתי "משולח", כבחורים רבים אחרים, שחטאיהם היו מעטים משלי, הרי עלי להודות על כך לרב. זכותו עמדה לי כלפי כל המקטרגים. מנהלי הישיבה ידעו יפה על עסקנותי הציונית ועל זה שנתפסתי להשכלה ופעמיים גם נתפסתי בכף. באחד מימי הקיץ לפנות ערב יצאתי אל מחוץ לעיר וספר ה"פרדוכסים" של מקס נורדאו בידי. ישבתי לי על אחד הספסלים ואני שקוע בקריאתו. והנה הרגשתי בצעדי אנשים הולכים ומתקרבים. לתמהוני ראיתי את המשגיח הראשי, ר' שמואל פונדילר, עם אחד מגבאי העיר שהם מטיילים ועומדים סמוך לי. אף הם התישבו על אותו ספסל. המשגיח פונה אלי ואומר לי: "אפשר לראות מהו הספר שבידך?" הושטתיו לו ואמרתי לו: "בבקשה"! העיף עין בו, פניו חורו ולא אמר דבר. מקרה בדומה לזה קרה לי עם המשגיח השני ר' שבתי. הוא היה גבאי ב"תלמוד תורה" ולהרבות את הכנסות הת"ת היה הולך ערב הושענא רבה עם גבאי שני למכור "הושענות" ומחירן היה קודש לת"ת. והנה נכנס לבעלת האכסניה שלי, אלמנה זקנה, לזכות אותה במצוה זו. דלת חדרי היתה פתוחה. הוא נכנס אלי ומצא על השלחן את ספר שיריו של ביאליק כשהוא פתוח. יצא ולא אמר בלום. מובן מאליו שספרו על זה גם לרב. באחד הימים נקראתי אל הרב והוא אמר לי: "אני סבור שכדאי לך ללמוד את השפה הרוסית. אני רואה שהנך מעורב בין הבריות, מתענין בשאלות החיים והרי טוב שתדע על בוריה את שפת המדינה". הופתעתי מאד מאד למשמע אזני. בטוחני שהצעה כזו לא הוצעה על ידו לשום בחור אחר. חשבתי אמנם תיכף, שעל ידי זה הוא רוצה להסיח את דעתי מקריאת ספרי מינים. אמרתי לו: רבי! אף אני חושב על כך. התחלתי ללמוד רוסית. מורי היה בנו של הרב, שנבחן באופן אקסטרני בקורס גמנסיאלי. את השעורים הייתי מכין בעלית ביתו של הרב.

לא אסיים פרק זה עד שאגיד משהו על הרב ר' אליעזר גורדון, שהיה בלי ספק

אחד האישים המצויינים ביותר בדורו. כשבא בשנת תרמ"ג מקלם לטלז מצא בה ישיבה קטנה, שנוסדה ע"י שני תלמידי חכמים מצויינים מבני העיר, ר' שלמה זלמן אבל ור' מאיר אטלס (זה האחרון נתפרסם אחרי כן כאחד מגדולי הרבנים שבדור). שמו הטוב ושעוריו של ר' אליעזר משכו אל הישיבה תלמידים מקהלות קרובות ורחוקות, והישיבה גדלה במהירות רבה וזכתה לפרסום רב. אחרי סגירת ישיבת וולוזין בשנת תרנ"ב גדל מספר תלמידיה עוד יותר והודות לאישיותו של ר' אליעזר תפסה טלז את המקום הראשון בין הישיבות, ובמידה מסויימת מלאה את מקומה של ישיבת וולוזין, אם כי דרך הלמוד שלה היה שונה מזה של וולוזין. וכך עמד בראש הישיבה קרוב לארבעים שנה, עד יום פטירתו בשנת תר"ע. הוא נפטר משבץ־הלב בלונדון, שאליה בא לבקש עזרה לבנין העיר והישיבה מחדש, אחרי השריפה הגדולה בתמוז תרס"ח, שהחריבה את כל העיר.

התכונה היסודית שציינה אותו היתה האהבה: אהבת־המקום, אהבת־הבריות, אהבת־התורה ואהבת־התלמידים השוקדים על התורה. את תלמידיו אהב אהבת נפש, כאהוב אב את בניו, וביחוד חיבב את רבי־הכשרון והשקדנים שבהם. ואף הם השיבו לו אהבה. מכיר אני כמה מתלמידיו שפרשו מן התורה ופנו לדרכים אחרות, אך מזכירים הם את שם רבם זה ביראת־הכבוד ובחבה יתרה.

כל מעיניו היו בתורה ובה הגה בשבתו בביתו וגם בלכתו. כשהיה חוזר מן התפילה לביתו היה מנענע ראשו נענוע קל וממלמל לעצמו דברים שהגה בהם באותה שעה. מוחו הגדול היה עובד ללא הפסק וללא ליאות. מי שלא ראה את ר' אליעזר בשעה שהיה מגיד שעורו לתלמידים — לא ראה שמחה של תורה מימיו. הוא היה אז ממש בבחינת "כל עצמותיו תאמרנה" והשכינה היתה שורה עליו. מלא היה באותה שעה עליזות וחיים כאחד מצעירי התלמידים. הנה הוא נכנס לבית הישיבה, עולה על בימה נמוכה שהותקנה שעה קלה לפני זה לשם כך, והתלמידים מקיפים אותו מיד ועושים אזנם כאפרכסת לשמוע את חידושיו בסוגיא הנלמדת. מתחיל הוא לכאורה בניחותא, מציע את דברי הגמרא, מביא את דברי הרמב"ם או דברי אחד מן הראשונים הנוגעים לענין ופותח בקושיא. לא עברו חמשה רגעים — והאוירה מתחשמלת, ומתחיל דו־שיח — יותר נכון: דו־קרב — בינו ובין טובי התלמידים. וזקוקין־די־נור יוצאים מפיו לפיהם. הוא מקשה — והם משתדלים לתרץ את קושייתו בדרכים שונות ולהפריך את סברתו, או שהם מקשים והוא מתרץ. את דברי המקשים והמתרצים היה תופס במהירות מפליאה, כהרף־עין. הדבור עודנו בין שפתותיהם — והוא ירד כבר לסוף דעתם. אינו מחכה עד שיסיימו את דבריהם, ותירוץ מוכן ומזומן בפיו תיכף. ויש שהמלחמה היא לו מפנים ומאחור, והוא מתגבר במלחמתה של תורה ויוצא כמנצח. לעתים רחוקות מאד קרה שהיה עליו להשאיר שאלה ב"צריך עיון". ובתוך המשא והמתן המעמיק והרציני הזה — והנה איזה בחור מקשה קושיא, ור' אליעזר מעמיד אותו תיכף על גניבתו: קושיא זו גנובה היא בידך מן המהרי"ט או מן ה"קצות", או מאיזה "תוספות" למסכת שאין רבים רגילים ללמדה, והצחוק פורץ מפי החבריא כולה — ובין רגע הרצינות גוברת שוב והויכוח בדברי הסוגיא חזר למכלולו הקודם. ויש גם שהיה מטיח דברים קשים בפני המקשה, כגון: "הנך בור דאורייתא", "אינך מבין מה שאתה סח", "תינוק בן־יומו יש לו שכל יותר ממך" וכיוצא בזה, אולם מעולם לא נעלב שום תלמיד על ידי זה. כולם ידעו שהוא מדבר אתם כדבר אב אל בניו, כשהוא שמח בהצלחתם או גוער בהם על משובתם. ואין בדבריו אלה אף שמץ של כוונה

להעליב או להכאיב.

האמור כאן הוא בשעוריו שהיה מגיד מזמן לזמן לפני כל בני הישיבה. שעורים קבועים היו לו בביתו בשביל תלמידי השעור החמישי — הוא „שעורו של הרב". את שעוריו אלה הגיד במשך שנים בשבת בבוקר השכם, לפני התפילה. והיו התלמידים משכימים בימי החורף לפני שהאיר היום ובאים לביתו לשעור. השעור היה נמשך שעתיים ויותר. אחר כך התפלל שחרית בביתו והיה בא לבית־המדרש הגדול לקריאת התורה ולתפילת המוסף. והיה מעשה שאיחר משום־מה לבוא, וכל הקהל חיכה לו בדומית־קודש כחצי שעה.

דרכו היה לבוא לבית־המדרש מעוטף בטלית והיה חוזר כך לביתו. היה עולה לתורה בכל שבת ל„שלישי" וגם ל„הגבהה וגלילה". בימי החול היה מתפלל בבית־הישיבה עם הבחורים. היה בא מעוטף בטלית ותפילין בדיוק עם התחלת התפילה וחוזר כך מיד אחרי גמר התפילה, ולא ראיתיו מעולם משוחח בבית־המדרש או בישיבה. בלכתו היו עיניו מורדות למטה והרצינות שכנה על פניו, שהיה להם זוהר ויפעה מיוחדת.

עוד הרבה יש לספר על אישיות מופלאה זו, שמשכה אחריה בחבלי־קסם אלפי צעירים והאירה להם את הדרך גם אחרי עזבם את הישיבה. תמו הדברים ולא נשלמו.

ד"ר נ. מ. גלבר

ראשית תנועת הסטודנטים הציוניים

ברוסיה בשנים 1882—1891

החל מ־15 לאפריל 1881 עברו על יהודי רוסיה פרעות — „הסופות בנגב" — שעשו שמות ביחוד בישובי היהודים בדרום והפקירו כארבעים ושמונה קהלות בישראל לידי פורעים.

קשה להניח שהפרעות האלו לא הוכנו ע"י ארגון מסודר ותכליתי בעזרת כחות המשטרה ואין גם לדחות את ההנחה השניה, שגם יד המהפכנים הרוסים היתה בתוך משחק הפרעות. יש הוכחות שהריבולוציונרים ובתוכם הנרודובולצי (Narodowolzi) הפיצו בתחלת הפרעות באפריל ובמאי 1881 עלונים [1], שבהם נתבעו ההמונים, שאותם רצו להניע לפעולה פוליטית, להתקיף את בעלי הרכוש והיהודים. בסיסמאות „קרקע וחופש" הופיעו בכרוזים: „להכות את היהודים"[1]א.עתון הנרודובולצי Narodnaja Wolja פרסם תאורים על הפרעות, כאילו היו פעולות רבולוציונריות נגד סדר המשטרה הרוסית ומלחמה כלכלית של ההמונים הרוסיים כדוגמת המהומות האגרריות.

מלבד הפרעות איימה על יהודי רוסיה עוד סכנה אחרת — הגרוש.

תשובתו של המיניסטר איגנטיב לד"ר אורשנסקי שהופיע אצלו בדבר אחיו המעונים, כי „גבולות המערב פתוחים ליהודי רוסיה" הפחידה את היהודים וביחוד את האינטליגנציה היהודית.

במקום ההתבוללות והאמנציפציה, שלה ציפו, באה רק אכזבה מרה. שאלת ההגירה נעשתה אקטואלית. סביב הבעיה הזו נתחוללו וכוחים חמורים: אמריקה — ארץ־ישראל.

הרוב העדיף את אמריקה על ארץ־ישראל ובפרט כשנודעה בצבור תשובתו של האליאנס (כי"ח) שנתנה לקבוצת מהגרים ובה הודגש במיוחד, כי ארץ־ישראל היא ארץ עניה עד כדי כך, שאפילו תושביה היהודים סובלים רעב והגירה לשם תגביר אך ורק את העוני הקיים כבר שם [2].

אבל קמו חוגי כטודנטים שבאו לידי המסקנה שאין דרך אחרת לפתרון השאלה היהודית אלא הקמת מולדת יהודית בא"י.

אמנם עשרות שנים כבר התחוללו וכוחים בכוון זה מבלי להביא לאיזו פעולה חיובית. הסופרים העבריים דוד גורדון, פרץ סמולנסקין, משה ליב לילינבלום, אליעזר בן יהודה, יעקב רוזנפלד מ„ראסזוויט" ואחרים הטיפו זה כבר לתחית העם היהודי ולהתישבותו בא"י, אבל בלי למצוא בקהל את ההד המתאים.

הראשונים היו הסטודנטים שבטכניון בפטרבורג. ביום השמיני לחג המכבים בשנת 1879 ערכו נשף ששימש הפגנה גלויה לרעיון הלאומי. בנאומים הרימו על נס את מעשיהם הלאומיים של החשמונאים ונשבעו להשאר נאמנים לעם העברי ולהוסיף ללכת בדרך המכבים קדימה.

מנהיגי הסטודנטים האלה היו ש. ז. לוריא, אחד מסופר "השחר", ואברהם טננבוים. הם ניצלו את ביקורו של פרץ סמולנסקין בפטרבורג בתחילת אביב 1881 להפגנה לאומית יהודית שעוד לא נראתה ברוסיה.

גם במוסקבה נתקבל סמולנסקין בהתלהבות ע"י הסטודנטים, שהגישו לו למתנה עט זהב עם הכתובת: "ופדויי ד' ישובון ובאו לציון ברנה".

לפני הפרעות היה מספר הסטודנטים האוהדים לרעיון הלאומי קטן מאד. אך הפרעות גוללו לפני רובם את הטרגדיה האיומה שבה נמצא או הנוער היהודי. באיזה מצב־רוח עגום ומדוכא, שסוע מלחמות פנימיות קשות, נמצא בימים אלה הנוער האקדמאי היהודי, למדים אנחנו מתוך דברי אחד מבני הדור [3]: "מובן אני רוסי, משיב אנכי לעצמי, ומרגיש שאינני נאמן עם נפשי. על מה אני מבסס את דברי? הן רק על נטיותי ורגשותי אני, על חלומותי אני. אך חסר דעה, האינך רואה, שעל אהבתך הנלהבה עוגים בבוז מקפיא ומעליב ביותר? באשר נפנה, סרים מעלינו, מכל מקום דוחקים את רגלינו. אין רואים אותנו כבנים למשפחה־המדינה, אלא כיסוד זר בא לגור. לא, ראשית כל ועל כרחי אני יהודי. אך האמנם רק רדיפות קושרות אותי אל עמי? לנו עבר גדול, אנחנו היינו נוטעי המוסר בעולם... כל זה נכון, אבל מה תעודתנו ושאיפתנו עתה? לא, היהדות אינה נותנת לי ספוק מלא. מה היא נותנת לי חוץ מזכרונות אלה? מה יתן תוכן לקיומי?".

הסטודנטים היהודים במוסקבה היו הראשונים שהתכנסו באחד בינואר 1882 לאספה חשאית [4] ועל סדר היום עמדה למעשה שאלת ההגירה מרוסיה וקביעת המקום בשביל הגירה זו: ארץ ישראל או אמריקה ובאיזו מהן לבחור לשם יסוד מדינה יהודית עצמאית. יושב ראש האספה היה תלמיד לרפואה רפפורט. אחרי וכוחים סוערים החליטו להתחיל בתעמולה לשם קנית ארץ ישראל בסך 300 מיליון פרנק, שיהיה דרוש לתת לטורקיה, ועל כל איש ישראל לתת לזה לא פחות מ־25 קופיקות.

אחרי אספה זו החליטו שני תלמידי גמנסיה, יחיאל צ'לינוב ומנחם אוסישקין, ליסד אגודה של צעירים, שיעלו לא"י להתישב בה.

אחרי שבועות אחדים הצטרף אליהם עוד חבר שלישי, חיסין. לאט לאט נתחברו אליהם עוד צעירים וצעירות, ובמשך שלושה חדשים גדל מספר החברים עד ל־25. האספה המיסדת הראשונה נתקיימה בחוה"מ פסח 1882 ובה נוסדה "אגודה פלשתינאית" ששמה לה למטרה "לעלות לארץ הקדושה ולהתמסר לעבודת האדמה".

באספה זו דנו גם על אוסף האמצעים לצרכי הנסיעה, לקנית קרקע ולהתישבות. מלבד זה דנו גם על צורת המשטר של המדינה היהודית העתידה. החברים נתפלגו לשלוש מגמות. מחנה אחד עם אוסישקין בראש דרש משטר מונרכיסטי אבסולוטיסטי והמחנה השני עם חיסין בראש דרש ריפובליקה חפשית עם נשיא, שיבחר אחת ל־7 שנים, בשנת השמיטה, ויחיאל צ'לינוב שעמד בראש המחנה השלישי דבר לטובת מונרכיה קונסטיטוציונית [5]. בהצבעה ניצח חיסין ונתקבלה החלטה לטובת המשטר הרפובליקאי.

החברה אספה 475 רובל וחשבה שסכום זה יספיק לצרכי נסיעתם של כל 25 החברים ממוסקבה לא"י וגם לקנות אדמה וליסד עליה מושבה.

כעבור ימים נודע לאגודה על יסוד אגודה דומה בחרקוב, בא גם שליח מיוחד — פאליאוש — לשם דיון בדבר אחוד של שתי האגודות. ואז התברר שרק 7 חברים יוכלו לעלות לא"י. בחודש תמוז תרמ"ב יצאו שבעה אלה לא"י. האגודה הזו נתפרדה לאחר שחבריה עלו לא"י.

תנועת שיבת ציון נעזרה בימים ההם גם על ידי בעל השבועון "המגיד", בליק

(פרוסיה), שעורר את עם ישראל לישוב א"י, לקנות שדות ולבנות שם בתים ולטעת כרמים. מובן שבחוגי הסטודנטים התיחסו לרעיון שיבת ציון גם מתוך עמדה לאומית היסטורית, בראותם עד כמה אוכזבו באידיאלים הלאומיים הרוסיים או הקוסמופוליטיים.

בחרקוב התאגדו כעשרים סטודנטים במנהיגותו של ישראל בלקינד ל„אגודת פלשתינאים" והחליטו לנהל תעמולה רחבה בשביל להפנות מזרם ההגירה של יהודי רוסיה שיירות לא"י וליסד שם ראשית כל מושבות יהודיות לעבודת האדמה. את עבודתם זו החליטו לפתח בסיסמה: „דבר אל בני ישראל ויסעו", בראשי תיבות „דאביו".

אחרת הוחלט באספת הסטודנטים שבקיוב (1881). הם יסדו את האגודה „עם עולם" [6], שמגמתה היתה לכוון את ההגירה לאמריקה ולרכז שם בגליל אחד את היהודים ביובן הלאומי ובדרך התישבות מלובדת. בראשם עמדו הסטודנטים שבתוביץ ואברהם קאהן [7]. בקרב הסטודנטים והמשכילים שהתנגדו התנגדות מוחלטת להתישבות היהודים בא"י, צצו גם תכניות על התישבותם של יהודי רוסיה, המוכרחים לעבור דרך „גבול המערב" — בספרד. נפוצו אפילו שמועות, כי המלך הספרדי אוהד להגירת יהודים רוסיים לספרד, כדי לכפר על העוול ההיסטורי שנעשה לעם היהודי ע"י גרושם מספרד.

אוהדי התכנית הזו פנו אפילו אל הממשלה הספרדית וקבלו תשובה מאת ראש הממשלה סאגאסטה, שלא עודדה יותר מדי את שאיפותיהם, הגם שהוטעם בתשובה זו שמצד הממשלה אינו עומד שום מכשול להתישבות היהודים בספרד.

אבל גם הפלשתינאים לא שקטו.

ב־27 לניסן תרמ"ב שלחו 40 סטודנטים מאודיסה קול קורא בשם „קול בני־הנעורים" אל הרב ד"ר אדלר בלונדון ולחברת „אליאנס" בפאריז [8] ובו מתוארת האכזריות בה שהביאה האמנציפציה לעם היהודי. כל עמלו להשתוות אל העמים נשאר לריק ולאפס. לשוא כל ההתאמצות להתרפס ולהשפיל את כבודנו, ל„לחך עפר רגלי שונאינו ומנדינו". אמנם הודיעו ליהודי רוסיה שגבולות המערב פתוחים להם אך לא באלה חפצה נפשם, כי זרים יהיו היהודים גם בארצות האלה. „הדרך היחידה היא: ציונה, ציונה, ציונה לארץ אבותינו, ארץ־ישראל" ולכן פונה הנוער „אליכם, אצילי בני ישראל וממעמק לבבנו נקרא: שאו נס־ציונה ועל דגלכם, נסעה ונלכה!". הגיע הזמן להביא קץ לגלות המרה ולאחר אלפי שנות נדודים למצוא מנוחה בארץ אבותיהם לנפשותיהם העיפות. הם מקוים שכרוזם זה לא ישאר בלי תגובה והד, כי אין מוצא אחר אלא „דרך אחת יש לך ורק בה תיושע לנצח וכבודך ישוב לפרוח. הדרך הזאת היא — ציונה, ציונה, ציונה! לארץ אבותינו, ארץ ישראל! עת לשאת דגל מחנה יהודה! הבה! [9].

למרות כל הוכוחים בין ה„אמריקאים" וה„פלשתינאים" התבצר בתוך ציבוריות הסטודנטים הרעיון של שיבת ציון [10], כי בו ראו את הקשר הבלתי מנותק עם האחדות הלאומית ועם קיום העם. נוסף לזה הגיעו לידי היהודים ידיעות על משא ומתן רציני של האנגלים אדוארד קזלט ולורנס אוליפנט עם הממשלה התורכית בענין ארץ ישראל והן עודדו את הכוון הארצישראלי.

אגודת הסטודנטים „דאביו" שנתה אחרי ימים מועטם את שמה ל„ביל"י" (בית יעקב לכו ונלכה) במגמה, שהם בעצמם ילכו לארץ ישראל להגשים את מטרת האגודה להיות כחלוץ העובר לפני המחנה למופת לעם ישראל.

אגודת הסטודנטים „בילו" היתה הראשונה שיצרה מסד אידיאולוגי חדש לגמרי בשביל התנועה הארץ־ישראלית, שהתחוללה אז ברוסיה. הבילויים לא רצו לראות את תנועתם רק כתוצאה ישירה של הפרעות ושתעודתם היחידה להשכין רק אלפים אחדים

יהודים בא"י[11]. מגמתם הנפשית הפנימית היתה שעל היהודים סו"ס לחדול מלהיות זרים בשובם אל ארץ אבותיהם.

אחד העקרונות בפרוגרמה האידיאולוגית שלהם היה, שמטרת הבילויים "קודם כל לבלתי העביר את שוט הציביליזציה הישנה — את השאלה הקרקעית. שאלה זו היא אחת השאלות הנוראות ואם נכניס אותה לארץ אבות ואם נרכיב באדמה את השרשים הרקובים של העולם הישן נהיה כמאבדים את עצמם לדעת".

את ההשקפה הזאת לקחו מתורתם של ה"נרודובולצים" הרוסים, שראו את כל הרע שבעוול הסוציאלי במצב המדולדל של האכרים הרוסיים הבא מחלוקה אי צודקת של שטחי הקרקעות. הבילויים ברצונם להקים בא"י חיים חדשים מבוכסים על צדק סוציאלי ראו בפתרון השאלה הזו חשיבות מיוחדת במינה ולפי דעתם היה דרוש "ביחוד להקולוניות הראשונות, שצריכות להיות מופת לאלה העומדות להוסד אחריהן". הם ראו בתחית העם היהודי העתיד לבוא לא"י, לא רק תחיה "לאומית, כי אם גם כלכלית", "זמננו העמיד בראש את התעודות הכלכליות".

בסיסמאות אלה יצאו כעשרים סטודנטים מחרקוב לתעמולה בערי הישוב היהודי ברוסיה.

בכרוזם הראשון[12] הודגש שאחרי "המשבר הנורא שנתך על עמנו", הגיעו רבים מצעירינו הנאורים לידי האידיאל הקדוש לשוב ולטעת את אומתנו על אדמת הקודש של אבותינו. ישוב ארץ־ישראל היא הפסיעה הראשונה להחיות את אומתנו ומהיום והלאה חייבים כל הטובים שבבני עמנו להקריב כוחם לדבר הזה. אמנם קשה הוא מאד, אבל גדול מאד.

"אל תקשו לבבכם להשליך יהבכם על הקידמה ועל תרבותה של אירופה. אם עם ישראל ישאר גם להבא באירופה, לא יהיו בלתי אם שתי דרכים לפניו. הדרך האחת — לשוב ולעבור באש ובמים ולשאת כבתחילה סבל הצרות והיסורים, שאין להם סוף, — והדרך השניה — להסתלק ולרדת מעל במת החיים. כמה מאוסה הדרך השניה; שמונה־עשרה מאות שנים עמד עם זה בנסיון כלפי כל כבשונות־האש, אשר הושלך לתוכם, כדי שלסוף תשלוט בו האש וישרף. אנו מאמינים באמונה שלמה בכוח־החיים של עמנו, ובטוחים אנו, שיוכיח להלחם מלחמת קיומו. אבל כמה גדול יהיה הפסדנו במלחמה זו! הואיל ואין לנו קרן־זוית שלנו להניח ראשנו, נפסיד קלסתרנו הלאומי. לא ישאר בנו זכר לגאוה לאומית ולרגש־כבוד. חוץ מזה: אין להאמין כלל שבאמת ובתמים אתם אומרים לשבת לחוף־ים ולשאת את עיניכם לשמים, כי יטהרו. מה לנו תקופה של השכלה ושל קידמה גדולה מזו של המאה התשע־עשרה? הרימו נא את האבן וראו, אם לא אבן של קידמה היא? אף על פי כן, כמה היא מכאיבה...

"אנו מאמינים בכוחותיו של עמנו. אנו מוכרחים ליצור לנו נקודה, אשר תיעשה מרכז לתרבות היהודית; אנו מוכרחים ליצור קרקע ללאומיות היהודית — טריטוריה, שאי אפשר לעם בלעדיה. וטריטוריה זו יכולה להיות רק ארץ ישראל.

"אמנם מפעל זה לא קל הוא. הרבה כוחות והרבה קרבנות ידרוש מאתנו. לשם האידיאל שלנו יצטרכו רבים להנזר מן החיים הטובים, שהורגלו בהם. אבל אנו תקוה, שאם יש עדיין זכות־קיום לעמנו — יבואו ויהיו לנו האנשים האלה. שום קרבן לא יכבד עלינו. אנו הולכים לכבוש דרך לעתידו של עמנו... עזרו נא לעמנו, בוא והתיצבו כולכם תחת דגל ציון וקורא לכם "ביל"ו, או חלוצים לכו ונלכה".

כעבור זמן קצר הצליחו לארגן 525 צעירים, על פי רוב סטודנטים, סביב "הלשכה

המרכזית" שהקימו בחרקוב. הם היו מוכנים להגשים את תפקידי „בילו", לעלות לארץ־ישראל, ולהקים שם מושבה למופת, שתשמש דוגמא ליהדות כולה.

לאט לאט נוצר גם הבסיס האידיאולוגי של הפרוגרמה וניתן לה ביטוי בתקנות האגודה שנתחברו בספטמבר 1882 [13]. כאן נקבע בסעיף הראשון:

„מטרת האגודה תחית עם ישראל הפוליטית־בלכלית ובכן הרוחנית־הלאומית בסוריה ובא"י".

לשם הגשמת המטרה הזו יש לעודד את היהודים להשתתף בישוב א"י (2 §), ולתכלית זו מיסדת האגודה ע"י שליחים סוכנויות בנקודות החשובות ביותר באירופה ובאמריקה (3 §).

ביתר הסעיפים באות התקנות על קבלת חברים, תפקידיהם ותשלומיהן, וכן על תקציב המשרד המרכזי וכנוסיו.

מלבד תקנות אלה היה להם גם כפר תקנות פנימיות שנתן לבילו „צורה של כת סגורה" [14].

בתקנון הזה שחובר כנראה אחרי בואם לא"י, נקבע שמטרת „בילו", „להושיע ולהתאמץ להשיב את ישראל אל ארץ נחלת אבותיהם, לטעת אותם כאזרח רענן, לתמכם בל יפוול, לעזרם בל יכשלו, להפיח רוח חיים בעצמותיהם, להיות לאור מאיר את הדרך באישון לילה, לשאת את דגל הלאומיות ולמצוא לו מסלה בלב כל איש אשר בשם עברי יכונה".

חברי האגודה נחלקים לשלוש „מפלגות" לפי סוג עבודתם והתמסרותם.

בסעיף מיוחד מוגדר שתפקידם של נושאי דגל בילו „להיות נושאי דגל הלאומי, להעיר ולעורר בקרב אחיהם רגשות טהורים ואהבה נאמנה אל שפתם עתיקת יומין מחוללת גדולות, דתם, דת אשר עליה יביטו רבים, ינהרו אל חוקי מחוקקיהם אשר טעמם עמד בם וכנס להתנוסס המה בכרם היהדות".

„לתכלית זו יסכינו את עצמם לאט לאט לעלות במעלות השפה עדי תהיה שגורה על לשונם ותהיה לשפה מדוברת אצלם, לחשוב ולדבר בכל העולה על רוחם".

על בני בילו ללת למושבות רופאים, יודעי עבודת האדמה, מודדי האדמה, רופאי חיות, חרשי ברזל ועץ, מהנדסים ומורים לבתי ספר אשר יבנו במקומות מושבותיהם.

אחרי קביעת תנאי העבודה וסוגיה השונים נאמר בסעיף י"ט כי „בבואו להמנות בין חברי החברה יכתוב את ידו לאות, כי במשך.... אין שום דבר אשר יאמר עליו כי קנין עצמי הוא, גם אכור לו לחתור להמטרה זאת, כי אם כל כוחותיו, אונו ועזוזו יקריב לטובת החברה" וכן „אסור לו ליקח אשה במשך של הזמן הזה עד אשר יעברו עליו.. ויעשה לבעל כברת ארץ הוא עצמו". לחברה אוצר אחד ואין לחברים „דבר העומד ברשות עצמו, גם חפציו, בגדיו וכל אשר הוא מביא אתו מביתו או יקבל במשלוח משם קנין כל החברה הוא" (סעיף כ"א). אותו הדבר גם עם הכסף שיקבל חבר האגודה.

התקנון מחייב גם כל חברי החברה „להתנהל עפ"י חוקי תורתנו ודתנו למלאות את כל הדברים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם בכל מקום אשר ימצא ויתאחז את האנשים אשר יקרה להם שפתם, דתם וארץ נחלת אבותם" (סעיף כ"ג).

מתקנות אלה יוצא כי הבילויים רצו להכניס בהדרגה ידועה סדרי חיים שתופיים בתוך המושבות ולהקים את החיים על משטר צדק סוציאלי.

הבסיס שעליו יש לבנות חיי היהודים בא"י צריך להיות קולקטיבי ומלוכד במס־

גרת המשמעת החברתית, המקשרת את כל אנשי החברה למלוי תפקיד לאומי־חברתי אחיד.

בחודש יולי 1882 עברה הלשכה המרכזית מחרקוב לאודיסה ומכאן הקימו מחלקה מיוחדת — את המשרד הפוליטי — בקושטא. מלבד התעמולה לעורר את העם, התחילה הלשכה המרכזית בעבודה פוליטית, ובמשא ומתן עם אישים יהודים ידועים כמונטפיורי, הרב הראשי בלונדון ד"ר א. אדלר ועם מדינאים כגון סיר לורנס אוליפנט ועם שגריר ארצות הברית בקושטא, אואלס, וגם עם ראש המיניסטרים של תורכיה.

הבילויים היו בזמן הזה, חוץ מהנוצרים קזלט, אוליפנט [15] ואלכסנדר, היהודים הראשונים שנסו להכנס במשא ומתן עם תורכיה לשם השגת הסכמתה למפעל ההתיש־בות שלהם[16].

שליחיהם יעקב ברליאבסקי, משה מינץ, יוסף ברוין, יהודה סאנדומירסקי, מ. צרנין [17], שהגיעו לקושטא, התקשרו תיכף עם אוליפנט [18] והציר האמריקאי בקושטא, אואלס.

את תקוותם העיקרית בעבודתם הפוליטית־הדיפלומטית תלו בסיר לורנס אוליפנט [19].

באחד מן הדינים וחשבונות נאמר במפורש:

„הרבה בוטחים אנחנו באוליפנט. הוא נמצא ביחוסי ידידות עם השלטון ויש לו מהלכים בספירות הדיפלומטיות שבאירופה, ולפיכך יכול הוא להשתדל, כי יעשו לנו הנחות והקלות חשובות ובהשפעתו לא יבצר ממנו להטות לב רבים לתמוך בידיניו בסכומי כסף. אוליפנט הוא איש עשיר; יש לו אחוזות באמריקה. הוא אמר כי החליט לנדב מיליון לטובת היוצאים לא"י, הוא יודע על דבר חברתנו, הוא לנו לעזר למצעד".

לראיונם הראשון עם אוליפנט הכינו נציגי „בילו" תזכיר מפורט בשפה הצר־פתית ובו נתנו תאור מקיף על תולדותיה ומטרתה של אגודתם.

בתזכיר הקדישו גם מקום רחב לבירור השאלה היהודית, בחטעימם את סיבות האנטישמיות ברוסיה. לפי דעתם יש לראותן קודם כל בהטלת האחריות מצד הממשלה הרוסית על היהדות בעד כל התוהו ובוהו הכלכלי השורר ברוסיה והמעיק בפרט על האכרים, וכוון זה הביא גם לפרעות האחרונות על היהודים. המצב הזה ותופעות האנטי־שמיות בגרמניה ואוסטריה מוכיחים ברור כי לעם היהודי נחוצה קרן זוית מיוחדת. משום שבכל הארצות נחשבים הם לזרים והשנאה גדלה בשעה שהיא לובשת צורה סוציאלית־כלכלית או דתית.

לתזכירם צרפו גם רשימת חברי „בילו" ומספרים על האמצעים הנמצאים ברשות האגודה.

באמצעותו של אוליפנט התקשרו גם עם השגריר האמריקאי אואלס. הם מצאו אפילו את הדרך אל הגנרל אוסמן פחה, שבילה את זמן שביו במלחמת רוסיה עם תורכיה בשנות 1877—1878 בחרקוב וכאן התודע אל סטודנטים יהודים. אוסמן פחה קיבל אותם לראיון ב־26.6.1882 [20] והניעו אותו, אחרי שנציגיהם ב. ליפשיץ, מ. מינץ וברליאבסקי [21] הגישו לו תזכיר עם תכניותיהם, להשתדל לטובתם. הוא יעץ להם לפנות אל השולטן בכתב־בקשה וקיבל על עצמו להשיג אירדה מיוחדת (רשיון) בשביל זכות ההתישבות בא"י והקצאת קרקעות מרכוש הכתר למתישבים יהודים. הוא נתן להם גם מכתב־המלצה לויזיר הגדול עבדול רחמן, אבל אחרי ימים אחדים הסתלק הלה

מויזרות. אז קשר אותם אוסמן פחה עם הויזיר החדש סעיד פחה. מלבד זה התקשרו נציגי „בילו" גם עם גרף אברהם קומונדו, שהיה אז אחד היהודים העשירים ביותר ובעל השפעה ועמדה פוליטית חשובה.

למעשה נתקבלו באי־כח ה„בילו" פעמים אחדות ע"י הויזיר הגדול, שהתנה לקבלת הפריבילגיה את התנאי, שהמיניסטריון לעניני חוץ הרוסי יעיד כי העולים מלאו את כל חובותיהם כלפי המדינה הרוסית. הואיל ולא היתה שום אפשרות לקבל תעודה כזו מידי ממשלה רוכית אנטי־יהודית, הוכרחו נציגי הבילויים להפסיק את המשא ומתן הדיפלומטי הזה [22]. הואיל והמטרה העיקרית של הבילויים היתה לצאת בעצמם לא"י על מנת ליסד שם מושבה על יסודות קולקטיביים־סוציאליים, שתשמש דוגמא ומופת לכל המושבות העתידות להוסד בא"י, לא נפחדו מהכשלון הדיפלומטי הזה. להיפך, החליטו לסמוך רק על כוחותיהם הם ולהכין ע"י כך את הקרקע „לבנין אשרו המקוה" של עם ישראל [23].

כבר ביום 17.7.1882 יצאה הקבוצה הראשונה של חברי „בילו" במספר 14 נפשות (13 גברים ואשה אחת) בלוית ישראל בלקינד.

בקושטא נשאר עוד מספר חברים, אבל מצבם נעשה קשה מיום ליום.

אחרי זמן קצר החליטו לבלי צמצם עוד את פעולתם רק בתוך חוג של סטודנטים. כ"א להתרחב לאגודה, שמטרתה היא ליסד מספר גדול של מושבות בסוריה וא"י ושמתקבלים אליה בתור חברים אנשים בעלי הון בינוני, הרוצים להתישב בעצמם בא"י על מנת להיות שם לעובדי אדמה.

בזה נגמר תפקידם כאגודת סטודנטים.

בשנת 1883 נוסד במוסקבה ע"י מנחם אוסישקין, יעקב בן ישעיה מזא"ה ויחיאל יוסף ליבונטין (חושי הארכי) חוג סטודנטים חדש שעסקו ביחוד בלמוד היסטוריה יהודית ובוכוחים על בעיות אקטואליות של היהדות. בין המרצים הראשונים היה אוסישקין, שדבר על „המרד של המכבים", ומזא"ה שדבר על „ר' יהודה הלוי". לחוג הזה הצטרף גם צ'לינוב, אבל לא באופן רשמי.

באוגוסט 1884 החליטו 7 סטודנטים מהחוג הזה וביניהם צ'לינוב ליסד אגודת סטודנטים „בני ציון". באסיפה המייסדת נבחר ועד בן 5 חברים: צ'לינוב כיושב ראש, אוסישקין, מזא"ה, לבונטין ועוד אחד. מטרת האגודה היתה להפיץ ברבים וביחוד בקרב הנוער האקדמאי את רעיון התחיה העברית־הלאומית. המייסדים של האגודה הזו היו, מלבד צ'לינוב, אוסישקין, מזא"ה, שוב, יחיאל יוסף ויחיאל דב לבונטין.

בין 30 החברים שהצטרפו אח"כ היו עוד א. ד. אידלסון, פ. מ. טולקאצבסקי, המשורר מ. מ. דוליצקי, ראובן ברייניז, פינס, ניידיץ, וולדימיר טמקין, שבא למוסקבה בשעה שרוב הסטודנטים מייסדי החברה גמרו את לימודיהם והתכוננו לצאת אל שוק החיים.

המטרה העיקרית של החברה היתה כנזכר להפיץ את ההכרה העצמית הלאומית בקרב הנוער היהודי, שנטה אז להתבוללות ולתנועה הריבולוציונרית ברוסיה וכן להתחיל גם מיד בעבודה מעשית בא"י.

מיד אחרי שנוסדה החברה ניגשו מייסדיה לעבוד פרוגרמה ובזה בילו כמעט שנתיים, אחרי שנמשכו וכוחים בלי סוף ובהם נתנו ביטוי לכל שאלות חיי היהודים. עיקר המלחמה נגע בשאלות עיוניות ומעשיות.

בכל זאת נעשתה באגודה גם עבודה מעשית, ביחוד ע"י תעמולה בבתים פרטיים,

נאומים בבתי־כנסת, נשפים, חגיגות ובקרי־מקרא לילדים, שבהם היו קוראים לפני ילדים ספורים על גבורי ישראל.

ע"י החברה אורגנו גם שעורים ללמוד ההיסטוריה היהודית והשפה העברית, שנוהלו על ידי המשורר דוליציקי והסופר ראובן ברייניץ.

מלבד ההרצאות והוכוחים נעשתה גם תעמולה בדפוס, כך הוציאו לאור ברוסית את מאמרו של לילינבלום „על תחית ישראל על אדמת אבותיו".

בחגיגות ונשפים נאספו גם כספים שנשלחו לתמיכת הבילויים בא"י.

בתקופת הבילויים נוסדה גם בפטרבורג בחורף 1881, חברת „אחוות ציון", שרוב חבריה היו סטודנטים, תלמידי המכללות בפטרבורג, מהחוג אשר ערך באביב 1881 את קבלת הפנים הנלהבת לפרץ סמולנסקין בזמן בקורו בפטרבורג. אגודה זו מנתה כשמונים חברים ו„זאת תורת האגודה: כל איש מישראל המודה, כי אין תשועה בלתי אם ייסד לו ממשלה בפ"ע, ובארץ הצבי יוכל להחשב בין בני החברה" [24]. האגודה הורכבה מתאים אחדים, כל אחד בן 12 חברים.

עיקר פעולתה היה, מלבד העמקת התיאוריות הציוניות, תעמולה ואוסף כספים לטובת ההתישבות בא"י. ביחוד היתה אגודה זו פעילה לאחר ועידת קטוביץ (1884)[25].

אגודות סטודנטים נוסדו גם בפרובינציות הבלטיות. באוניברסיטה בדורפאט נוסד בשנת 1884 Akademischer Vereinfuer juedische Geschichte und Literatur [26] ובו גבר הכוון הארצי־ישראלי. בראשונה מנה החוג הזה 14 חברים.

באוניברסיטה הגרמנית בדורפאט (אֶסטוניה) למדו החל משנת השמונים סטודנטים יהודים במספר ניכר. הסטודנטים הגרמנים מהארצות הבלטיות היו מאורגים בקורפורציות — בורשנשאפטן. קבוצת סטודנטים — נחום רבוש, קרול, יעקב ברנשטיין־כהן [27], תיאופיל טוביה הינדס [28], קניג, זאס, אוארבאך, אלכסנדר בראודה [29], יזמה להקים אגודה כללית של סטודנטים יהודים. סוחר יהודי מדבינסק, דילון, שגר באותו הזמן בדורפאט, קבל עליו לכסות משלו את ההוצאות במשך חצי שנה. אחרי ששכרו דירה סדרו להם בעזרתו הפעילה של דוד הרכבי מפטרבורג, שקבל למטרה זו כסף מברון הורץ גינזבורג ובנו דוד, ספריה עברית־יהודית. אחרי שהחליטו שאגודתם — הגם שהיא אקדמאית — לא תחייב את חבריה לתת סטיספקציה לפי מנהגי ה„בורשנשאפטן" בסיף נוסדה בפברואר 1884 האגודה באופן רשמי.

ב־11 בפברואר 1884 התקיימה חגיגית פתיחה ובה הרצה יעקב ברנשטיין־כהן על הנושא „מהו האידיאל".

אל הועד הראשון נבחרו יעקב ברנשטיין־כהן כיושב ראש, א. בראודה לסגנו. כעבור שבוע הצטרפו לאגודה 41 סטודנטים יהודים. אחת הפעולות הראשונות היתה סדור קורס ללימוד היסטוריה יהודית והכנת בחורי־הישיבות לבחינות בגימנסיה. מיד נתפלגו חברי האגודה לשני מחנות: חובבי־ציון עם ברנשטיין־כהן בראש ואנטי־ציוניים עם בראודה בראש. בראודה השתדל להוכיח בהרצאותיו על ההיסטוריה, שהיהודים מעולם לא שאפו לחזור לא"י. ברנשטיין־כהן, כדי להוכיח את ההיפך, עיבד שורת הרצאות ובהן הוכיח מתוך ההיסטוריה היהודית על יסוד עובדות, שבכל ימי ההיסטוריה היהודית בארצות הגולה עד ימי „בילו" התחוללו תנועות לשיבת ציון.

החוג הציוני שהיה מעוט — הוא מנה 14 חברים — התקשר עם אגודת הסטודנטים „קדימה" הוינאית ועמד בחליפת מכתבים עם ד"ר נתן בירנבאום, ד"ר שנירר, ד"ר א. קוקס ועם פרץ סמולנסקין[30] ומהם קבלו ספרות על הציונות וא"י וגם חומר אינפורמטיבי על הבילויים והנעשה בא"י. לאגודה הצטרפו מטובי הסטודנטים: רחן ויאסינובסקי, שהשתייכו בזמן למודיהם בווינה ל„קדימה", קורולצוק, דולז'נסקי, האחים ראם, שלמה בנדרסקי[31], ליב כהן[32], ז. פרסמן.

החוג שמנה בתחלה 14 חברים גדל והרחיב את היקף קשריו עם חוגי סטודנטים ציוניים בפטרבורג, מוסקבה („בני ציון"), מינסק וגם עם בילויים יחידים בא"י[33].

בוורשה יסדו בשנת 1883 ש. פ. רבינוביץ וד"ר אליעזר זאמנהוף[34] (1859 — 1918) (יוצר האֶספרנטו) את אגודת הסטודנטים „שארית ישראל".

מטרת חברת סטודנטים זו היתה לתמוך בישוב ארץ־ישראל והיא נקראה בשם „חברת גובים" על שום שחבריה היו מחוייבים קודם כל לרכוש תורמים שישלמו תרומות חדשיות לעזרת הבילויים הבונים את הארץ ואח"כ לגבותן מהם. בכל מוצאי שבת התקיימה אספה כללית של החברה וכל פעם בבית אחר. באספה נתנו החברים דו"ח על עבודתם בשבוע שעבר והתיעצו על תכנית העבודה לשבוע הבא. את הכסף מסרו עם רשימות התורמים ליושב הראש — זאמנהוף, שהיה שולח את כל הכסף להרב אדולף סאלבנדי שהיה מפרסם את התרומות ב„אידישע פרעסע" בברלין.

בשנת 1885 ניסו באוניברסיטה האודיסאית שני סטודנטים, צבי בלקובסקי[35] ושמשון רוזנבאום[36], לעורר בחוגי הסטודנטים את ההכרה הלאומית ויחס חיובי לישאיפות הארץ־ישראליות. הם ערכו „וכוחי ערב" מיוחדים עם המתנגדים לרעיון שיבת ציון, שנמשכו עד אחרי חצות הלילה.

כעבור זמן קצר הצליחו ליסד אגודת סטודנטים ציוניים „נס ציונה" ותפקידה העיקרי היה בירור עיוני של כל השאלות הקשורות בקיום הלאומי של העם היהודי.

באגודה זו תמך גם הדוצנט היהודי היחידי חיים בן יהודה הוכמן[37] שהיה חניך ישיבה ובעל השכלה יהודית רחבה.

מבין חברי האגודה יש להזכיר את שלמה בנדרסקי, אברהם פריידנברג, בלוצרקובסקי, הלל גוטרמן, גרוסמן, צ'רקסקי וד"ר מומבליט. בעזרת חברי האגודה נוסדה באודיסה האגודה הציונית „עזרה". בשנת 1887 נערך בחנוכה הנשף הלאומי הראשון של הסטודנטים בהשתתפותו של מ. ל. לילינבלום, שהכניס 220 רובל לטובת האכרים בארץ־ישראל. הכסף נמסר ע"י משלחת לד"ר פינסקר.

בזמן ביקורו של הברון אדמונד רוטשילד באודיסה בשנת 1888, בדרכו לבאקו, היפיעה לפניו משלחת האגודה „נס ציונה" יחד עם נציגי „חובבי ציון" וחברת „בני ציון" ובקשה ממנו לבטל את גירוש 40 המשפחות מזכרון יעקב, שגזר פקידו ה. וורמסר לרגל המחלוקת בענין הרופא ד"ר גולדברג. תודות להשתדלות זו שלח הברון לוורמסר טלגרמה לבטל את פקודת הגירוש[38].

אגודה מיוחדת במינה היתה בין התלמידים בויטבסק. כאן נוסדה „אגודת נערים עבריים לרבות צבאם וללמוד לקרב ידיהם ללכת וללכוד את ארץ הקודש"[39].

אגודה זו יסדה כניפים ואחד מהם היה בריגא. תקנותיה היו מודפסות ולפיהן היו מחולקים לפלוגות בנות עשרה חברים ועליהם מפקד אחד. הוא ואנשיו לא ידעו מי המה האחרים „בעלי עשרה עשרה" ורק הראש ידע את כלם. מן האנשים נבחרו שלושה

לשופטים (המכונים טעראר), ומי שבגד באגודה, דרשו את סלוקו ובגורל נבחר אחר, שעליו היה לשים קץ לחייו. שם החברה הזו היה Der erwachte Loewe ועל חותם האגודה היה חקוק אריה מתעורר.

האגודה הזו בעלת אופי טרוריסטי הפחידה את היהודים כי יראו שהענין ייודע לשלטונות. אישים בעלי השפעה השתדלו בענין ולא ידוע עד כמה הצליחו לחסלה.

בתקופה זו נוסדה גם אגודת סטודנטים בריגא[40].

בשנת תרמ"ח נוסדה על ידי מספר תלמידי הישיבה בוולוז'ין — במובן מסויים גם הם סטודנטים — חברה חשאית בשם „נס ציונה", ומטרתה להטיף ללאומיות ולתחית העם היהודי בארץ־ישראל ובארצות הגולה ברוח המסורת היהודית ועל יסוד השקפת העולם של היהדות המסורתית, וכן להפעיל את העם היהודי לבצע יעודו ההיסטורי.

בתקנון האגודה נקבע בסעיף הראשון בפירוש שאין לקבל כחבר לאגודה זו אלא רק מי שהוא יודע תורה ומתנהג גם בדרך התורה ככל ישראל והוא בעל מידות ישרות. נקבע גם שמועמד לחבר איננו צריך להיות שונא השכלה וצריך להצטיין „בתורה או בהשכלה", על כן דרשה מחבריה גם ידיעות בחכמות כלליות ובמדעים הדרושים לעם ולתחיתו הלאומית.

מבחינה זו קבלה עליה האגודה „להפיץ בין אחינו המתאחזים בארץ הקדושה ספרים וספורים כתובים לפי רוח הזמן ומושכים את הלב לחבב עליהם את לאומיותם ויהדותם, ארצם, תורתם ושפתם בבית ובשדה".

עם מיסדיה נמנו יהודה ליב דון יחיא, שהיה אח"כ רב בשקלוב ואב"ד צרניגוב ובסוף ימיו בארץ־ישראל, ושמואל אהרן תמרת, אח"כ רב במילייציץ'. מלבד תלמידי הישיבה השתייכו אליה גם שני סטודנטים, שאול בן משה גינצבורג[41] וזיסל פרסמן[42].

חברי החברה לא הכירו את אנשי ההנהלה, איש סימן לאיש את דרכי העבודה שהתרכזה בעיקר ברכישת חברים לרעיון הלאומי. האגודה הפיצה הרצאות בכתב, מחברות וקונטרסים בענין ישוב א"י.

מטרת האגודה היתה גם לעורר את העם לישוב א"י ולרכוש לכך את הסכמותיהם של הרבנים המפורסמים[43]. החברה עמדה בקשר עם מספר רב של ערים ועיירות ובהזדמנות של חפוש בביתו של צעיר אחד, שלמד בישיבת וולוז'ין, נמצאו מכתבים וחוזרים של החברה שנדפסו בהקטוגרף.

לחפוש זה גרם מכתב מאת פרסמן שהיה סטודנט לרפואה בדורפאט, שנפל בידי המשטרה. במכתבו בקש שישלחו לו את נוסח השבועה של האגודה כדי להכניס עוד חברים בדורפאט. המשטרה חשבה שגילתה אגודה פוליטית חשאית ואסרה את רוטשטיין, שהיה מזכיר האגודה, ובחדרו נמצאו ההקטוגרף וניירות. לאחר שלא נמצאו שום כת־בים אסורים אחרים חוץ מכתבי חבת־ציון שוחרר וחזר לישיבה[44].

הערות

1) נדפס לאחרונה ע"י יצחק מאור ב„ציון", שנה ט"ו (תש"י), ע' 150—152. זהו כרוז של „איספולניטלני קומיטט" של „נאראנאיה ווליא" ובו הסית את ההמונים לפרעות.

1א) Leo Motzkin : Die Judenpogrome in Russland, Koeln 1910, I. p. 46—48.

מאמרי ב„יודישע היסטאריע שריפטן", II, כרך II, ע' 466 : „די רוסישע פאַגראַמען אין די 80־ער יאהרן אין שיין פון עסטרייכישער דיפלאמאַטישער קארעספאנדענץ".

2) במרס 1822 פרסם קרל נטר בכל העתונות היהודית מכתב ובו ניסה להוכיח, שסכנה היא להגירה היהודית שתסלול לה דרך לא"י. היא צריכה להיות מופנית כולה לאמריקה. המכתב נדפס גם ב„כתבים לתולדות חבת ציון", כרך III, ע' 357—360 מס. 1128. את הסבה, שנטר התנגד לכתן את זרם המהגרים לא"י יש אולי לחפש ביחס הרע של הפלייטם הרוסיים אליו, שגדפו אותן והלעיזו עליו למרות ששהקריב לטובתם את כל מאמצי כוחותיו.

N. Leven, Cinquante ans d'histoire, Paris 1920 t. II, p. 418

כתגובה למכתב נדפסו בעתונות היהודית ובפרט העברית תשובות חריפות, שבהן מחו נגד דבריו. בין התשובות יש להדגיש במיוחד את מאמרו של המשורר מ. דוליצקי „מה לכם תדכאו עמי" ב„המגיד" 1882, גליון 1, בו ציין את נטר כ„מרגל" וכן את מאמריו של פרץ סמולנסקין : „חזו צבוחות" ו„הרימו מכשול מדרך עמי" (נדפסו בקובץ מאמריו בכרך IV). את התשובה הטובה והאופינית ביותר נתן לו ד"ר ל. הרצברג מירושלים (המחבר של Juedische Familienpapiere) במכתב הגלוי :

Zur Kolonisation von Palaestina, Offener Brief an Herrn Charles Netter

שנדפס ב־1882, Israelit (Mainz) גל' 24. נדפס גם ב„המגיד" 1882, מס' 24—26.

3) ד"ר ח. חיסין : מיומן אחר הבילויים (בתרגום עברי), תל־אביב, תרפ"ה, עמ' 5.

4) מ. מ. אוסישקין : הצעדים הראשונים, ב„ספר צ'לינוב", תל־אביב, תרצ"ז, עמ' 10.

5) מ. מ. אוסישקין : שם, עמ' 11.

6) כשסיר לורנס אוליפנט התחיל בפעולתו הדיפלומטית בקושטא, אחרי שהועדה לסידור ענייני ההגירה, שהתכנסה בברלין ב־32—24 באפריל 1882 בראשותו של ד"ר מקובר, לא קבלה את תכנית ההגירה הא"י — החליטה אגודת „עם עולם" לתמוך גם בהגירה לא"י. דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת ציון, מס. 8—19, עמ' 19—38. יצקוביץ, „ששים שנות חיים", תל־אביב, 1927, ע' 135—150 ; אב. כהן, בלעטער פון מיין לעבן, ניו־יורק ; מ. מאירוביץ : בימי בילו, ירושלים, תש"ב, ע' 14.

7) אברהם קאהן נולד ב־7 ליולי 1860 בפודברודזיה (ע"י וילנה). היגר בששת 1882 לאמריקה, הקים כאן את התנועה הסוציאליסטית היהודית והסתדרות הפועלים היהודים. בשנים הראשונות עבד כפועל בבית חרושת ופרסם גם כתבות ב„רוסקיי ייבריי" וב„וסטניק ייברופי".

בשנת 1886 הוציא לאור שבועון אידי „די נייע צייט", השתתף בקונגרס הסוציאליסטי הבינלאומי הראשון שהתכנס בבריסל בשנת 1891, והשתדל שם, שתתקבל החלטת מחאה נגד האנטישמיות. אולם המנהיג היהודי של הסוציאל־דמוקרטים באוסטריה ד"ר ויקטור אדלר עשה מאמצים להכשיל זאת בטענה, ש„האנטישמיות היא הסוציאליזם של הטפשים" וביכלתה להכשיר את הקרקע לסוציאליזם — והצליח במאמציו. נגד עמדתו זו של ד"ר אדלר יצא בחריפות הבטאון הציוני בוינה „זלבסט־אמנציפציון", בעריכתו של ד"ר נתן בירנבאום, שנתון 1891, גל' 17.

בשנת 1897 יסד קאהן את העתון היומי „פארווערטס" בניו־יורק, שהתפתח במהירות לאחד העתונים האידיים הגדולים ביותר. פרסם גם ספרים וספר זכרונותיו „בלעטער פון מיין לעבן" ב־4 כרכים (1926). בסוף ימי חייו התקרב לתנועה הציונית ועזר לבנין ארץ ישראל. נפטר בניו־יורק בשנת 1951.

8) הכרוז נשלח בצרוף מכתב בחתימתו של זלמן אפשטיין למו"ל „המליץ". נדפס ב„דרכי הנוער", ירושלים, תרצ"ח, עמ' 254—256.

9) מכתב דומה נשלח לאליאנס גם מחארקוב בחתימות 66 אנשים מנכבדי הקהלה.

10) מכתב של ד" ר חיים חיסין לזאב דובנוב מ־18.8.1885 בירחון : „מימים ראשונים", כרך א', עמ' 83.

11) אחד הבילויים הראשונים כותב ברשימותיו (רשימותיו של בילוי אלמוני, פורסמו ע"י א.

דרויאנוב בקובץ לעניני הנוער בציונות „דרכי־הנוער" בעריכתו של ג. חנוך, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 246) : „אבל לאן ? שתי דרכים לפנינו : אמריקה וארץ ישראל. ופרצה מלחמה. הללו אמרו — ארץ ישראל, המרכז העתיק של עמנו, והאליאנס, וביחוד קרל נטר שליחו, הוכיחו באותות ומופתים, שרק באמריקה יונח לעמנו".

12) קטע נדפס ב„רשימותיו של בילוי אלמוני", דרכי הנוער, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 250.

13) נדפסו — א. דרויאנוב : כתבים לתולדות הבת וישוב א"י אודיסה, תרע"ט, כרך א', עמ' 69—74.

14) ד"ר ח. חיסין : מיומן אחד הבילויים, ת"א, תרפ"ח, עמ' 68. התקנות האלו היו בלתי ידועות ונתפרסמו בפעם הראשונה בשנת 1934 בירחון : „מימים ראשונים", ערוך בידי א. דרויאנוב, תל־אביב, 1934, כרך א', חוברת ד', עמ' 73—82.

15) אוליפנט (1827—1888), שבא באביב 1879 לקושטא עם מכתב המלצה של המלכה האנגלית אל השולטן, בו בקשה אותו לא להעמיד לו מכשולים לקולוניזציה בא"י (מכתב של הלשכה המרכזית של בילו, 1882, ב„כתבים" I, ע' 37), ניהל משא ומתן רציני עם השולטן ורצה להשיג „דבר של קימא". לפי הידיעות שמסר אוליפנט לדוד גורדון (מכתבו אל „הלל" מיום 10.5.1882 ב„כתבים", כרך I, מספר 14, עמ' 33) היתה מטרתו „לעשות חוזה עם השולטן" ובהגונו רצה לקנות „כברת ארץ להושיב שם אלפי משפחות ואז פנים אחרות יהיו בשאלה הזו". מענין שדוד גורדון האיץ בחובבי־ציון ברוסיה, שישלחו ללונדון נציגים מתאימים במטרה „לדבר אל השרים הגדולים בשם כל אחיכם ולהודיעם כי נפשם חשקה רק בארץ הצבי וזה יהיה לתועלת אין חקר".

אבל כבר ב־24.6.1882 הודיע אוליפנט לדוד גורדון („כתבים" I, מס. 18, עמ' 37—38) שהמשא והמתן שלו נכשל והוצא אפילו איסור ליהודים להאחז בא"י, ולפי דעתו מפני שלוש סבות : א) „מסבות דעות קדומות בעניני האמונה הקשורות בלבות המושלמים ביחס לא"י. ב) לרגל פעולות מחוץ על רוח השולטן מצד שונאי ציון. ו־ג) פרוד הדעות הגדול השורר בין תורכיה ואנגליה בשאלת מצרים, ולכן מתיחסים אליו כאל אנגלי בהשד מיוחד. אבל בכל זאת לפי דעתו של אוליפנט אין שום סבה למפח־רוח ויש להקים תנועה ולהתכונן לעת מועד באומץ רוח עד שישתפרו העניינים במצרים. את הסבות האלה מסר גם אוליפנט בע"פ לנציגי הבילויים בקושטא (ראה את הדו"ח של הלשכה בקושטא מיום 15/27 ביוני 1882, נדפס בירחון „מימים ראשונים", כרך א', עמ' 130—131).

כנראה שהשולטן התיחס אל אוליפנט באי־אמון מפני שהיה ידוע לו כי בתכניתו של אוליפנט היה להשיג חסות אנגלית על המושבות היהודיות בא"י.

מענין לציין שבימים אלה הדפיס „המליץ" (גליון 19) מכתב מקושטא שנכתב בידי יוסף רבינוביץ מקישינוב שאח"כ המיר את דתו ונעשה מסית ובו מתואר אוליפנט כשארלאטן ומחוסר כל קשרים עם השולטן. הלשכה הראשית של בילו בקושטא הכחישה במכתבה מיום 27.5.1882 את ידיעות המאמר הזה (כתבים א', עמ' 61).

אוליפנט חיה אוהד נאמן לרעיון שיבת ציון והתנגד אחרי הפרעות ברוסיה להגירת יהודים לאמריקה בנמוק, ששם ישנו את מנהגי דתם ויתבוללו לגמרי, לא כן בא"י. במכתבו אל פרץ סמולנסקין (נדפס ב„המליץ" 1882, גל' 13, עמ' 257), הדגיש, שאם יעלה מספר גדול של יהודים לא"י, עתידים הם להיות עם דגול בין העמים ולהועיל לשכלול האנושיות.

הוא האמין אמונה שלמה כי „א"י היא המקלט הטוב ביותר לישוב יהודי".

16) החל משנת 1867, שבה נהל הרב יוסף נטונק (1813—1892) משטוהלווייסנבורג (הונגריה) משא ומתן עם תורכיה, כדי להשיג פירמן להתישבות היהודים בא"י, חודש כמה פעמים מו"מ בענין זה, כך בשנת 1869 ע"י באכחה של האליאנס קרל נטר, בשנת 1876/1877 ע"י באכחו של חיים גדלה ואח"כ ע"י קולט, אוליפנט ואלכסנדר בשנים 1879/1882.

17) אחרי זמן מה הגיע גם המנהיג של „בילו" ישראל בלקינד.

18) בימים אלה נפוצו שמועות, שמאחורי אוליפנט עומדים שרי מלוכה גדולים ובעלי הון אדירים לעשות לטובת ישוב א"י. מספרים גם כי לרשותו של אוליפנט הועמדו חמש מאות מיליון פונט בשביל הפירמן וישוב א"י.

19) עליו ועל פעולתו הציונית ראה את הפרק „אוליפנט" בספרי: חסידי אומות העולם, ירושלים, 1931, עמ' 126—150.

20) דו"ח הלשכה המרכזית שלש „יבלו" בקושטא, מיום 3/15.5.882, כתבים, כרך II, מס. 22, עמ' 46.

21) מ. מאירוביץ, מהשביל אל הדרך, תל־אביב תרצ"ו, ע' 22.

22) בירקנהיים: תנועת ההתישבות של היהודים הרוסים ב' 15 ע' Woschod 1895, IV C וגם את מאמרו Z Bosporu של יעקב רוזנפלד שבא לקושטא בסוף מאי 1882 בשליחות חובבי ציון לחקור בענין העליה לא"י וצורת העזרה שיש להושיט לה. (Rasswjet 1882, Nr. 28—30). רוזנפלד ונציגי הבילויים באו לידי מחלוקת בגלל מאמרו החריף נגד משרד הבילו בקושטא. הבילויים ענו לו במאמר חריף ב־ "Woschod".

23) חוזר הלשכה המרכזית מיום 15/27 ביוני 1882, נדפס ב„ימים ראשונים", כרך א', עמ' 132.

24) מכתב מרדכי בן הלל הכהן לז. ד. ליבונטין מפטרבורג מיום 3 בדצמבר 1881, כתבים, כרך III, מס. 1116, עמ' 332.

25) לרגל חגיגת גליון האלף של „המליץ" נשאו חברי אגודת „אחות־ציון" נאומים ברוח הלאומית. העובדה הזו גרמה להסתלקותו של ההיסטוריון היהודי הידוע פרופ' ד"ר צבי גרץ מחברת „מזכרת משה", אחרי ועידת קטוביץ בקר אצלו ד"ר פינסקר בברסלוי, וגרץ הסכים להצטרף ל„מזכרת־משה", אמנם רק כשתפעל על יסוד פילנטרופי.

אחרי מעשה „אחות־ציון" כתב גרץ ב־30.1.1885 מכתב לד"ר פינסקר, בו מחה נגד הקו הלאומי של חובבי ציון ושחבריהם „מרימים באופן חצוף את דגל הלאומיות". הוא ביקש למחוק את שמו מרשימת חברי הועד (כתבים I, מס. 199, עמ' 405).

26) כתבים, כרך II, מס. 771, עמ' 502—503, מכתבו של ז. פרסמן אל מ. מ. אוסישקין מיום 15.3.1888, ומאמרו של יעקב קלבנוב: האקדמאים היהודים ברוסיה ורעיון הלאומיות היהודית ב־ Derde Zionistisch Studentenjarboek, Arnheim 1913 p. 61.

27) ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן נולד בשנת 1859 בקישינוב. אחרי שגמר את חוק למודיו במתימטיקה ולמודי הטבע למד רפואה בדורפאט ונתדקטר בשנת 1890. אח"כ היה רופא בקישינוב. מחלוצי הרעיון הציוני וממיסדי התנועה הציונית ברוסיה, השתתף בקונגרסים ציוניים 14—1 ועמד בראש התנועה ברוסיה, ניהל משנת 1897 עד 1901 את „לשכת הדואר", שנוסדה בועידה הציונית בביאליסטוק. מן הקונגרס הראשון היה חבר הועד הפועל הציוני הגדול ומ־1905 עד 1907 חבר הועד הפועל המצומצם. בשנת 1907 עלה לא"י והיה כאן רופא. ב־1910 חזר לרוסיה והיה פעיל בתנועה הציונית. מ־1917 בנשיאות ההסתדרות הציונית. בסברביה שנספחה לרומניה עמד בראש בתנועה הציונית. ב־1919, חבר בועד הצירי Comité des délégations juives ע"י ועידת השלום בפריס. ב־1925 השתקע בא"י אולם בשנת 1926 יצא מן הארץ כרופא לקרים ונפטר בדניפרופטרובסק בשנת 1928.

28) ד"ר טוביה הינדס, מותיקי התנועה הציונית בפולין, בשנים 1892—1894 היה רופא בירושלים, אח"כ בוורשא. יסד כאן את האגודות „בני ציון", „שערי ציון", „חובבי שפת עבר". נבחר פעמים מספר לציר בקונגרסים ציוניים.

29) אלכסנדר בראוזה (1864—1924), בלשן־היסטוריון ועסקן פוליטי, נולד בוולאדימיר. אחרי גמר

למודיו עבד בספריה הקיסרית בפטרבורג, ניהל את המחלקה הביבליוגרפית של פרסומי החברה ההיסטורית באוניברסיטה, פרסם דו"ת על ספרי היסטוריה רוסית. התענין גם בתולדות ישראל, אחד ממיסדי החברה ההיסטורית־האתנוגרפית היהודית וחבר המערכת של „וֶאסכוד". אסף חומר על פעולות אנטי־יהודיות של השלטונות הרוסיים. ביזמתו נוסדה Russische Korrespondenz בברלין (בהנהלתו של ליאון מוצקין), לונדון ופריס, שמסרה לעתונות בחו"ל חומר על המדיניות הרוסית וביחוד על מצב היהודים ברוסיה. יסד וניהל את הוצאת הספרים „ראזום" (1907) למלחמה באנטישמיות והוציא בשנת 1908 את הספר „חומר לתולדות המהפכה הנגדית". בשנים 1914—1917 ארגן וניהל את ההתאחדות הפוליטית של יהודי פטרוגרד. יחד עם שמעון דובנוב, ד"ר מארק וישניצר הוציא לאור וערך את האוסף „תולדות העם היהודי" Istorja Jewrejskawo Naroda, ממנו יצאו לאור הכרך XI, בשנת 1914. בראודה נפטר בלונדון בשנת 1924.

30) פרטים מעניינים על האגודה בזכרונותיו של יעקב ברנשטיין־כהן „ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב, תש"ו, ע' 85—90.

31) ד"ר שלמה בנדרסקי (1866—1909), עוד בגימנסיה השתתף עם מאיר דיזנגוף ביסוד אגודת חובבי ציון בקישינוב. למד באוניברסיטה באודיסה, אח"כ בדורפאט, פה היה יו"ר של האגודה הסטודנטית הציונית. מ־1897 רופא במחוז בנדרי, השתתף בפעולה הציונית. בקונגרס הציוני השלישי (1899) נבחר אל הועד הפועל הציוני הגדול והשתייך אליו עד הקונגרס הששי (1903).

32) ליב כהן, רופא. נולד בקישינוב. נפט ב־1908 בשוויצאריה. היה חבר הועה"פ הציוני הגדול. משנת 1906 רופא בארץ ישראל.

33) כתבים, כרך II, מספר 771, עמ' 502—503, מכתבו של פרסמן אל מ. מ. אוסישקין, מיום 15.3.1888 ומאמרו של יעקב קליבנוב : האקדמאים היהודים ברוסיה ורעיון הלאומיות היהודית Derde Zionistisch Studentenjarboek, p. 61.

34) מכתבו של ש. פ. רבינוביץ אל מ. מאירוביץ מיולי 1883 נדפס בספרו „מהשביל אל הדרך", עמ' 94 ; א. ז. לוין־אפשטיין : זכרונותי, ת"א, תרצ"ב, עמ' 55—58. תקנות אגודת „שארית ישראל" ו„חובבי ציון" בוורשה (מאלול תרמ"ג) נדפסו בספרו של יהודה אפל : „בראשית התחיה", תל־אביב תרצ"ג, עמ' 358—365. עוד בשנת 1881, אחרי פרוץ הפרעות ברוסיה התענין ד"ר זאמנהוף בשאלה היהודית ופרסם ב־1882 ב„ראזסויט" גל' 2—5 בשם „המזפון" מאמר גדול :

"Czto nam nakonec djelat"

ובו מציע לבחור במקום בקצה ארצות הברית כברת ארץ „שישובה מועט ככל האפשר ולשם לכוון את הגולים, יכריזו על המקום ההוא, שהוא מקום האחוד, ולשם יעלו יהודים מכל פנות העולם. בתחילה יעמדו ברשות שלטונה הישיר של הברית ואחרי היותם בארצם זו לרוב הישוב ומספרם יגיע לששים אלף נפש יהיו רשאים, לפי חוקי הקונסטיטוציה של הברית, לבקש כי יהיה לארצם דין מדינה וכי תכנס גם היא לתוך הפדרציה של ארצות הברית... זהו הפתרון היותר טבעי, היותר מוצלח ויחד עם זה גם הפתרון היותר קל לשאלת היהודים, היותר קל משום שאין כאן צורך לא בכוחות ובסכומי כסף עצומים, ולא במלחמה וקרבנות גדולים. לשם זה נחוץ רק דבר אחד — לבקש כראוי את כברת הארץ ולהראות עליה לעם". את מאמרו סיים זאמנהוף בקריאה „כה לחי עמי בביתנו שלנו על גדות המיסיסיפי". הגם שמאמרו זה עורר וכוח חריף נגדו השפיע במיוחד על המשורר העברי יהל"ל, שגם לבו „נתפס אז ברעיון היפה, אשר גאולת ישראל תבוא אם יתכנסו 60.000 יהודים במקום אחד באמריקה, אשר אז עפ"י החוק יוכלו ליסד להם שטאאט מיוחד, והיה ליהודים שלטון מיוחד מיוסד בדעת והשכלה ולא היה כל ספק בעיני, כי גבירינו ואדירינו ביתוד בחו"ל יתעוררו כולם כאיש אחד ויעזרו לאחיהם לעזוב את ארץ הדמים ויחזקו ידי החלוצים לכונן מצב איתן" (יהל"ל, זכרון בספר, עמ' 36). זמנהוף היה ממיסדי התנועה „עד עולם" ומראשיה הראשונים. כנראה שבהשפעתו של ש. פ. רבינוביץ, שגם הוא לא התנגד לדעה זו,

אולם לא ראה בזה סתירה לישוב ארץ ישראל (הצפירה 1881, גל' 31), שינה זאמנהוף את דעתו ובמאמר שני: Pod obszczeje znamja (תחת דגל כללי) הכיר ברעיון ישוב ארץ ישראל. זמן קצר אחר כך הצטרף לחובבי ציון ויחד עם ש. פ. רבינוביץ, אירידור יאסינובסקי, יעקב משה מאירסון, ד"ר ריטנברג, ל. דוידסון (גיסו של י. מ. פינס) עבד למען ישוב ארץ ישראל. אחרי שיצר את השפה העולמית אספרנטו, האמין זאמנהוף כי שפה מלאכותית זו תביא שלום לעולם ושנאת גזע תעלם כליל ואז יראו גם היהודים טובה בכל הארצות ואם כן אין צורך בחיבת ציון.

35) צבי בלקובסקי (1865—1947), מותיקי הציונים ברוסיה (מראשוני עוזריו של הרצל), היה עורך דין ידוע ובשנים 1893—1897 פרופיסור למשפט רוסי ולתורת הכלכלה באוניברסיטה הבולגרית בסופיה. 1898—1924 בפטרבורג. השתתף מן הקונגרס הציוני הראשון בכל הקונגרסים עד 1918. היה שנים רבות חבר הועד הפועל הציוני הגדול. פרסם חוברות על הציונות. בשנת 1924 עלה לא"י. היה חבר בית משפט השלום העירוני בתל־אביב והשתתף בפעילות בהסתדרות הציונים הכלליים.

36) שמשון רוזנבאום (1859—1935) היה עורך דין ידוע במינסק. ממנהיגי הציונות ברוסיה. השתתף בקונגרסים ציונים, היה חבר הועד הפועל הציוני הגדול. ב־1905 נבחר לחבר הדומה הרוסית, חתם על כרוז ויבורג וריצה את עונו בבית האסורים. בימי מלחמת העולם הראשונה עמד בראש יהודי ליטא. בקיץ 1918 השתתף במשא ומתן עם התורכים בקושטא בענין ארץ ישראל. אחרי הקמת ליטא עצמאית חבר הפרלמנט, סגן מיניסטר לענייני חוץ וחבר משלחת השלום הליטאית בפריז. מיוצרי האוטונומיה היהודית בליטא. חתם בשם ליטא על חוזה השלום עם רוסיה. 1924 עלה לא"י, עד סוף 1933 קונסול ליטא באי"י. באי"י היה פעיל בהסתדרות הציונים הכלליים. פרסם מאמרים וספר בגרמנית על "Souveraenitaetsbegriff" (1932).

37) חיים הוכמן (1851—1910), שנים מספר היה מפקח בבית המדרש למורים בז'יטומיר. משנת 1887 מרצה למתימטיקה באוניברסיטה האודיסאית, ניהל גם בית־ספר תיכוני יהודי. פרסם ברוסית ספרים על מתימטיקה, מכניקה וגם מחקרים על מתימטיקה וקוסמוגרפיה בתלמוד.

38) על פרטי ביקורו של הברון באודיסה ראה את מאמרו של פנחס פרידמן: ביקורו של רוטשילד באודיסה, ב„הארץ", תרצ"ה, כ"ז חשון.

39) כתבים, כרך II, עמ' 449, מכתבו של א. צדרבוים ללייבלום מ־4.1.1888.

40) Dr. O. Kokesch: Zur Geschichte der juengsten zionistischen Bewegung Zion, Berlin 1895, Nr. 6. p. 165.

41) אח"כ עורך העתון ה„פריינד" בפטרבורג והיסטוריון יהודי ידוע. נפטר בשנת 1941 בנ"י.

42) חבר אגודת הסטודנטים בדורפאט.

43) על האגודה ראה את מאמריו של „אחד מן החבריא" (פסח פרידלנדר) ב„תור", ירושלים, תרפ"ד, גל' 40, 44, 47.

44) מכתבו של ר' נפתלי צבי יהודה ברלין לרש"י פין, נדפס בכתבים לתולדות חבת ציון כרך III, עמ' 47—48.

ב. שוחטמן

ה„ראזסוויט" הראשון

(פרקים מתולדות ספרותנו העתית*)

היו ארבעה כתבי־עת בשם „ראזסוויט" וכולם שבועונים. הראשון, שעליו נגסה ליחד את הדבור כאן, באודיסה בשנות 1860 — 1861; השני בפטרבורג (עכשו לנינגראד) בשנות 1879 — 1884; השלישי (ה„ראזסוויט" של אידלסון) גם הוא בפטרבורג בשנות 1907 — 1918; הרביעי והאחרון (ה„ראזסוויט" של ז'בוטינסקי) בברלין ואח"כ בפאריז בשנות 1922 — 1934.

ה„ראזסוויט" האודיסאי היה לא רק העתון הראשון בשם זה אלא היה בכלל כתב־העת הראשון של יהדות רוסיה. עד שהוקם ה„ראזסוויט" לא היה ליהדות רוסיה (שגם אז מנתה כחציה של יהדות העולם) שום עתון לא בעברית לא באידיש ולא ברוסית. התקיים שבועון אחד בעברית שהיה נועד בעיקרו ליהודי רוסיה, „המגיד", אבל מטעמי צנזורה הוא יצא לא ברוסיה אלא בגרמניה, בעיר ליק הכמוכה לגבול רוסיה.

ורק עם התחלת תקופה חדשה בחיי רוסיה, עם ראשית מלכותו של אלכסנדר השני (מלך בשנות 1855—1881) ועם השינויים לטובה שתקופה זו הביאה גם בחייהם של יהודי רוסיה, אפשר היה להוציא כתב־עת ליהודים, אמנם בתנאי צנזורה קשים למדי (כמו שנראה להלן).

עם עלותו של אלכסנדר השני על כסא המלכות נסתיימה תקופת הריאקציה הקשה, שהתחילה במחציתו השניה של מלכות דודו אלכסנדר הראשון והגיעה לשיאה בימי מלכותו של אביו ניקולאי הראשון (1825—1855), שיצא לו שם של „ז'נדרם של אירופה". המפלות של רוסיה במלחמת־קרים, שאלכסנדר קבל אותה בירושה מאביו ומהר לסיימה — הוכיחו באופן ברור לאוכלוסיה הרוסית ולעולם כולו, שהמשטר מושחת ורקוב ושיש הכרח להכניס שינויים מרחיקי לכת. גם אלכסנדר הבין את ההכרח הזה. הוא שנה באופן יסודי את כל סדרי המדינה. (פרט לקביעת שלטון פרלמנטרי ברוסיה; לזה לא הגיע). הדעות אמנם מחולקות בנוגע להערכת אישיותו: מעריציו מתארים אותו כאיש מתקדם והומניסטן ולעומתם טוענים מבקריו, שלפי נטית רוחו לא היה גם הוא רחוק בהרבה מאביו הריאקציונר אלא הבין מה הזמן דורש ממנו ותפס שרק ריפורמות מלמעלה ובאופן ליגלי הן תריס בפני זעזועים העלולים לבוא מלמטה. אבל הכל מודים שתקופת שקבלה את השם „תקופת הריפורמות הגדולות", היתה תקופה מבורכת בחיי רוסיה. וסופר רדיקלי רוסי, קורולנקו, כתב אחרי מהפכת פברואר 1917 (ז.א. 36 שנה אחרי מות) שאלכסנדר השני היה (פרט לפטר הגדול) המלך הטוב ביותר והמועיל ביותר מכל מלכי בית־רומאנוב **). על התיקונים היסודיים (שחרור האכרים, חוק עבודת הצבא, חוק שלטון

---

*) פרקים אחרים מתוך סידרה זו נדפסו ב„גליונות", ב„השלח" וב„הדים".

** В. Г. Короленко: Падение царской власти; речь простым людям о событиях в России. Петроград, 1917. стр. 6—8.

עצמי מקומי, בית משפט משוכלל ומודרני ואבטונומיה לבתי הכפר הגבוהים, ועוד הוכרז רק בשנות הששים ובראשית שנות השבעים של המאה הי"ט אבל שינוי האוירה הכללית במדינה הורגש מראשית מלכותו של אלכסנדר השני. „היתה רוח אחרת". התחילה התעוררות כללית. לכוחות ציבוריים, שהיו כבולים בימי השלטון הקודם, ניתנה לאט לאט איזו אפשרות של פעולה, בחוגי המשכילים והסופרים התחילו דנים ע"ד שינויים נחוצים, ולספרות העתית, שסבלה עוד מהצנזורה, נתווספה ספרות של כתבי־יד, הלא הם התזכירים השונים שכללו הצעות שונות. השנים האלה היו שנות צפיה, שנים של תקוות.

התקופה החדשה עוררה תקוות גם בלבות המשכילים היהודים. אמנם „ישועות ונחמות" טרם באו. בשנים הראשונות היסס המלך החדש בשאלת היהודים, וכאילו פסח על שתי הסעיפים. בכמה מקרים סרב להסכים להצעות על הקלת מצב היהודים, שהוגשו לו ע"י כמה פקידים גבוהים, ובכל זאת חלו גם בשטח זה שינויים ועוד יותר השתנתה האוירה הכללית. בשנת 1855 הגיש יו"ר הועד לסידור ענייני היהודים, הרוזן קיסילב, תזכיר למלך ובו כתב, שההגבלות השונות על זכויות היהודים מכשילות את טמיעת היהודים באוכלוסיה הכללית, שהיתה מטרתו של ניקולאי הראשון. וכתשובה לתזכיר זה פקד המלך: „לבדוק מחדש את כל הפקודות הקיימות בנוגע ליהודים כדי להתאימן למטרה הכללית — מזיגת היהודים עם האוכלוסיה השרשית במדה שמצבם המוסרי של היהודים יאפשר זאת". ופקודה זו של המלך הוכיחה שהולך ומסתמן קו ממשלתי חדש בשאלת היהודים. ובאותה שנה (באוגוסט 1856) נתבטלה גזירת הקאנטוניסטים (לקיחת ילדים יהודים בדי להכינם לעבודת הצבא; למעשה היו מכריחים אותם לעבור לדת הנוצרית), אולי הגזירה האיומה ביותר ליהודים בזמן ההוא; אח"כ (במארס 1859) ניתנה רשות לסוחרים יהודים בעלי גילדה ראשונה לדור מחוץ לתחום המושב. ובתוך תחום המושב נתבטלו הגיטות ליהודים, שהיו קיימים בכמה ערים: מוסקבה, קיוב, וילנה ועוד.

המשכילים הרוסיים בדרך כלל לא הכירו את היהודים, את סבלם לא ידעו והיו אדישים לגורלם. אבל בשנים האלה נשמעו מחוגים אלה כמה קולות לטובת היהודים, וגם נמצאו יחידי־סגולה, שרתמו את עצמם לפעולה אקטיבית להטבת מצב היהודים. בשנת 1858 פנה הגנרל־גוברנטור של נובורוסיה (כך נקראה אז רוסיה הדרומית), הרוזן סטרוגאנוב (שמקום מושבו היה באודיסה), בתזכיר רשמי לממשלה המרכזית ובו הציע להשוות את היהודים בזכויותיהם עם שאר האוכלוסיה. על פעולתו לטובת היהודים של ההומאניסט והפדגוג הידוע הפרופיסור פירוגוב, ששימש מפקח גליל הלמודים באודיסה ואח"כ בקיוב, ידובר להלן.

כידוע, דרשו המשכילים היהודים ברוסיה עוד בימי שלטונו של ניקולאי הראשון שתוף־פעולה עם ממשלתו בענין סדור חיי־היהודים (התישבות חקלאית, רכישת השכלה ועוד). וטענה חזקה של האדוקים נגדם היתה, שאי־אפשר להאמין לממשלה ולכוונותיה הטובות בשעה שהיא מגבילה את זכויותינו. והנה עכשו, עם השינויים האלה לטובה, ניטל עוקצה מטענה זו של האדוקים. המשכילים הרגישו ששעתם הגיעה, שעליהם החובה לפעול לטובת העם, כמובן לפי הבנתם הם, ובהקלות שכבר נעשו ובקולות לטובת היהודים שהושמעו ראו פעמי גאולה. משורר עברי, י. ל. גורדון, כתב אז באחד ממכתביו (לז. קפלן בשנת 1858) „ועתה הגיעה לה (לאומה

העברית), את התחדש בעוריה, את העמנציפאציאן ההולכת והקרובה בפסיעות גסות וקרובה להגלות" *).

הרעיון להוציא כתב את מיוחד ליהודים בלשון הרוסית נולד בדרום רוסיה, באודיסה. קהלת אודיסה היתה המתקדמת ביותר. העיר (שנוסדה ב־1794) היתה צעירה, ובגלל צרוף מסבות שונות גדלה ושגשגה בחומר וברוח. והוא הדין לגבי יהדות אודיסה. קהלת אודיסה היתה אחת העשירות ברוסיה כולה. אודיסה היתה עיר של הגירה; בה התקבצו יהודים מכל קצוי רוסיה ובמקצת גם מחו"ל, בעיקר מגליציה. השפעת המשכילים היתה גדולה בקהלה זו וכוחם של האדוקים היה חלש יותר וידועה המימרא: „50 וירסטאות (וירסטה קצת יותר מקילומטר) סביב אודיסה בוער הגיהנום". ובאופן כזה היתה אודיסה המקום המתאים ביותר להוצאת עתון של המשכילים. ב־23 בדצמבר 1856 הגישו אוסיפ (יוסף) רבינוביץ' ויואחים (חיים) טרנופול תזכיר למפקח גליל הלמודים באודיסה, הפרופיסור נ. אי. פירוגוב, בדבר יסוד שבועון רוכי־יהודי „ראזסוויט" עייצא בעריכתם, ובקשו את עזרתו להשגת רשיון מהממשלה המרכזית. ה„ראזסוויט" ישמש מכשיר (כותבים הם בתזכירם) להפצת ידיעות מועילות בין היהודים, דתיות אמתית, וללמדם מוסר ודרך ארץ. הז'ורנל לא יטפל כלל בפוליטיקה (גם לא יפרסם ידיעות פוליטיות). העורכים העתידים קובעים תפקידים אלה לשבועונם: לפרסם את כל פקודות הממשלה הנוגעות ליהודים, להסביר את מטרתן ולדרוש מהיהודים לקיים את הכתוב בהן, שהרי הן מתכוונות לטובת עמנו ולתועלתו; לנטוע אהבה למולדת (ז. א. לרוסיה) ורגשי נאמנות למדינה, לחנך לעבודה, להטיף ללמוד שפת המולדת ולרכישת השכלה רוסית; לעורר רצון ללמוד שקדני בבתי־ספר חקלאיים ובבתי ספר ליהודים, שהוקמו ע"י הממשלה (בתי־כפר לרבנים ובתי ספר ממשלתיים כלליים) ולשרש ע"י מאמרים רציניים או ע"י ספורים הומוריסטיים אמונות־הבל או מנהגים נושנים; לפתח התחרות בין היהודים העשירים בשדה הצדקה והעזרה, ובסיוע למטרות הממשלה.

הפרופ. פירוגוב העביר מיד (ב־4 בינואר 1857) את תזכירם של רבינוביץ' וטרנופול למיניסטר ההשכלה בצרוף המלצה נמרצת למלוי בקשתם, שהיא מתאימה לכוונותיה של הממשלה. בתחלת מכתבו אל המיניסטר בענין זה כותב פירוגוב: „לדעתי הפצת ההשכלה בין היהודים היא האמצעי הטוב ביותר לשרש את הדעות הקדומות הגסות שלהם ולקרב אותם לאוכלוסיה הנוצרית ולכן הסברתי לאחדים ממשכילי היהודים בעירנו את הרעיון ע"ד הוצאת כתב־עת שיהיה מיועד בעיקר ליהודים. נדמה היה לי שבאופן כזה אפשר להשפיע לטובה על אנשים מהאוכלוסיה [היהודית] היודעים קרוא וכתוב, לקרב אותם אלינו ולמשכם להשכלה. סופרי אודיסה א. רבינוביץ' וי. טרנופול (הראשון הוא עורך דין והשני כעוסק בסטטיסטיקה מכיר את רוחם של בני עמו ואת צרכיהם) החליטו שרעיוני ניתן להגשמה והציעו את שרותם להוצאת כתב־עת כזה בלשון הרוסית". מדבריו אלה של פ. יוצא שהיוזם הראשון של ה„ראזסוויט" היה ההומניסטן הנוצרי פירוגוב.

בגליון 27 של ה„ראזסוויט" (מ־25 נובמבר 1860) נדפס מאמר נלהב של פירוגוב לטובת השכלת היהודים בשם „מכתב אל עורך ה„ראזסוויט", ואת מכתבו הוא מתחיל במשפט הזה: „אני מתגאה בזה, שסייעתי במדת יכולתי להגשמת רעיונם הטוב — הוצאת ז'ורנל בלשון הרוסית, שצריך היה להעשות לעתונם של יהודי רוסיה". ולזה

*) אגרות יל"ג, כ' א', ע' 16.

מצורפת הערת המערכת: „מפקח גליל הלמודים בקיוב, בהיותו מפקח גליל הלמדים באודיסה, עזר באופן פעיל מאד בהשגת הרשיון להוצאת הראזסוויט". כעבור שנה וחצי אחרי שהוגשה ההשתדלות בדבר ה„ראזסוויט" נתקבלה (ב־12 ביוני 1858) תשובה, מהועד הממשלתי לעניני היהודים, שהועד „אינו מכחיש שיש תועלת להוציא כתב עת מיוחד ליהודים שיהיה נועד להחליש את הפנטיזם הדתי שלהם", אבל את הכתב־עת יש להוציא בעברית או „ביהודית־גרמנית" ובתנאי שהבקורת מטעם הצנזורה תעשה ע"י ועד הצנזורה בקיוב. באופן כזה צריכים היו לערוך את השבועון באודיסה, להדפיסו בז'יטומיר או בוילנה (רק בשתי ערים אלה היו אז בתי־דפוס עבריים) ולשלוח אותו לקיוב בשביל בקורת הצנזורה, למחרת קבלת הרשיון המשונה הזה — קבל אוסיפ רבינוביץ' מכתב מאת הסופר הרוסי־יהודי ל. לבנדה מוילנה (שלא ידע על ההשתדלות שהוגשה), ובו הוא מציע לו להטיל על עצמו את הטורחלהשיג רשיון לכתב עת רוסי־יהודי וגם לערוך אותו. בזמן ההוא הופיע בז'ורנל הרוסי „רוסקי אינבליד" מאמר מאת דומשבסקי (יהודי, יוריסטז ידוע ועתונאי) בדבר נחיצותו של כתב־עת מיוחד ליהודים ברוסיה ובלשון הרוסית. אבל רבינוביץ' וטרנופול לא אמרו נואש. שוב פנו לפרופ. פירוגוב, אח"כ גם למיניסטר ההשכלה שבקיץ 1859 בקר באודיסה, ואח"כ שלחו בענין זה תזכיר למיניסטריון להשכלה. התזכיר, שנשלח בשם שניהם, חובר ע"י טרנופול. הוא נדפס כולו בספרו הרוסי של טרנופול, שיצא באודיסה בשנת 1868, על תקונים ביהדות הרוסית. הפעם הוכתרה השתדלותם בהצלחה. הועד הנ"ל לעניני יהודים הרשה להוציא את השבועון ברוסית והקיסר אישר את ההחלטה ב־22 באוקטובר 1859 ובינואר 1860 נתקבל הרשיון באודיסה.

התזכיר־המאמר הזה של טרנופול בא ללמד לא רק על הפרט (מחברו) אלא במדה רבה גם על הכלל (חוגי המשכילים): „בשביל לתקן בהצלחה את המצב בקהלות יהודיות ברוסיה, בשביל הפצת ידיעות מעשיות־שמושיות, בשביל לקרב את היהודי לשאר אזרחי מולדתנו — אין אמצעי בדוק ומועיל יותר מאשר הוצאת כתב עת רוסי בעל תוכן יהודי. העדרו של כתב עת כזה היה לדעתנו אחד הגורמים העיקריים, שעכב את התפתחותם של „בני אמונתנו". עתון כזה היה מביא תועלת רבה לארגונו הכללי של עמנו ברוסיה, שכמעט ועולה במספרו על מספרו בשאר ארצות אירופה *). תפקידו העיקרי של העתון להפיץ השכלה וידיעות שמושיות מועילות בין היהודים. העתון יבליט את הצדדים החיוביים בסדרי חיינו, אבל יצביע גם על הליקויים ובמדת האפשרות שתנתן לעורכו יראה על האפשרויות לתקן את המצב. המטרה צריכה להיות: התקדמות מוסרית וסוציאלית... בתור דוגמא צריכים לשמש המוסדות הלמודיים והצבוריים של אחינו בחו"ל, שהולכים ומתפתחים ושמבוססים על יסודות דתיים־קונסרבטיביים. ויסודות אלה יתקבלו ברצון ע"י רובם של יהודי רוסיה. קוראים ימצאו. העתון נועד למשכילים מסוגים שונים, חוג זה שהיה רק קומץ קטן לפני עשרות בשנים גדול עכשו למדי. אבל הוא זקוק להדרכה. יש גם להביא בחשבון שחלו שינויים ניכרים בחיי עמנו. יסוד בתי־ספר, הנהגת התלבושת האירופית, הערכה נכונה והומנית של היהדות, שנשמעה מעל דפי הספרות הרוסית של זמננו — כל זה סלק הרבה דעות קדומות, אי־הבנה הדדית, הגבירה אצל רבים [הכוונה לרוסים] את הרצון לקרב את האזרחים בני אמונה אחרת. גם הבנין הרעוע של החסידות התמוטט ונראו בו בקיעים גדולים. לעתון צריך להיות כוון כפול. כלפי פנים: עליו ללחום

*) בשנת 1867 ישבו ברוסיה 2.646.800 יהודים, מהם בפולין הרוסית 783.000; ז. א. ברוסיה בלי פולין (שחייתה אז חיים נבדלים) 1.863.800 יהודים. ואם לנכות את הרבוי הטבעי (15 לאלף) יש להעריך את מספרם בשנת 1858 בעשרה אחוז פחות מהמספר הנ"ל.

נגד דעות קדומות של עמנו שמצאן מימי הבינים כדי להרוס את המחיצות המעכבות את המזיגה עם העמים האחרים. כלפי חוץ: לתאר את התפתחותם ההיסטורית של היהודים ולהלחם בהאשמות הבלתי מבוססות, הנשמעות כלפי היהודים. בקיצור, המטרה של כתב העת צריכה להיות: לסייע לתקון עצמי של היהודים ולהראות שהדבר יכול להצליח רק עם הטבת מצבם האזרחי החיצוני של היהודים (הפיזור שלי). העתון צריך להיות מתוך בינינו ובין העולם החיצוני הסובב אותנו. עלינו לעשות מה שהזמן דורש מאתנו אבל יחד עם זה אין אנו צריכים לשתוק ולא לדבר ע"ד צרכינו ודרישותינו הצודקות. לא נמשיך לחיות חיים נבדלים מכל הסובב אותנו. היהודי לא צריך יותר להסתתר בפנה צרה. הוא יכול לגלות לעיני כל את התפתחותו בעבר, את שאיפותיו בעבר ובהוה, את הקוים המיוחדים לו ואפילו את ליקוייו. בהביאו נימוקים להופעת העתון ברוסית הוא טוען, שהיהודית המדוברת עלולה להביא תועלת מה להמונים בתקופת המעבר, אבל לא ניתן להסביר בשפה זו רעיון מודרני או מחשבה רצינית מעמיקה. פיסקא מיוחדת מוקדשת לעברית: „היה זמן, שגם אנו היינו אומה בלתי תלויה. אז היתה לנו לשון שלנו, שפה חיה, בה נמסרו לנו דברי אלהים, בה נכתבו חוקינו וכתבי־הקודש. עם אבוד עצמאותנו אבדה גם ללשוננו חיוניותה ועוז בטויה. אמנם שמרנו על לשוננו עד זמננו אנו כעל דבר שבקדושה. בלשון זו נכתבו חוקי דתנו; בה הננו מתפללים כל יום; בלשון זו הננו מביעים לעתים מחשבה נעלה, רגש תודה, אבל הלשון אינה חיה וגם לא מדוברת".

עם קבלת הרשיון כתב רבינוביץ' בין השאר ללבנדה: „לעבודה! זקן וצעיר גם יחד! אדמתנו מחכה לחורשיה!... עד עתה הורטבה בדמעותינו, עכשיו נרטיב אותה בזעתנו! אלהים יברך את עמלנו והוא ישא פרי. אני מרגיש זה, אני בטוח בזה!"

לעתון היתה, איפוא, מטרה כפולה: הגנה כלפי חוץ כלפי התקפותיהם של שונאי ישראל והתקפה כלפי פנים: מלחמה בנגעי חיינו. ובחליפת מכתבים בין רבינוביץ' ולבנדה הוחלט, שאת התפקיד הראשון ימלא רבינוביץ' ואת השני לבנדה. וגם הוסכם שבגליון הראשון יבוא מאמר־תוכחה, כדי שהקהל ידע את כוונו האמתי של השבועון. ובאמת פורסם בגליון הראשון מאמר מזעזע של לבנדה: „מלים אחדות על יהודי החבל המערבי (ז. א. ליטה ורוסיה הלבנה)". בהודעה הראשונה של המערכת על השבועון החדש (מיום 15 בפברואר 1860) נאמר בין השאר: נשתדל שכל יהודי בעל ידיעות יוכל להודיע מעל דפי השבועון ע"ד צרכי החברה, שאליה הוא שייך, ושאיפותיה, ושכל נוצרי אובייקטיבי יוכל לספר על דבר הויי היהודים ומנהגיהם כפי שהם נראים בעיניו (ובאמת היו בשבועון לפעמים גם מאמרים של נוצרים). בגלל המטרה הכפולה של השבועון, היתה המערכת מעונינת שגם נוצרים יהיו בין קוראי העתון.

ב־27 במאי 1860 יצא הגליון הראשון של ה„ראזסוויט". כעורכים היו חתומים רבינוביץ' וטרנופול. אבל התברר כי העורך בפועל היה רבינוביץ', ומגל' 20 (7 באוקטובר 1860) ואילך היה רבינוביץ' גם להלכה העורך היחידי, שכן בראש גליון זה נדפסה באותיות שמנות הודעה קצרה בזו הלשון: „מר י. טרנופול יצא באופן כופי ולתמיד מהמערכת. ה„ראזסוויט" יצא כמקודם, בלי שום שינויים".

מי היו שני העורכים האלה? אוסיפ רבינוביץ' (נולד ב־1817 בקובליאקי, פלך פול־טבה — מת ב־1869 במיראן, בטירול). היה איש בעל השכלה ובעל כשרון ספרותי גדול. משנת 1845 ישב באודיסה, היה עורך דין ואח"כ גם נוטריון. הוא היה הסופר הרוסי־יהודי הראשון. כתב גם מאמרים פובליציסטיים. בהצלחה תרגם לרוסית את „הקרב"

של יעקב אייכנבוים על השחמט. ספורו „הנקנס" (ברוסית: „שטרפנוי") מחיי הקנטוניסטים, שפרסם בשנת 1859 בז'ורנל רוסי חשוב, עשה רושם גדול על יהודים ולא־יהודים כאחד והקנה לו פרסום רב. אגב, יובל שנים אחרי הופעתו זכה הספור למהדורה שניה: מוסקבה, 1911. ההיסטוריון יוסט תרגם אותו לגרמנית. עסק גם בעבודה צבורית. — טרנופול (1810—1900, נולד ומת באודיסה) היה סופר ועסקן צבורי גם הוא: מטובי משכילי אודיסה. חוץ מהספר הנזכר למעלה פירסם בצרפתית ספר על יהודי אודיסה בשם: Notices historiques et caracteristiques sur les Israélites d'Odessa précédée d'un aperçu général sur l'téat du peuple israélite en Russie (1855), חוברת רוסית על השפעתן של המדינות הנאורות ושל הרוח המודרני על הצלחתם ומצבם האזרחי של היהודים (1859, פורסם תחלה בז'ורנל רוסי כללי) וגם ספר על המעמד העני של היהודים הרוסיים.

ויש עוד גורם אחד שהשפיע על פרצוף העתון, גורם חיצוני אבל חשוב מאד, זוהי הצנזורה. הצנזורה היתה קשה ומעיקה. ראשית כל ניתנה פקודה מטעם ההנהלה הראשית של הצנזורה שכל המאמרים ב„ראזסוויט" שבהם מדובר על שוויון־זכויות היהודים יש להעביר לבקורת לעיר הבירה להנהלה הראשית ולצנזורה המקומית אסור לטפל בהם. וקרה מקרה שב„ראזסוויט" נדפס מאמר, שבו נמצא רמז קל על ענין שוויון־זכויות והצנזורה המקומית חשבה שבזה רשאית היא לטפל, וקבלה אח"כ נזיפה חמורה מההנהלה הראשית. רק ע"י תנאי צנזורה אפשר להסביר את החזיון המשונה, לכאורה, שבמאמר הראשי של הגליון הראשון לא מדובר כלל על התכנית של השבועון החדש והמאמר מוקדש כולו לשאלת הרבנות וסדרי בית הכנסת באודיסה. בתשובות המערכת לקוראיה וסופריה יש למצוא רמזים על הצנזורה ולפעמים גם בדברים גלויים. כך בגל' 38 נאמר: „את מאמריכם אין אנו יכולים להדפיס בגלל סבות בלתי תלויות במערכת". או בגל' 48: „את הידיעות שהמצאת לנו אין אנו יכולים לפרסם בגלל סיבות בלתי תלויות בנו". בגל' 21: „בגלל נסבות שאינן תלויות בנו, לא יכול היה מאמרנו הראשי על מצבו החברותי של מעמד הסוחרים שלנו להדפס לא בגליון זה וגם לא בקודם". בגל' 26 (מ־18 בנובמבר 1860) נדפס מאמר ראשי ובו תשובת העורכים למבקרי השבועון ובין השאר יש משפט כזה „ומה שנוגע לקושי הסגנון, הנה באמת התנאים, שאין אנו שולטים עליהם, מכריחים אותנו ללכת סחור סחור או להשתמש בבטויים מושאלים לעתים הרבה יותר תכופות משהיינו רוצים בזה".

כל גליון „ראזסוויט" היה בן 16 עמוד בערך בגודל קווארטו. הכותרת היתה: „ראזסוויט", כלי־מבטא של יהודי רוסיה. שבועון מופיע בכל יום ששי". ואחרי זה מוטו: „ויאמר אלהים יהי אור, בראשית, א' ג'", במקור ובתרגום רוס.

בדרך כלל הכילו הגליונות: מאמר ראשי, על פי רוב מאת א. רבינוביץ'; כתבות מערים שונות (מברדיצ'ב, מינסק, קיוב, וילנה, ז'יטומיר ועוד, ועוד; ספור מחיי היהודים ברוסיה. במדור זה נדפסו בהמשכים שני ספורים גדולים: „מנורה שבאה בירושה" מאת רבינוביץ' ובו מוצגים לדראון הגבלת זכות הישיבה וגרושים של יהודים, וספור „המרכולת" מאת ל. לבנדה, תאור חיי היהודים בחבל המערבי של רוסיה (תורגם לעברית ע"י יהושע רייצסזון, 1874); מאמר פובליציסטי או בקורת על ספר בעניני יהודים; או מאמר בחכמת ישראל (מקורי — אלה היו נכתבים בעיקר ע"י ההיסטוריון מ. יוסט — או מתורגם); וסקירה — מפורטת — על הז'ורנליסטיקה היהודית בחו"ל חתומה

ברי"ת A. G. (= אלבסנדר גיאורגיבסקי, נוצרי, פרופיסור באודיסה). בגל' 7 (ע' 116—117) עונה המערכת לשואלים המרובים: מה הם הנושאים של המאמרים והכתבות המתאימים למטרות ה„ראזסוויט". ובתשובה באה רשימה ארוכה ומפורטת של נושאים „רצויים". ומכיון שיש בתשובה זו כדי לעמוד על מטרתה של המערכת נמסור את תכנה. הרשימה כוללת 4 מדורים. א': המצב החמרי: פרנסות ותעשיות של יהודים. הישגיהם במלאכות ובתעשיה. גורמים כלליים ותנאי המקום המסייעים או המפריעים להישגים אלה ואיך אפשר לסלק את ההפרעות. דרגת אמידותם של יהודי המקום. השפעתם על התעשיה והמסחר המקומי. ב': המצב החברתי: חזיונות ומאורעות המוכיחים באיזו מידה הספיקו יהודי המקום ושאר האוכלוסיה להתקרב אחד אל השני. מדת השתתפותם של היהודים במוסדות צבוריות וממשלתיות. איך עברו הבחירות בקהילות היהודיות. היחסים בין הקהלה והרב ועד כמה הרב מתאים לתפקידו. על בתי הכנסת ועל מוסדות הצדקה. מקרים מיוחדים של מעשי־צדקה פרטית או צבורית. שעשועים ואופן בילוי הזמן של האוכלוסיה היהודיה למעמדיה השונים. על מצבה של האשה במשפחה ובחברה. ג': המצב המוסרי: על החינוך, על המחנכים, על בתי ספר שונים פרטיים, צבוריים וממשלתיים, על החינוך היהודי המיוחד, על החינוך המשותף. על ספריות, כפרים וכתבי־עת, שיהודים משתמשים בהם. על מנהגים יהודיים, מסורת יהודית, פתגמים, שירים. ד': ידיעות היסטוריות: מתי ובאלו נסבות התישבו יהודים במקום פלוני אלמוני וגם על בתי־ספר, חברות צדקה ושאר מוסדות שנוסדו שם. לבסוף מודיעה המערכת שהרשימה אינה שלמה ושהיא תקבל עבודות החורגות מגבולי הרשימה הזו אם רק תתאים לכוונו ולרוחו הכללי של השבועון. כשאנו עוברים על גליונות השבועון אנו נוכחים שרק חלק של הרשימה „התגשם". בכתבות הודיעו בעיקר על מצב החינוך, על הרבנות ובחירת רבנים, על מעשי־צדקה, על מקרי אנטישמיות או להפך, על יחס אוהד ולעתים גם על תרומות של החברה הרוסית או הפקידות הרוסית לבתי ספר או למוסדות אחרים של יהודים.

חלק עקרי וחשוב של השבועון היה הסקירה של הז'ורנליסטיקה היהודית בחו"ל, שהיתה נדפסת בכל גליון וגליון בלי יוצא מן הכלל. בסקירה הראשונה מעיר המחבר במבואו: „ידוע שבספרות בכלל ובעתונות בפרט משתקפים חיי העם, צרכיו התמידיים והחולפים, החמריים והרוחניים כאחד, תקוותיו, שאיפותיו, שמחותיו וצרותיו, ואנו תקוה שנוכל לספר בקביעות לקוראינו על כל המאורעות החשובים בחיי יהודי חו"ל על סמך כתבי עת היהודים בחו"ל, וברשותנו נמצאים כל כתבי העת החשובים". הסקירות היו ממצות ונכתבו בידיעת העניינים ובכשרון. בעיקר היה מדובר בהן על יהודי מרכז ומערב אירופה, אבל היו גם ידיעות על יהודי המזרח ויהודי צפון אפריקה ואפילו על אמריקה (הישוב היהודי שם היה אז קטן ודל; בשנת 1850 ישבו באמריקה כולה כ־65 אלף יהודים). למעשה הקיפו הסקירות האלה את כל תפוצות ישראל והן משמשות מעין ראי חיי היהודים בשנה ההיא. ע"י המדור הקבוע הזה הובלט מבלי משים רעיון אחדותו של עם ישראל.

הסקירות האלה מלאו עוד תפקיד, ותפקיד חשוב מאד. הן השלימו מה שהחסירה (מתוך אונס הצנזורה) הפובליציסטיקה של ה„ראזסוויט". אסור היה לכתוב בשבועון זה ע"ד השואת זכויותיהם של יהודי רוסיה, אבל אפשר היה לספר ע"ד מהלך האמנסיפציה היהודית באירופה, ע"ד המלחמה לשווי זכויות במדינות אחרות, ע"ד ההשגים במדינות שבהן היהודים השיגו שווי־זכויות, על התועלת שצמחה מזה ליהודים ולאומות, וכו'. הסקירות האלה מלאו בעקיפין גם תפקיד פובליציסטי.

ומענין שמחברן של סקירות אלה היה לא יהודי אלא נוצרי מבטן ומלידה, פרופיסור אלכסנדר גיאורגיבסקי. בשנת 1857 נעשה א. ג. עורכו של עתון מקומי כללי, „אודיסקי ויסטניק", והקדיש בעתונו מקום בולט לשאלת היהודים. הוא גם כתב בעתון אחר בשאלה זו. ב„ראזסוויט" השתתף לא רק כעוזר קבוע אלא כחבר המערכת; ערך והגיה חלק משאר החומר של השבועון. אח"כ עבר לעיר הבירה, שימש גם סינטור ובכל ועדה ממשלתית שהשתתף בה היה לוחם נגד הגבלות ליהודים. בדברנו על השתתפות הנוצרים ב„ראזסוויט" כדאי להזכיר שפרופ' פירוגוב, שכפי שנזכר למעלה סייע ואולי גם איפשר את הקמת השבועון, פרסם בו שני מאמרים נלהבים בשבח ההשכלה ונחיצותה ליהודי רוסיה. ניקולאי פירוגוב היה חירורג ידוע, מלומד, פדגוג, הומאניסטן, מגדולי „חסידי אומות העולם". בהיותו מפקח גליל הלמודים בערי תחום המושב (אודיסה ואח"כ קיוב) פעל רבות לטובת היהודים. והיו מספרים עליו אגדות גם הנוצרים וגם היהודים. על שמו נקראו הועידות הכל־רוסיות של הרופאים.

עמוד התווך של השבועון היה אוסיפ רבינוביץ', עורכו. הוא כתב כמעט את כל המאמרים הראשיים (נוסף לסיפורו הנזכר למעלה, גם כמה מאמרים על ספרים חשובים). זה היה פובליציסט בעל רמה, נועז, בעל מזג נלהב ובעל סגנון יפה. וגם עכשיו, בעבור יותר מ־90 שנה, על כל תהפוכותיהן, אפשר לקרוא את מאמריו לא בלי ענין. עליו עוד ידובר. כשמדפדפים בגליונות ה„ראזסוויט" מתקבל הרושם שהשתתפו בו טובי הסופרים והעתונאים של הזמן. שמות כמה מהם התפרסמו במשך הזמן. די למנות כאן את ל. לבנדה; מנשה מרגלית (סופר ועסקן ידוע של ההשכלה); י. ל. גורדון (כתבות מערי ליטא); אלכסנדר פסובר (בעתיד חכם משפטים ועו"ד מהגדולים ברוסיה); ד"ר ראבו קולישר; ה. ברץ (עו"ד וחוקר); עמנואל סולוביצ'יק (אח"כ עורך יחד עם פינסקר את „ציון", יורש ה„ראזסוויט"; עליו יש גם שיר של יל"ג). מאמרים רבים כתב נ. גורנברג מברדיצ'ב (ששימש שם כנראה מנהל ביה"ס הממשלתי ליהודים) — הוא כתב בשבח ההשכלה וגם כתבות מפורטות. יש לשער שהוא חיבר את השיר (חתום בר"ת: נ. ג.) בגליון הראשון של ה„ראזסוויט" (אגב השיר היחידי שנדפס בשבועון זה) ושהיה מעין „מאניפסט" של השבועון. ערכו האמנותי אמנם אינו גדול ביותר, אבל התוכן והסיסמאות הם אלה שבשיר הידוע „הקיצה עמי" של יל"ג, שפורסם 3 שנים אחרי שיר זה*).

אבל כאמור, העיקר הם מאמרי רבינוביץ'. הנושא העיקרי: הטפה להשכלה. להתקרבות לעם הרוסי, ובעיקר מלחמה לזכויות היהודים. במידת האפשר הוא רומז על הנחיצות של שווי זכויות, משיב מלחמה שערה במאמרי הפולמוס שלו עם האנטישמיים. בסוף מאמרו הראשי בגליון ג' הוא כותב על השבועון שלו במלים אלה: „הז'ורנאל שלנו איננו כלי־מבטא של איזו מפלגה שהיא. הנושא שלו רחב יותר: זהו הלאום היהודי במולדתנו. מטרתו קדושה יותר מאשר כיפוק רגעי (הוא משיב בזה לאלה, שהתמרמרו על פרסום מאמרו של לבנדה שתאר בצבעים שחורים מאד חיי היהודים בליטא). הוא הטיל על עצמו את התפקיד לזרוע ברק אור על מה שהיה מכוסה ערפל עד עתה. סיסמתנו: אור; מטרתנו — קדימה; את ספוקנו נמצא בהכרת מלוי חובתנו. בקולכם (של המתנגדים הנ"ל) לא נשמע. ונבכר לחדול להתקיים מאשר לותר על השקפתנו ודעותינו".

---

*) לא מן הנמנע שבמדת מה השפיע שיר זה על יל"ג.

בכל התמסרותו להטפת ההשכלה — התנגד רבינוביץ׳ בכל תוקף לשימוש באמצעי־כפיה — באיזו צורה שהיא — לשם השגת מטרה זו. ובזה הוא נבדל לטובה מרוב סופרי ההשכלה שקדמו לו (סופרים עבריים) שחשבו שמן הצורך להשתמש בעזרתה ובאמצעי־לחץ של הממשלה הרוסית לטובת ההשכלה. בשבועונו פרסם אמנם דברי סופרים שהציעו להעניש את ההורים, שאינם דואגים שילדיהם יבקרו בבתי־הספר, אבל בו במקום פרסם תשובה נמרצת והסביר שהמערכת מתנגדת בכל תוקף לשמוש באמצעים שיש בהם משום כפיה. וחידוש רעיוני חשוב מאד יש למצוא במאמריו — הוא סתר את הדעה שהיתה נפוצה קודם בין חוגי המשכילים, שיהודים צריכים „להיטיב את דרכם" כדי להוכח שהם ראויים לשווי־זכויות, ומצד שני היו נוהגים להוכיח לגויים שהיהודים כבר הוטבו או גם טובים ואפשר כבר לזכות אותם בשווי־זכויות. בא רבינוביץ׳ והשמיע רעיון שהיה בשעתו נועז: שווי זכויות מגיע ליהודים לא מפני שהם טובים כאחרים או טובים מאחרים, אלא בתוקף היותם אנשים. בנגעי העם היהודי יש ללחום, אבל אין להתביש בהם. אצל כל עם ועם נמצאים ליקויים ופגמים שונים, ומה שמותר לאומות העולם אינו בבחינת איסור ליהודים. והנה דבריו במאמרו הראשי בגליון 6 (1 ביולי 1860) „אין אנו מסכימים לאלה, שקושרים את בעית הטבתנו המוסרית עם שאלת האמנסיפציה שלנו. ההיסטוריה מוכיחה שהשוואת זכויותינו לא היתה תלויה בדרגת השכלתנו אלא בדרגת התפתחותם של חייהם המדיניים של העמים, שבתוכם ישבנו". ובמקום אחר במאמר זה נאמר: „אין לנו לפחד מפני ליקויינו, לאיזה עם אין ליקויים? האמנם ילקויים הם זכות מיוחדת שיכולים להשתמש בה כל העמים פרט ליהודים?".

אוסיפ רבינוביץ׳ היה, כאמור, הפובליציסט העיקרי של ה„ראזסוויט", אבל היו עוד, אמנם מעטים מאד. יסוד פובליציסטי אפשר למצוא גם בכמה כתבות מערים גדולות. מפליא הוא מעוט המאמרים על מצבם הכלכלי של היהודים. הזכרנו למעלה את מאמרו הנוקב של L. L. (לבנדה) ע״ד מצב היהודים בליטא, שפורסם בגליון הראשון, בו ניתן תאור מזעזע של הפרנסות היהודיות. עוני איום שורר בין היהודים, טוען ל. הפרנסה העיקרית היא המסחר, אבל המסחר הוא פעוט בעיקר; ההתחרות גדולה וחנוונים רבים מחזיקים בקונה אחד. הוא מתאונן גם על רמאות השכיחה בין הסוחרים וגם שבמסחר בחנויות עוסקות נשים במספר גדול. בקיצור — התנוונות כלכלית שהשפעתה חורגת מתחום הכלכלה. על מאמר זה באה תשובה קולקטיבית (בחתימת ז׳לזוגראד ושאר חותמי „ראזס־וויט" בעיר מינסק). בעלי המאמר מודים שהמאמר נכתב בכשרון, אבל אינו נכון ביסודו. הוא כולל הכללות והגזמות.

כדאי להזכיר כתבה פובליציסטית אחת בגלל מחברה. אני מתכוון לי. ל. גורדון, שפרסם בגליון האחרון של ה„ראזסוויט" כתבה משאבלי (מיום 20.4.1861). הוא מספר על בתי הספר בעיר זו ובפוניבז׳ ומיעץ ל„בני־גזענו", הנגשים להקים מפעל מועיל להשתמש גם בפרסום דברים ברבים. והוא מסיים: „בני אמונתנו יתביישו אם יוכיחו אותם בפומבי... פעולת הכלורופורם נסתיימה; הגיעה שעת היקיצה; הם מתחילים להרגיש כאב, מקבלים רפואות — ויש תקוה שיחלימו!"

מענין הוא היחס לחסידות. בשבועון פורסמו מאמרים חריפים אחדים (ולעתים החריפות עוברת לגסות) נגד הרביים של החסידים (ה„צדיקים"). ר׳ דוד מטלנא עשה סביב בכמה מערי השדה וגם באודיסה, ונגד זה יצא ה„ראזסוויט" בשצף־קצף. הצדיק בקבלו כספי־פדיונות „נוהג מנהג „אינדולגנציה", הוא רמאי ונוכל". בספרו על בקורו של ר׳

דוד מטלנא באודיסה הוא מסיים שלא להתביש בזה יכולים רק אלה, שאינם מתבישים בכלל (ז. א. משוללי רגש־הבושה). מאמר נמרץ אחר פורסם בגנות השדכנים. מאמר אחד מטפל בדפוס העברי שבז׳יטומיר (היה זה אחד משני הדפוסים ברוסיה, שהיה רשאי להדפיס ספרים בעברית ובאידיש; השני היה דפוס וילנה). בעל המאמר תוקף את בעלי־דפוס ז׳יטומיר ומאשים אותם שהטילו למעשה חרם על ספרי השכלה. מדפיסים רק ספרי־קודש וכספרי־חול מן המין הקלוקל. מאמר אחד מוקדש להדפסת התלמוד ובו באה דרישה להדפיס את התלמוד עם סימני הפסק ולתרגם את ה„בלע״זים״ שבפירוש רש״י, כדי להקל על הבנת התלמוד (אגב, הדרישה הראשונה הוגשמה רק בזמן האחרון, ואילו הדרישה השניה הוגשמה שנים אחדות אחרי שהושמעה: באודיסה נדפס ספר „מרפא לשון״ של משה לידא על הבלע״זים).

בשביל גליון 20 של השבועון (מיום 7.5.1860) הכין העורך מאמר על מצבם של יהודי רוסיה. המאמר (שפורסם רק כעבור 67 שנה ע״י נ. בוכבינדר בספרו הקטן: Literaturnye Etudy) נכתב במתינות ובהחירות. רבינוביץ׳ משיב לאלה המאשימים את היהודים שהם דואגים רק לעניניהם הם ואינם מתעניינים בבעיות המדינה יהמקום. הוא מסביר שחוסר־זכויות ואי־אפשרות להשתתף באופן פעיל בפעולות העיריות ובחיי הכלכלה של המדינה — מכריחים את היהודים להסתגר. הוא מצביע שאסור ליהודי להיות ראש עיריה, שפירמות גדולות יהודיות מעבירות את פעולותיהן מחוץ לרוסיה ומסיים שירגיש ספוק נפש אם ישכנע שבנוגע להאשמות אלה יש לשמוע גם את הצד השני.

ענין שווי־זכויות לא נזכר בו. והנה הצנזורה המקומית העבירה את המאמר להנהלה הראשית של הצנזורה בעיר הבירה. השאלה עברה „לועד הממשלתי לעניני יהודים״ שהוציא החלטה כזו: „מחבר המאמר לא הביא בחשבון את פעולות הממשלה המתכוונות להביא בהדרגה לידי השוואת זכויות היהודים עם זכויותיהם של שאר הנתינים, והוא מתאר את מצבם של יהודי רוסיה בצבעים קודרים ביותר מה שאינו מתאים למציאות וע״י זה יביא את הקוראים לידי מסקנה לא נכונה ולידי פקפוקים בכוונותיה של הממשלה להיטיב את מצב היהודים. בגלל כוונו זה של המאמר חושב הועד לבלתי־נוח להרשותו להדפס״. החלטה זו של הועד הובאה לאישורו של הקיסר אלכסנדר השני שרשם: ההחלטה צודקת. א. רבינוביץ׳ הרגיש שצנזורה חמורה כזו קובעת את גורלו של שבועונו, שלא יוכל להבא להלחם לזכויות היהודים, והוא „גייס״ את ידידו ליאון רוזנטל (עסקן צבורי חשוב ובעל השפעה בעיר הבירה, בעל הכפר „תולדות חברת מפיצי השכלה״) שיפעל בחלונות הגבוהים לשם ביטול הגזרה, אבל גם השתדלויותיו של רוזנטל לא הצליחו.

ומקרה שני: בפברואר 1861 הופיע גליון „ראזסוויט״ (מס׳ 38) שבחלקו הגדול היה מוקדש לענין „מנדק״ (ילדה יהודית בת 9 שנחטפה באחת העיירות בפ׳ קובנה ע״י הכמורה הקתולית כדי להעבירה לנצרות). בגליון זה ניתנה אינפורמציה עשירה: כתבה של סופרו. העתקות מעתונים אחרים ומאמר מסכם של המערכת. הדבר היה למורת רוחה של הממשלה והעורך נקרא למושל אודיסה הגרף סטרוגנוב שנזף בגסות רבה ברבינוביץ׳, לא חסך בגידופים והוסיף: „אם איזה מאמר בשבועונך לא ימצא חן בעיני בגלל שאני במצב רוח רע או חש בקיבתי אסגור מיד את עתונך״. וסטרוגנוב זה היה מושל ליברלי, שהיה ידוע ביחסו הטוב ליהודים וגם הציע רשמית לבטל את ההגבלות בזכויותיהם.

ב„ראזסוויט״ הוקצה מקום גם לחכמת ישראל. עמוד התווך של המדור הזה היה החיסטוריון היהודי הגרמני מ. יוסט, שהיה מפרסם מעל דפי „ראזסוויט״ מאמרים שונים.

גם בקורת על ספרים חדשים ורשימות ביבליוגרפיות (ספרות ב„חכמת ישראל" בשפה הרוסית כמעט שלא היתה אז). לעתים נדפסה בקורת על ספר בעניני יהודים או תולדותיהם, שהופיע אז ברוסית. בגליונות האחרונים נדפס בהמשכים מאמר ביוגרפי על המשורר העברי יעקב איכנבוים, מאמר על המנגן גוז'יקוב (שדב שטוק העמיד לו אח"כ מצבה נאה בספרו: המנגן הנפלא ת"א, תש"ז). יש לציין שה„ראזסוויט" לא שכח גם את ארץ־ישראל. חוץ מכתבה או כתבות נדפס בו גם מאמר של ס. גולדנווייזר (האם זה אביו של היוריסטן המפורסם א. ס. גולדנווייזר?) בשם „פלשתינה", עפ"י ספרו של ש. מונק בשם זה; רשום שם „מאמר ראשון" אבל למעשה לא בא המשך; וגם פרקים מספר־המסע לירושלים של לודביג אוגוסט פרנקל.

מספר המנויים לא היה גדול. על מצבו הכספי של ה„ראזסוויט" יש לנו ידיעות מוסמכות במכתבו של עורכו אל ליאון רוזנטל מיום 21 בנובמבר 1860 (פורסם ברבעונו של דובנוב „ברייסקיה סטארינה" 1911 ע' 79—84). מספר המנויים אז היה 640 וכל שבוע ושבוע נתווספו 5. המחיר היה 8 רובל לשנה באודיסה במקום הופעתו, 9—10 רובל בשאר המקומות. 800 חותמים מכסים את ההוצאות ההכרחיות. אבל אין באפשרותו של העורך להמשיך בתנאים אלה. הוא נאלץ להקדיש לעתונו את כל יומו ומוכרח היה להזניח את עבודתו הקודמת, עבודת עורך־דין, שהיתה מכניסה לו מדי שנה 8000 רובל. ועכשיו הוא מכסה בקושי את הוצאות משרדו. בשנה הראשונה לקיומו של „ראזסוויט" היה נאלץ להוציא אלפי רובלים מחסכונותיו בשביל קיומו (היה רגיל להוציא 6000 רובל לשנה). עוזרו לעריכה, הפרופ' גיאורגיבסקי, היה מקבל שכר חדשי 150 רובל. הוא מקוה שבמשך הזמן יגיע מספר החותמים עד 2700 וזה יתן לו אפשרות לקבל עוזר או עוזרים ולעסוק בחלק של היום בעבודתו הקודמת (עבודת עו"ד). אבל עד אז נחוץ לו סכום של 12000 רובל והוא מבקש את ידידו רוזנטל להשיג בשבילו אצל קבוצת אנשים הלואה בסכום זה לזמן ארוך (בתשלומים שנתיים במשך 10 שנים). וזה יאפשר את קיומו של השבועון לשנים הבאות. — משאלתו זו לא ניתנה לו, והמצב הכספי הדחוק היה הסיבה הראשית להפסקתו של ה„ראזסוויט". אין ספק שנגישות הצנזורה ג"כ השפיעו, אבל השפעה מכרעת היה לגורם הראשון. בגליון 45 (מ־31 במרס 1861) מודיע העורך כי שנתו הראשונה של ה„ראזסוויט" תהיה גם שנתו האחרונה. כעבור שלושה שבועות באה הודעה מהמערכת שיש תקוה שעתונם של יהודי רוסיה (כלומר ה„ראזסוויט") ימשיך להתקיים, אמנם בשם אחר ובמערכת אחרת. על הפרטים יודיעו. עברו עוד שבועיים ובגל' 50 (מ־5 במאי 1861) באה הודעה חתומה ע"י עמנואל סולוביצ'יק ולב פינסקר (זהו י. ל. פינסקר) שהם מצטערים על הפסקת ה„ראסוויט" אבל מקוים שיקבלו רשיון להוציא שבועון בשם „ציון" („סיון") בתכנית ובתבנית של ה„ראזסוויט" והם מבקשים מאת ידידי העתון להודיע להם כמה מנויים אפשר יהיה לדעתם לרכוש בכל עיר ועיר. עברו עוד שבועיים וב־19 במאי 1861 יצא הגליון האחרון (מס' 52) של ה„ראזסוויט". במאמר פרידה יפה ולבבי כותב העורך: השנה הגיעה לקצה ושיחותינו עם קוראינו גם הן הגיעו לקצן. אין אנו יודעים אם הם יפסידו מזה; אבל אנחנו (ז. א. העורך) נפכיד. השירות ימשך על ידי אחרים". העורך מודיע על הופעת „ציון" ומיעץ ליורשו לנהוג לפי עקרונות אלה: א) הכל בשביל האמת; ושום דבר בשביל חנופה ובשביל למצוא חן בעיני אחרים; ב)ללכת — אבל לא לזחול; ג) מוטב לשתוק מאשר לגמגם או לדבר אחד בפה ואחד בלב. והוא מסיים: ה„ראזסוויט" הלך לעולמו, ומסתמא ישכח במהרה, במקומו מופיע „ציון".

הידיעה על סגירתו של ה„ראזסוויט" עשתה רושם גדול בחוג המשכילים. בגליון

46. הגליון הראשון אחר הגליון שבו באה הידיעה הראשונה שה„ראזסוויט" עתיד להפסק, בא מכתב נלהב ומלא צער מאת דורה אזביל, המודיעה שאינה סופרת, והיא שואלת את המערכת האם אפסה כל תקוה להתגבר על הקשיים?

את ה„ראזסוויט" הספיד בשיר יפה י. ל. גורדון. שם השיר: „השחר נדמה נדמה" (האותיות הראשונות של 14 שורות השיר הן „יוסף ראבינאוויטש").

ההתחלה:

יפעת „השחר" עלינו נגלתה
ונגהות בוקר חיש לראות קוינו
סור סרו הצללים במו נטמינו
פתאום הה שבו ועלטה היתה!

ומסיים:

טהר יפעתך עד כלה לא סרה
שם על הר „ציון" עוד תאיר הליל.

ועוד שיר אחד הקדיש י"ל ל„ראזסוויט" בו הוא עונה לבעל המגיד שתמה למה י"ל מצטער כ"כ על הפסקת השבועון. את השיר הזה בשם „על דא קא בכינא" פרסם י"ל שנים רבות אחרי היכתבו ובו הוא כותב בין השאר:

„השחר" בכנפיו סכך לנו ביום נשק,
וכאיש מלחמות לבש חמות תלבושת
ויהס צרינו וימלא פניהם בושת.

וכעבור עשרים שנה כותב סופר ועסקן ההשכלה העו"ד מנשה מרגליות בהקדמתו לכתבי אוסיפ רבינוביץ, שיצאו בשלשה כרכים (ובכרך השלישי נדפסו מאמריו הראשיים הנבחרים של עורך ה„ראזסוויט", ס"ה 26 מאמרים) כדברים האלה על השבועון: „ראזסוויט" לא היה עתון אלא דגל, שרכז כביבו את הנוער הרוסי־היהודי, ביחוד בחבל המערבי. ובקיץ 1910 במלאת יובל שנים להתחלת ה„ראזסוויט" צויין היובל הזה ע"י כל העתונות הרוסית־יהודית וכמדומני גם ע"י העתונות העברית.

מובן שעכשו, 93 שנה אחרי הקמת ה„ראזסוויט" ואחרי הזעזועים העצומים של התקופה האחרונה, נראים לנו הדברים שהיו ראש שאיפותיהם של עסקני וסופרי הזמן ההוא, פעוטים ולעתים אפילו מגוחכים. אבל אין להעריך זרם צבורי ועתון מתוך אספקלריה שלנו אלא יש לדונו מתוך רקע הזמן והמקום. ומבחינה זו מלא ה„ראזסוויט" תפקיד גדול וחשוב. הוא היה לוחם נמרץ לזכויות היהודים; הוא הראשון שהעמיד לסדר היום את שאלת שווי־זכויות. הוא עורר את ההכרה העצמית האנושית (ובמידה ידועה גם הלאומית) של היהודים. העתון עמד על רמה ספרותית גבוהה. לא תמצא בגליונות העתון דברי־תהלה לשליטים באשר הם שליטים, מה שאפשר למצוא אצל סופרים עבריים אחדים בזמן ההוא. כשאנו עוברים על דפי השבועון הזה עלינו לבדוק כמה דעות מקובלות. בנגוד לדעה הנפוצה, לא תמצא סימני התבוללות (מדעת וגם אפילו שלא מדעת) בשבועון זה. עשרים שנה לפני פינסקר נדפסו בעתון דברים מושכים את הלב על הווי א"י. בדרך כלל, מורגש גם יחס של כבוד לקדשי האומה.

יש לציין שה„ראזסוויט" היה לא רק העתון הרוסי־היהודי הראשון אלא העתון של יהודי רוסיה בכלל. „המליץ" ו„קול מבשר" התחילו להופיע אחריו.

ד"ר ישראל קלויזנר (ירושלים)

ר' יוסף בן אליהו, קרובו הנאור של הגר"א מווילנא

מאמר זה מוקדש לאחת המשפחות החשובות בישראל, משפחה, שהקימה מתוכה מלומדים ורבנים, עסקנים ציבוריים ואנשי מעשה בשדה הכלכלה. ממשפחה זו היו ר' משה רבקה"ש בעל „באר הגולה", הרב ר' משה קרעמער והגאון ר' אליהו (הגר"א). משפחה זו תפסה מקום בראש בעבודה הציבורית בווילנא במשך כשלוש מאות שנה.

במחקרי זה אצטמצם בתקופת הגר"א ובענף אחד של המשפחה: ר' אליהו בן צבי פעסעלעס, בניו ונכדיו. מקום נכבד תופס כאן יוסף בן אליהו בר"ץ.

א.

מוצאו של ר' אליהו פעסעלעס הוא ממשפחה מיוחסת בישראל. דור רביעי לרב הווילנאי ר' משה „קרעמער" (נפטר בשנת תמ"ח[1], דור שלישי לר' אליהו חסיד (נפטר בשנת ת"ע). ר' אליהו חסיד זה היה מראשי הקהלה, גבאי ה„צדקה־הגדולה" ודיין. אשתו היתה נכדת הרב ר' משה רבקה"ש. ר' אליהו בן צבי־הירש נקרא על שמו של אליהו חסיד זה כמו גם הגאון ר' אליהו בן שלמה־זלמן (הגר"א)[2].

ר' אליהו בן צבי־הירש (בר"ץ), שנקרא ר' אליהו פעסעלעס, היה עשיר מופלג, העשיר ביותר בקהלה. הוא קבל גם את ההתמנויות הגבוהות ביותר בקהל ובועד המדינה. על עסקיו של ר' אליהו פעסעלעס אין לנו ידיעות, ידוע לנו רק, שהיו לו עסקים עם אדונים עשירים כמו הדוכסים ראדזיוויל, עם אשת הגנרל הברון פרזן (Ferzen) ועוד. לפי עסקיהם של בניו, שהמשיכו בודאי בעסקיו, אפשר להניח, כי היתה לו חנות בדים, היה סוחר בעצים, במשקאות והיה גם מלוה ברבית. הוא הוריש לבניו אחריו הון עצום, למעלה ממיליון זהובים; את הונו זה עשה לו בודאי בעסקיו הגדולים, אבל יש לשער, כי קבל גם בירושה סכום מסוים. ר' משה „קרעמער", שהאגדה יודעת לספר על דחקותו ומדתו להסתפק במועט, לא היה מחוסר אמצעים[5]. ר' משה רבקה"ש היה איש אמיד. היו לו בתי חומה בעיר והניח אחריו עזבון גדול. העושר עבר כנראה במשפחה מדור לדור ור' אליהו בר"ץ הגדילו עד מאד. אמנם, משפחת הגר"א, המתיחסת באותה הקרבה לר' משה קרעמער ולר' משה רבקה"ש, היתה עניה מאד. יש לשער, כי ענף זה לא הצליח בעסקים. ר' אליהו בר"ץ היה עתיר נכסים. היו לו הרבה בתים בעיר: הבית הסטולביני הגדול יחד עם ה„טופניצה"; הוא חכר ותקן גם את הבית הסמוך לאלה[6].

בקהל מוצאים אנו את ר' אליהו פעסעלעס כבר בשנת תק"א. הוא אז עדיין רק „עקור־הקהל". הוא עולה אח"כ בדרגות ושבנים תק"ט, תקי"ב, תקי"ח ותקכ"ב הוא פרנס־חודש. בשנת תקכ"א הוא פרנס ועד מדינת ליטא וכותבים עליו בפנקס המדינה: „האלוף המרומם הראש הקצין המפורסם", או „הנגיד הקצין הטפסר"[7]. על מצבתו כתוב: „הגביר שר הבירה.... ידיו היו פתוחות להציל אסורים מקשרות ולהשיב נפש רוח נשברות".

ר' אליהו פעסעלעס נתמנה בשנת תק"ה לאפיטרופוס על עזבון ר' משה רבקה"ש שהשאיר קרן קיימת לתמיכת קרובים עניים בפירותיה. בהסכמה על המינוי, שניתנה מהאב"ד הווילנאי ר' יהושע־העשיל בצרוף בית־הדין נאמר: „בחרנו בידיעת ורצון קרוביו ומיודעיו של המנוח הרב הגדול מהורר משה ז"ל, שהיה נקרא ר' משה רבק"ש, והעמדנו לאפיטרופוס ובאמן איש אחד מיוצאי חלציו של הרב הנ"ל, גברא דלא מקבל עליה לטותא דרבנן ואית ליה דהבא פריכא, הוא ניהו האלוף המרומם המנהיג ה"ה מהור"ר אליה במהור"ר צבי־הירש יצ"ו ומסרנו לידו כל הכתבים ושט"ח והפנקס הל"ז ובו ירשום מהר"א הנ"ל כל הוצאות והכנסות, שיהיו לו ממעות הצדקה הנ"ל [8].

ר' אליהו פעסעלעס תמך בקרוביו לא רק בכספי עזבון ר' משה רבקה"ש, אלא גם בכספו שלו. הוא תמך במשפחת הגר"א ובמשפחת אחיו של זה ר' אברהם. לפני מותו הפריש סכום מסויים לצורך מחייתם. הוא קנה בשנת תקכ"ח בחצר ביהכ"נ דירה, שהקדישה למקום תורה ותפלה בשביל הגר"א ותלמידיו. בזה הניח יסוד לקלויז הגר"א [9]. בצוואתו הפריש סכומים גדולים לחברות צדקה שונות. הוא סידר, באופן דומה ליסו"ד, שהקרן תשאר קיימת „לעולמית" והרווחים ימסרו בכל שנה למוסדות [10]. משפחת ר' אליהו פעסעלעס נצלה ממקרה אסון בדרך „נס". איננו יודעים איזו סכנה נשקפה למשפחה, כי הכתב על קלף, שבו נרשמה פרשת המקרה ושהיה שמור לזכרון במשפחה, לא הגיע לידינו. בני המשפחה קבלו עליהם לצום ביום ז' באדר, ביום המקרה, ואחר הצום היו עורכים משתה לכל הקרובים ולמוזמנים [11]. ר' אליהו פעסעלעס מת במקרה אסון בבית־המרחץ בערב יום הכפורים שנת תקל"א [12].

ב.

אחרי מותו של ר' אליהו פעסעלעס תפס את מקומו בציבור ובמסחר הבן הבכור שלו ר' דוב־בער. בנו השני יוסף היה עדיין צעיר ובמקומו נהל עסקים אחדים האח. את ר' דוב־בער פוגשים אנו בשנת תקל"ו בהתמנות הגבוהה של פרנס־חודש. הוא היה למדן ונדבן והיה מכובד מאד בקהלה. אשתו היתה בת ר' אריה־לייב בלאך, אחד מחריפי ווילנא. ר' דוב־בער תמך בהגר"א והוא הוא, כנראה, שקבל מהקהל רשיון להפוך את מנין הגר"א לקלויז, לבית־מדרש. הוא ניהל עסקים גדולים, חלק מהם בשותפות עם אחיו הצעיר יוסף. היתה להם חנות גדולה של בדים [13]. ר' דוב־בער היה גם מלוה ברבית. נמסור כאן ידיעות מפורטות אחדות על עסקיו. בשנת תקכ"ב נתן לו הדוכס קארל ראדזיוויל שטר־חוב על סך 46.048 ז"פ. כעבור שנה שלם הדוכס 25.000 ז"פ ונשאר חייב 27.423 ז"פ. בשנת תקל"ח עשו חשבון: הוסיפו רווחים על החוב בעד עשר שנים — 13.715 ז"פ (5% לשנה, עפ"י פשרה), הדוכס לווה עוד 100 אדומים, יחד עם הרבית בעד שנה — 107 אדומים, הוא לקח עוד שתי חגורות במחיר 60 אדומים, בסה"כ 41.138 ז"פ 167 אדומים. הדוכס התחייב לסלק את החוב בסוף שנת 1778 [14]. הדוכס לא סלק את החוב בזמנו ורק יורשי דוב־בער גבו אותו מיורשו בשנת 1794 [15]. הגיעו לידינו חשבונות מהסחורות, שאדונים שונים היו לוקחים בחנותו של ר' דוב־בער. אדון אחד, סולוהוב, נשאר חייב בשנת 1776 שני סכומים: 8.748 וגם 21.000 ז"פ [16]. בראשית שנת 1777 לקח עוד בדים בסכום 990 ז"פ 15 גרושים [17]. אדון אחד, יעקוב מאצקביץ, מרשה לעצמו לזייף מכתב בשם ראש הגדוד (פולקובניק) סוליסטרובסקי ולוקח לו על חשבונו של זה בחנותו של ר' דוב־בער ארג צמר לחליפה ועוד ארג צמר צרפתי לחליפה ולמעיל. הוא מוכרח היה אח"כ למסור במשכון את סוסו ואוכף פולני ישן בעד החוב [18].

ר' דוב בער נפטר בשנת תקל"ט בעודנו צעיר. הוא הניח אחריו שני בנים צעירים. את אריה־ליב ואת צבי־הירש. הם היו עדיין צעירים מאד, אריה כבן עשרים וצבי כבן אחת עשרה [19], ולכן נהל במקומם את העסקים דודם יוסף. ולראש המשפחה נעשה יוסף.

ג.

ר' יוסף בן אליהו נולד בשנת תקי"א [20]. הוא קבל חנוך מסורתי וידיעותיו בתורה ובתלמוד היו עמוקות. על מצבתו כתוב „הרב", מה שמראה שהיה ראוי ומוסמך להוראה. היו לו ידיעות גם במדעים אחרים וידע לכתוב עברית בסגנון המשכילים. הוא הושפע גם מהגר"א וגם מבן־מנחם. השפעת הגר"א עליו היתה בלי ספק חזקה יותר, כי הוא הלא נמצא בקרבתו של הגר"א, היה יוצא ונכנס אצלו. גם ר' יוסף, כאביו ר' אליהו וכאחיו ר' דוב־בער, תמך בגר"א. את השפעת הגר"א יש לראות בעיקר בנטייתו לפשטנות בפירוש התורה. גם בבן־מנחם ראה בודאי מבאר פשטן ובאורו של הרמבמ"ן על התורה התאים לרוחו של ר' יוסף. בשעה שר' שלמה מדובנא עזב את הרמבמ"ן ורצה לפרסם באור עברי על התורה, מצא עזר וסעד מצד ר' יוסף בן אליהו. ר' יוסף רצה לפשר בין הרמבמ"ן ובין ר' שלמה מדובנא וכתב בענין זה מכתבים אל דוד פרידלנדר, שהיה ידידו והיו להם גם ענינים כספיים משותפים [21]. בזמן המאוחר התרחק ר' יוסף בודאי מפרידלנדר, שהתחיל להתקרב לנצרות. ר' יוסף ה„משכיל" לא נטה בודאי בחייו מהדרך המקובלת והיה מקיים מצוה קלה כחמורה. גם „משכילים" ווילנאים אחרים כמו הרופא יהודה הלוי הורביץ ואחרים, לא נטו מאורח החיים המסורתי. ר' יוסף תמך במחבריט תורנים כבמשכילים. ר' יוסף בן אליהו היה ידוע בחוגי המשכילים בעלי „המאסף" והוא היה בין החותמים הראשיים על המאספים. על המאסף משנת תקמ"ה חתמו שלשה יהודים ווילנאים, בתוכם ר' יוסף בן אליהו על שני טפסים. על החומש עם הבאור האשכנזי חתמו ארבעה־עשר יהודים ווילנאים, בתוכם ר' יוכף בן אליהו על שני טפסים, ואחיו ר' דוב־בער על טופס אחד. בר' שלמה מדובנא, שבא לווילנא והשתדל לפרסם באור עברי לתורה, תמכו ר' יוסף ובן אחיו ר' אריה־ליב במדה הגונה. ר' יוסף ובן אחיו חתמו על חמשה טפסים בסכום עשרה אדומים וזרזו אנשים אחרים לחתום על החומש ולתמוך בר' שלמה מדובנא. מההסכמה, שכתב בודאי ר' יוסף בשמו ובשם בן אחיו למהדורה זאת של החומש, יכולים אנו לעמוד על השקפותיו על דרכי לימוד התורה. מקבלים אנו ממנה מושג גם מסגנונו:

„כדי הוינא טליא אמרתי מתי יבוא לידי ואקיימנה ואחזיקנה, והנה פה היום אשר קויתיו. יום בחרתי בו קראתיו משתה ושמחה עשיתיו, על כי ראיתיו תוך ביתי את הרב מהורש"ד נ"י אחרי רואי מחברתו מחברת הקדש באור על התורה. הנה הוא אחד מבני עליה, אשר הקים עול התורה והעבודה עבודת הקודש על צוארו, לפנות דרך הפשט ולסלול המסלה מסלת ישרים ילכו בה ויזעקהו ויסלקהו ויטעהו שורק, שאל לך אות או נקודה העמק שאלה או הגבה למעלה, אשר לא לילה כיום האיר לו עד הוציא לאור משפטה, ועלה בצל החכמה ובשיר המעלות לשלמה ואזן וחקר מפי ספרים וסופרים על מה אדני הפשט הטבעו, ובבקרת רועה עדרו בקר עדרי צאן קדשים, אשר שמו פניהם אל ימין צדקת הפשט והציג אותן לבדנה, ושם בפלס ומאזני צדק שכלו הישר, איזו דרך שיבור שיהיה תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם, ושם לדרך הפשט פעמיו, כי קרובה היא לנוס ולבוא עוד היום בניב שפתים יושב, באור על התורה ענו לה באר מים חיים אשר חפרו עבדי ד', כי מעת גברו אראלים את המצוקים ונשבו מצוקי ארץ המה הפשטנים הגדולים

כמו הראב"ע והרד"ק והרמב"ן ור"ע ספורנו ומהר"י אברבנאל ז"ל וכמוהם מאז חדלו ארחות ונתיבות הפשט, מחמת שרבים שתו ממי הפשטנים הנ"ל ורוחב לבבם כמרחבי ים וחכמה לחכימין, גללכן רובם סדרו חבוריהם על הסד"ר ומעוטם נטעו פרד"ס וכללום יחד, הגם שהן הן גופי תורה ודברי אלהים חיים ושפתותיהם שושנים נוטפות מור עובר על כפות המנעול לפתוח לנו אוצרות חמודות סגורות ואגודות, אמנם אנשי דורנו המה מועטים אשר ידעו ויבינו ויערבו לבם לגשת לתוך מטמוני אהלי אפדני הפרדס טרם ידעו מבוא השער אשר לה' זה הוא הפשט. חלילה לי מחטוא לאלהים ולומדי תורתו אשר חברו חבורים יפים ונעימים ולבם פתוח כפתחו של אולם, או נגד גאוני הדור ההוא, אשר נהירין להם שבילי דשמעתתא, וסודי סודי התורה ואין צריכין למודע דרך הפשט כי לגבם מלתא זוטרתא היא, כי מי אנכי אשר אוכל לבקר ולבכר את האהובה הנזכרת למעלה והקרובה לירכתי משכן, האמת, ומי אנכי אשר אכניס ראשי בין הרים גדולים ועוקרי הרים, אשר ברוקם אטבע וקטנם עבה ממתני. אהה! חלילה לי חלילה. אמנם לאנשים כערכי אנכי דובר אשר מודע יקרא לנו מי שמורה לנו דרך אשר נלך בה, חזקו ונתחזקו בעד ערי ויסודי פשט תורתנו ונבוא על החתום בגלוי לעיני כל ישראל, שכל אחד יטול חלקו מחומשים אלו אשר ידפיס הרב המופלא מוהרש"ד ולית דין צריך בלש"ת. כלומר כמחזיק, כחלק היורד במלחמה מלחמת הרשות לסחור את הארץ, וכחלק היושב על הכלים כלי בית ה' ספרי הקדש יחדיו יחלוקו ולמצוה רבה כזו נבוא על החתום ליקח חמשה ח"ת עולה עשרה אדומים, הגם שכבר לקחנו חומשים אשר נדפסו על דרך אשר רצוננו בם בק"ק ברלין ע"י החכם המפורסם הגדול המופלא כבוד מהור"ר משה נ"י, גם מזה לא ננית ידינו להביא הספר הזה אל בתינו, יען לא נדפס ת"א (תרגום אשכנזי!) הנצרך לקריאת שמות והפירוש אשכנזי איננו מובן לאנשי הארץ הזאת וטובים השנים. ולראיה התמנו: נאום יוסף בלא"א מהור"ר אליה ז"ל, אריה ליב בא"א מהור"ר דוב־בער זלה"ה.

בזמן ישיבתו בווילנא התאכסן ר' שלמה דובנא בביתו של ר' יוסף בן אליהו. באותו זמן נגמרה כתיבת כל התנ"ך על קלף, שהזמינו ר' יוסף ובן אחיו „בדיו ובשרטוט ובגלילה ובקדוש השמות הקדושים ובדקדוק שאר משפטי הכתיבה". הם מסרו את עבודת ההגהה וההשגחה על העבודה הזאת לר' שלמה מדובנא, שהיה מדקדק ומומחה לכללי המסורת. לרגל סיום העבודה כתב ר' שלמה מדובנא שיר בן י"ז בתים והדפיסו (דיהרנפורט, תקמ"ג) בצירוף מאמר על חשיבות כתיבת כל התנ"ך מוגה היטב בשם „ספר ברכת יוסף". בשירו זה הוא אומר, בין השאר:

(י"ב) יוֹסֵף גַּם אַרְיֵה כֶּסֶף לֹא חָשָׁבוּ
כָּל סְפָרַי קוֹדֶשׁ הוֹאִילוּ כָּתָבוּ
מַה טּוֹב חֶלְקָם כִּי בְּפֶרֶץ עָמָדוּ:
(י"ג) קוּם נָא יוֹסֵף רַעְיִ מֵרְכוּלָתֶךָ
בֶּן אֵלְיָהוּ מְקוֹם מְסָחֶרֶךָ
חֲזַק עוֹד מָתְנֶיךָ וֶהְיֵה בֶּן חַיִל
עַל הוֹגֶיהָ תָּמִיד שִׂים נָא עֵינֶיךָ
מְשֻׁוַּעַת דַּלִּים אַל תַּעְלֵם אָזְנֶךָ
גַּם אֶל מְצַר יְשַׁמֶּרְךָ יוֹם וָלָיְל:

(י״ד) בְּתוֹרָה בְּנָעוּרַיִךְ הַן עָמָלְתָּ
עַל בִּרְכֵּי הַתַּלְמוּד הַן אָז גָּדַלְתָּ
גַּם חָנַן אוֹתְךָ אֵל בִּינָה וָדָעַת
שִׂכְלְךָ הַיָּשָׁר כַּמַּעְיָן נוֹבֵעַ
לֹא יַחֲטִיא אַף אֶל הַשָּׁעָרָה קוֹלֵעַ
גַּם בְּשָׂאָר לְמוּדִים אֵין לָךְ מְגֻרָעָה:
(ט״ו) אַף אַחַר כִּי נָטִיתָ אֶת שִׂכְמֶךָ
לִסְבּוֹל עוֹל צַבּוּר לְרֵעוֹת צֹאן עַמֶּךָ
מִדַּרְכְּךָ הַטּוֹבָה לֹא מָט רַגְלֶיךָ
כִּי צֶדֶק וְיוֹשֶׁר אֲזוֹר מָתְנֶיךָ
עַל תּוֹם דַּרְכְּךָ לַטּוֹב תָּשִׂים עֵינֶיךָ
אַף אִישׁ תַּהְפּוּכוֹת לֹא יָגוּר אָהֳלֶךָ

על ספר זה באה בקורת ב„המאסף״ בשנת תקמ״ד (חוברת כסלו, דף מ״ז-מ״ח). בעלי „המאסף״ כותבים: „.... לולי כנוהו מחברו בשם ספר לא היה לו מקום במכתבנו, כי אין מתכליתנו לבשר ולשפט את ילידי יום יום, אשר יבואו כארבה לרוב. אך משני טעמים נודיע את מהות הכפר הזה ואיכותו: א. למען יודע ביהודה סיבתו, וזה נדבת לב המופלגים הקצינים מוהר״ר יוסף בר׳ אליהו ובן אחיו מ׳ אריה ליב נ״י, אששר הזילו זהב מכיסיהם לכתוב כ״ד ספרי הקודש על קלף.... ובהשגחת המדקדק הנ״ל, אשר חקר בעיון היטב על משפטי המסורה.... אשרי אוהבי תורה והוגיה! ואשרי מחזיקי לומדיה וסופריה! ב. הטעם השני להראות לכל קורא משכיל אמתת דברי החכם באמרו: המדות ישתנו לפי טבעי המדינות וניתוסיהן, כי מאז שב האיש אל ארצו ואל מולדתו, נדמה כי רוח אחרת דבר בו. ובסוף ספרו חבר שירה פשוטה מי״א תנועות מי״ז בתים — — — ולדוגמא נציג פה איזה חרוזים משיר הזה, יראה הקורא ויכיר את חלקי המחבר וחלקי זולתו״. במאסף נדפסו לדוגמא שלשת הבתים הראשונים של השיר.

ר׳ יוסף בן אליהו תמך, כפי שהזכרנו, גם בסופרים תורניים ובלמדנים. מלבד הגר״א קרובו, חביב היה עליו ביותר ר׳ זלמלי, אחיו של ר׳ חיים מוואלוז׳ין, שהיה דומה בחייו, בשקדנותו ובכשרונותיו לגר״א. ר׳ יוסף בן אליהו קרב ותמך בסופר הרבני ר׳ יחזקאל־פייבל המ״מ מדרצ׳ין. בהקדמה לספרו „מוסר השכל״ (דיהרנפורט, תק״ן) כותב ר׳ יחזקאל־פייבל: אוהבי בעלי בריתי הדרים בק״ק ווילנא יע״א מהו׳ הרבני המופלג מנזר וטפסר, שר ונגיד בישראל המפורסם מ׳ יוסף נר״ו בן הגביר מ׳ אלי׳ פעסעלעס זצ״ל וב״א (ובן אחיו), הוא בן אחות חמותי, הרב הנגיד המפורסם, תפארת ישראל והדרתו, כמו׳ אריה ליב נר״ו, ואחיו המתדמה לו בכל ענייניו האברך כמו׳ צבי הירש נר״ו שלום. שמעו נא אדונים ואעידה לכם עדות נאמנה, כי זכור אזכור תמיד את אשר הייתי מסתופף בצל קורתכם וענותכם הרבני להעלות אותי משפל מצבי לרום שמי חברתכם ונשב אחים גם יחד ונרשאים ונותנים במילי דשמיא, אלה אזכרה תמיד בקול רינה ותודה אשא שמותכם על ראש מחברתי ראשית בכורי אשר אביא מפרי אדמתי אל בית הדפוס״.

את הספר „תולדות אדם״ (דיהרנפורט, תקס״א), המכיל את תולדות ר׳ זלמלי, הקדיש ר׳ יחזקאל־פייבל מדרצ׳ין לר׳ יוסף בן אליהו ולשני בני אחיו: „הספר הזה מנחה שלוחה מאתי הכותב לאלופי אוהבי בעלי בריתי הדרים בק״ק ווילנא ה״ה מהו׳

הרבני המופלג הגבור הנכבד המפורסם מנזר וטפסר מו' יוסף נר"ו וב"א הם בני ד"ז הרבנים הגדולים מו' אריה ליב ואחיו מו' צבי הירש נ"י". על הספר הזה הסכימו ר' ליבלי ור' הרשלי בני ר' דוב־בער. „הרבני המופלג השנון הגביר הנכבד המפורסם מה' יוסף נר"ו לא בא עה"ח (על החתום) כי לא היה אז בביתו".

דוגמא יפה מסגנונו של יוסף בן אליהו מוצאים אנו ברשימתו שרשם בעצם כתב־ידו בפנקס הקלויז החדש[22], בשעה שמסר לבנו יחידו יהודה את ההתמנות, המגיעה לו ולזרעו אחריו בקלויז זה, שנוסד על־ידי חותנו יהודה סו"ד (יסו"ד):

אחרי חיל יהודא בני עולה בראש הרים...
הוא בכירי וצעירי ובחירי בחלקו נוסד יסוד.
כשמו כן הוא יהודא יוסף ידבר נכוחו.

בהגשה מול שירות הקודש אריק המועמס עלי עליו אשים ידי עליו
ה' פ' ויג"ש אליו י"ה"ו"ד"א ויא"מ"ר (תקס"ו)

יוסף בר"א בר"ץ

ד.

ר' יוסף בן אליהו המשיך לנהל את העסקים הגדולים, שניהלו אביו ואחיו. הוא ניסה גם להעמיד את מסחרו על יסודות חדשים, להתקשר עם בנקים גדולים. הוא היה כמו אביו ואחיו, — היהודי העשיר ביותר בקהילה. הוא לא נשאר עד סוף ימיו במצב כזה. המאורעות בקהילה ובמדינה השפיעו לרעה על עסקיו ומוטטו את מצבו האיתן.

על עסקיו של ר' יוסף בן אליהו נשארו לנו הרבה תעודות: חשבונות, שטרי־חובות, יפויי־כח לגבות חובות או לסדר עסקים שונים, תביעות לבתי־דין, פסקי־דין וכד'. מלבד חנות הבדים, שהיתה לו בשותפות עם אחיו ואח"כ עם בני אחיו, היה לו בית־בישול שכר, בית־משקה וחנות למשקאות. הוא היה סוחר בעצים בכמויות גדולות והיה שולחם לחו"ל. הוא היה שולח גם דגן לחו"ל. הוא היה עוסק גם במלוה בריבית. היו לו גם „חזקות" על פונדקאות. מלבד בית־חומה, שקבל בירושה, היו לו נכסים דלא ניידי אחרים: אחוזות ומגרשים, שדות וגנים.

נביא כאן פרטים אחדים על עסקיו. מחנות הבדים שלו יש לנו חשבונות, המפרטים את הסחורות ואת המחירים. נמנה אחדים מהם: משנת 1779 בסך 2.439 ז"פ[23]. משנת 1780 בסך 2.721 ז"פ[24], משנת 8־1786 בסך 16.861 ז"פ[25], משנת 1787 בסך 1.487 ז"פ[26], משנת 1789, אחרי ניכוי, נ"ח בסך 16.540 ז"פ[27], ועוד. שני החשבונות הנ"ל משנת 1779 ומשנת 1780 הם עפ"י הזמנת הדוכס הוויבודה הוילנאי ראדזיוויל. החשבון השני משני אלה מכיל: בעד שתי חליפות ושתי חגורות בשביל השופט קאמיניסקי — 1.114 ז"פ, בעד תלבושת בשביל אשת מנהל המשק הנימיז'י, סגן־הוויבודה הוילנאי אנטוני בוחוביצקי — 498 ז"פ; בעד חליפה בשביל הדוכס עצמו — 390 ז"פ, בעד ארג־צמר, שלקחו לתלבושת בשביל המשרתים — 719 ז"פ, בסה"כ — 2.721 ז"פ.

על הלוואות בריבית יש לנו הרבה תעודות. אמנם לא נזכר בהן במפורש, שההלוואה ניתנת בריבית, אבל אם יש ידיעות על משכון, או ששטר־החוב הוא בעד כסף, שניתן במזומנים, יש להסיק מזה, שזוהי הלוואה בריבית. כך, למשל, מוכר בשנת 1780 אדון אחד, ביאלוזור שמו, לפקידו של ר' יוסף בן אליהו, לאליעזר בן מרדכי, כלי כסף המשמשים בחדר־אוכל, שנתן במשכון לר' יוסף, בסך 320 אדומים. מסכום

זה חייב היה אליעזר בן מרדכי לשלם לר' יוסף בן אליהו 69 אדומים[28]. פקידו של ר' יוסף קנה, כנראה, את כלי־הכסף לא בשביל עצמו, אלא מלא פה תפקיד מטעם ר' יוסף בן אליהו. כספים רבים הלוה ר' יוסף, כמו גם סוחרים ווילנאים אחרים, לגברת תיאופילה לבית ראדזיוויל הברונית די־פרזן. מהבישוף מאסאלסקי קבל בשנת 1784 שט"ח על סך 25.000 זהובים[29] וכו'.

ר' יוסף בן אליהו סחר בעצים בכמות גדולה. בשנת 1792 קונה הוא בבת אחת 600 מדות Kopa עצים[30] לרב סולובייצ'יק מקובנה, שהיה סוחר גדול בייערות, מסר ר' יוסף בשנת 1787 שטר בסך 1,197 אדומים 26 זהובים[31] (אדום אחד — 18 זהובים).

גם דגן היה שולח לחו"ל בכמויות גדולות. כך שולח הוא בשנת 1790 מאתים עגלות חיטה לריגה[32].

לצרכי מסחרו רצה להתקשר בשנת 1787 עם השלחני הוארשאי קובריט, עפ"י המלצת סגן־הקנצלר הליטאי חרפטוביץ. אינני יודעים אם תכנית זאת יצאה לפועל. כנגד זאת ידוע לנו על חוזה, שנעשה בין ר' יוסף ובין השלחני מיכאל קליאופס אוגינסקי, אחד מגדולי אנשי הכלכלה בפולין בזמנו. ר' יוסף קבל אצלו אשראי בגובה 2.000 אדומים בתנאים נוחים: עפ"י המחאה חתומה בידי ר' יוסף ישלם הבנק את הסכום הרשום, והריבית תחשב מזמן תשלום הסכום עד סילוקו; את החשבון יעשו בסוף השנה. ר' יוסף ערב בעד הסכומים בכל רכושו דניידי ודלא ניידי, בעיקר בבית־החומה שלו אשר ברחוב האשכנזים, באחוזה שלו בפרבר לוקישקי ובפונדק קרוב לווילנא[33]. ר' יוסף לא המשיך זמן רב בחוזה זה ובמחצית שנת 1793 ביטל אותו.

עסקו העיקרי של ר' יוסף בן אליהו היה, כנראה, בית־בישול השכר. מתוך תאור של התנפלות על ביתו בשנת 1786 מקבלים אנו מושג מעסקיו שהתרכזו בביתו וגם מהסידורים הפנימיים בביתו. מכיון שהתאור מוסר לנו ידיעות מעניינות על סדור ביתו של עשיר ומשכיל יהודי בתקופה ההיא, נתעכב עליו בפרוטרוט.

ההתנפלות נערכה ביום ה־26 לחודש אבגוסט ע"י אצילים, שנתכנסו לסיים גלילי־השתוללויות כאלה היו שכיחות בימים ההם. האצילים ומשרתיהם היו מתקהלים ברחובות היהודים או בחצר ביהכ"נ והיו סוחטים כספים, מכים ובוזזים. לביתו של ר' יוסף בן אליהו היה כח מושך חזק: בית־משקה ומחסן גדול למשקאות חריפים, משכונות וכלי־בית יקרים. הביזה ארכה שלש שעות. אחרי המאורע הוזמן שמש בי"ד דעש"ג לערוך פרוטוקול רשמי מכל מה שראה ושמע. העדות הרשמית הזאת הגיעה לידינו[34]. נלך אחרי השמש ונראה מה היה בביתו של ר' יוסף בן אליהו:

הדלתות של השער נשברו. המתנפלים הכו בשער בחרבותיהם וחטבו בגרזנים. גם דלת בית־המשקה נחטבה ונשברה. בחנות למשקאות בזזו שני ארונות, שהיו בהם 600 בקבוקי יי"ש דנציגאי, הרבה מהם לקחו והרבה נפצו או חלקו. לקחו מהמחסן גם סוכר עד 600 פונטים משקלו ובשמים, ששמים בייש ושמוסיפים לו טעם.

השמש עלה לקומה השניה, ששם היתה דירתו של ר' יוסף. בעל־הבית ומשרתיו הספיקו לברוח מפני המתנפלים, שהתפרצו לתוך הבית. בחדר הראשון היתה תלויה מנורת נחושת גדולה, על הקיר היתה תלויה נברשת יפה מאד. היו בחדר גם כלים ומשכונות. כל זה לקחו השודדים. לחדר השני הובילה דלת צרפתית, היו שם שלש מנורות נחושת, עששיות נחושת גדולות על הקירות בשביל נרות.

עששיות זכוכית מעשה אמנות, אחת גדולה ושניה קטנה ממנה, שמונה מנורות נחושת על הקיר וכיור נחושת לנטילת ידים. את החפצים לקחו המתנפלים לעצמם או זרקו דרך החלון והרשו לקחתם. בחדר השלישי עמד ארון קטן, שמגרותיו היו מצופות פח־נחושת יפה, ובו היו, כפי שמספרים, כסף וניירות. מנורת זכוכית גדולה מעשה אמנות מצויינת היתה שם תלויה וגם שלש עששיות קיר. היו שם גם משכונות שונים. בחדר הרביעי עמד ארון קטן משוח בלכה, עבודת סין יקרה. מנורת זכוכית גדולה היתה שם תלויה, מעשה אמנות יפה. היתה שם תלויה גם מנורה של נחושת. על הקיר היתה תלויה עוד מנורת נחושת ועששית נחושת גדולה. היו שם עוד שמונה מנורות ועששית גדולה היתה תלויה שם ממעל לשלחן. שלשה כסאות חדשים מרופדים בד ושלשה מכוסים עור שחור עמדו שם. בחדר זה היתה חומה ובה בליטה, שעליה עמדו מנורות כסף ונחושת רבות וגם כלים שונים לקפה ולתה, כלי־כסף לסוכר וכלי חרסינה שונים וגם נרתיק לשש כוסות מצופות זהב. בחדר החמישי, ששימש חדר־אוכל והיה מרווח, היו תלויות שתי מנורות נחושת גדולות. עששית נחושת גדולה לנרות היתה על הקיר. היו שם עוד מנורות שנלקחו. בחדר זה היתה חומה ונוספה עליה חומה קטנה בולטת מצד המטבח, שעליה עמדו כלי בית שונים מבדיל ונחושת. נלקחה גם מפה מעל שלחן־האוכל יחד עם כלי־כסף, שהיו על השלחן. עמדה שם מחיצה והיו שם עוד שתי מנורות נחושת. במטבח היו כלי בית רבים.

בקומה השלישית היה חדר גדול וגם חדר קטן, שבו עמד ארון־קדש עם ספר־תורה. בחדר זה עמד ארון ובו כלי־זכוכית יקרים וחרסינה סכסונית.

התאור הזה של החפצים ושל הרהיטים מראה על סידור הבית ביד רחבה ובטעם. דירתו מרווחת, בת 5 חדרים, מלבד המטבח. ה„מנין" בקומה השלישית תפס כנראה לא רק את החדר הקטן אלא גם את הגדול הסמוך לו.

בשנת 1787 עבר ר' יוסף לגור בפרבר לוקישקי וסידר שם בית־בישול שכר גדול. את האחוזה עם בנינים, מגרשים וגן עצי־פרי קנה מהאדון פונטאני בעד חוב של 250 אדומים [35]. אחת הסיבות שר' יוסף עבר שמה לגור היא המחלוקת הגדולה, שהיתה אז בקהלה בין חותנו האב"ד, תקיפי הקהל וההמון. ר' יוסף רצה להתרחק קצת ממרכז העיר, כדי שהוא בעצמו וגם עסקיו לא יסבלו כל כך מתקיפי הקהל ומפקידי הוויבודה. בית־בישול השכר על הבנינים, התבואה, הסחורה והכלים עלה בסך 400.000 ז"פ. והנה בזמן המהפכות והמהומות במדינה בשנת 4־1793 נשרף כל רכושו של ר' יוסף בלוקישקי. יוסף בן אליהו עמד אז לפני פשיטת רגל. הוא היה חייב סכומים רבים וגם לו היו חייבים סכומים רבים. לגבות את החובות בזמן קצר אי־אפשר היה. לוא דרשו בעלי־חובותיו את סילוק החובות בזמן קצר, לא היה יכול למלא את דרישתם. הוא רצה, שכל בעלי־החובות יגישו את תביעותיהם לבית־דין אחד וזה יסדר את התשלום בהדרגה. הוא עשה אז חלוקה בינו ובין בני אחיו, שהיו שותפיו בעסקים רבים, כי לא רצה שגם הם יסבלו ממצבו. החלק, שקבלו עפ"י הטלת גורל, מקיף רשימה של 76 בעלי־חובות [36]. יוסף בן אליהו פנה בדבר החובות שלו אל הנסיך רפנין וזה מילא את בקשתו. רפנין נתן פקודה לבית־דין המבצר הווילנאי, שיעסוק בדבר [37]. ר' יוסף מסר מודעה לכל בעלי־חובותיו על המשפט הקרוב והזמינם לעמד בפני בית־הדין. בחודש אוקטובר שנת 1795 יצא פסק דין שלא בפני הנתבעים. ר' יוסף הגיש 51 תביעה ותשעה אנשים הגישו תביעות אליו. הסכום שתבע הגיע לסך 111.372

ז״פ. כנגד זה הגישו תביעות בסך 69.240 ז״פ[38]. הענין בא כעבור שנה שוב בפני בית־הדין. ר׳ יוסף רצה לגמור את המשפט, כי הדחיה יכלה להזיק לעסקיו. הוא פנה אל שר הפלך הווילנאי טורמאסוב וזההוציא שתי פקודות שעל בית־הדין להוציא פסק־דין ולא לדחות שוב את הענין. מספר האנשים שהוא תבע אותם לדין, הגיע הפעם ל־81, החובות, שהיו שייכים לו, הגיעו לסך 193.928 ז״פ, בזה 50.000 ז״פ חוב הפוטוצקים. אחדים שלמו לו את חובותיהם בשעה שתבע אותם לדין. הסכום שקיבל אז במזומנים הגיע ל־10.840 ז״פ. בית־הדין קבע את סכום החובות של ר׳ יוסף בסך 83.977 ז״פ ואת הסכום שחייבים לו — 70.159 ז״פ[39].

לפני בית־הדין עמדה השאלה, אם אפשר להביא בחשבון בשביל בעלי־החובות את בית־החומה של ר׳ יוסף ברחוב האשכנזים ואת האחוזה בלוקישקי. ר׳ יוסף מסר להרשמה בספרי בית־דין המבצר הווילנאי תעודה[40], שאת בית־החומה שלו מסר לאשתו כערובה בעד כתובתה. הוא מוסר, כי בשעה שנשא אותה לאשה בשנת 1766, קיבל נדוניה 25.000 ז״פ ותכשיטים בזהב, כסף וכד׳, שערכם היה 15.000 ז״פ; הוא נתן לה אז, בשעת הנישואים, שטר בסכום 40.000 ז״פ באחריות הבית; בשנת 1794 ברח מהעיר וכל תעודותיו אבדו או נשרפו בזמן השרפה בלוקישקי ולכן הוא מחדש את התעודה שאבדה ע״י התעודה החדשה. בנוגע ללוקישקי מסר ר׳ יוסף אחרי שרפה את האחוזה עם שרידי הבנינים לבנו יהודה בתנאים מסוימים: הבן ישלם לו בכל שנה 300 ז״פ דמי חכירה; ישאיר בידו מגרש עם רשות להשתמש בבאר, לעבור לנהר ויליה וכד׳[41]. בעלי־החובות טענו, כי הוא מסר את בית־החומה ואת האחוזה רק כדי שלא יוכלו הם לגבות את החוב. גם נגד החלוקה בין ר׳ יוסף ובין בני אחיו טענו, שנעשתה כקנוניה לרעתם. ר׳ יוסף רצה בודאי להבטיח לעצמו את הבעלות על ביתו ועל אחוזתו בשביל בני משפחתו ורצה להוציא את בני אחיו מסבך דאגותיו ומצבו הקשה ולכן סידר את הענינים, שלא יוכלו בעלי־חובותיו לנגע בהם. בית־הדין פסק, כי אין זה נכנס לגדר סמכותו לבדוק את כח התעודות, אלא יש לפנות בענין זה לבי״ד גבוה. בית־הדין הביא בחשבון את החובות שחייבים לר׳ יוסף, בתוכם גם 40.000 ז״פ שפסק בשבילו בית־הדין משנת 1793, שעסק בחיסול חובות הקהל.

ר׳ יוסף בן אליהו נשאר עשיר גם אחרי השרפה הגדולה, אבל חדל להיות העשיר ביותר בקהילה. הוא בנה אחרי השרפה שוב בית־בישול־שכר באחוזתו בלוקישקי. הוא ניהל גם עסקים אחרים. בשנת 1797 עברה לרשותו מהאדון פונטאני בעד חוב בסך 11.600 ז״פ אחוזה עם שתי (או יותר מדויק — 4) משפחות איכרים, שמנו 16 נפש[42]. ההכנסה השנתית מהם נאמדה במאתים ז״פ ומחורשה 50 ז״פ לשנה. מנהל המשק לא מסר בראשונה, בשנת 1795, את האחוזה לרשותו של ר׳ יוסף, אבל הוכרח אח״כ ע״י צבא למסרה לבעליה החדשים. ר׳ יוסף נתן יפוי־כח לשני אנשים, ליהודי ולנוצרי לנהל את המשק, להחכירו וכו׳[43]. אלה לחצו את האיכרים ולכן פנו האיכרים במכתב קובלנה ותחינה אל ר׳ יוסף[44]. ר׳ יוסף מכר אח״כ, כנראה, את האחוזה הזאת. אחוזה אחרת, בתים ושדות, קבל ר׳ יוסף מיהודים באולקניקי בעד שט״ח בסכום 800 אדומים. ר׳ יוסף מכר אח״כ חלק מרכוש זה ואת החלק הנותר נתן במתנה ליורשים[45].

גם בנו של ר׳ יוסף, יהודה, נהל עסקים שונים, עסק במלוה בריבית וכד׳. מותו הפתאומי של הבן בשנת תקס״ה גרם בודאי גם לצמצום פעולתו המסחרית של האב, שנפטר גם הוא כעבור שש שנים.

ה.

על מצבו בציבור ועל עסקיו השפיעה השפעה גדולה המחלוקת, שפרצה בקהלה בין חותנו האב"ד ובין תקיפי הקהל. המחלוקת נמשכה בהפסקה כעשרים וחמש שנים וגרמה לירידה גמורה של משטר הקהל הרקוב. היא התחילה בשנות הששים למאה הי"ח למסה"נ ונפסקה בשנת תקל"ז ואח"כ התחילה שוב בשנת תקמ"ד ונגמרה בראשית שנת תקנ"א. זאת היתה לא רק מלחמה בין ראשי הקהל התקיפים ובין האב"ד התקיף, שרצה גם הוא להשתלט, אלא גם מלחמה בין השדרות הרחבות של העם, אלה בעלי־המלאכה ויתר ה"המון" העני והמדוכא, ובין התקיפים שלחצו את העם. גם החסידות, שהתחילה להתפשט אז, השפיעה על המלחמה[46]. על צדו של האב"ד עמד מצד אחד ההמון המדוכא, שהאב"ד היה מגין עליו בפני ראשי הקהל, ומצד שני תמכה בו קבוצת עשירים ומשכילים, שגם דעתם לא היתה נוחה משלטון הקהל. ר' יוסף בן אליהו היה כמובן בין אלה האחרונים. גם הקרבה המשפחתית וגם דעתו על הקהל ומשטרו גרמו, שיילחם בתקיפי הקהל.

ר' יוסף לא השתתף במחלוקת בתקופתה הראשונה. הוא היה אז צעיר, זה לא כבר, בשנת תקכ"ה, נשא לאשה את בת האב"ד. אז פעלו והרבה לטובת האב"ד אביו של ר' יוסף ואחיו. בשעה שראשי־הקהל רצו בראשית שנת תקכ"ח להוריד את האב"ד מכסא הרבנות, השפיעו הם בכל כח ההשפעה שהיה להם ולא נתנו להורידו. האבי"ד מוכרח היה אמנם להסכים לתקנות מגבילות, כמו אלו שאין למנות את בנו או את חתנו לראב"ד או לסופר הקהל. כעבור שנים אחדות השתחרר האב"ד מההגבלות ובשנת תקל"ז נעשה חוזה־פשרה, שעל־פיו קבלו בנו וחתניו משרות והתמנויות חשובות בקהל. ר' יוסף בן אליהו קיבל אז בתשלום 15 אדומים דרגת מי־שהיה־ראש.

בשנת תקמ"ד תפסו שוב את השלטון ראשי הקהל ממתנגדי האב"ד. הם רצו שוב להורידו מכסא הרבנות. הם גבו עדויות, שצריכות היו להוכיח כי האב"ד מכיר פנים בדין, לוקח שוחד, שותה שכור וכו'. אחרי שגבו עדויות כאלה, החליטו להעביר משאלה בין חברי אספת־רח"ש, אם יש להשאירו במשרתו או להעבירהו. את ר' יוסף בן אליהו הרגיזה מאד צורה זו של המלחמה בחותנו. הוא הלך לחצר ביהכ"נ, "צווח ככרוכיא" ודרש דין־תורה ואח"כ בקש את זה בדמעות. ראשי הקהל והדיינים עשו מה שרצו לעשות ולא התחשבו בדרישות ר' יוסף. מצדדי האב"ד התכוננו היטב לבחירות בחול־המועד פסח שנת תקמ"ה ונצחו בהן. ר' יוסף בן אליהו נבחר אז לפרנס־חודש. מתנגדי האבי"ד ערערו על הבחירות בפני ועדה, שנתמנתה ע"י הווייבודה ושמתפקידה היה לחקר את סיבות המחלוקת. ר' יוסף בן אליהו הבין, שעליו להזהר מאד, מפני שעסקיו הגדולים יכולים לסבול ומפני שהרשות יכולה להשתמש באמתלה כדי לרושש אותו. לפני שהתיצב לפני הועדה הנ"ל מסר בחשאי מודעה, שכל מה שיהיה מוכרח לאמר נגד רצונו, כמו: שהוא מוחל על עלבונו או על עלבון חותנו או על הוצאותיו, או שיתן להם כתב שהוא מוחל ומוותר, כל זה הוא "מבטל בלבו כד"ת, כי הכל הוא באונס גמור מחמת פחד האדונים"[47]. הבחירות בוטלו אז ע"י הועדה, אבל הווייבודה החזיר את ראשי הקהל שנבחרו בחוהמ"פ לתפקידם. ר' יוסף עזר עד כמה שזה היה ביכלתו לחותנו ולהמון, אבל הווייבודה עבר לצד ה"תקיפים" ור' יוסף מוכרח היה להופיע כפלתי־מעונין. הוא מוכרח היה לשלם מסים ולחתום על שטרי־חובות בשביל הקהל, שרדף את חותנו ואת ההמון ואותו עצמו. שונאיו רצו להכשיל אותו ולהראות שהוא עוזר לאב"ד. בשעה ששמעון בן זאב־וואלף, הלוחם האמיץ בעד ההמון, נלקח למאסר,

השתדלו ראשי־הקהל להציל מפיו ידיעה על תמיכת ר' יוסף באב"ד ובהמון. בשעה שבא־כח אחר של ההמון, ר' יצחק בן לייב, נסע לווארשה והשתדל להשיג אצל השלטונות הגבוהים „כתב־ברזל" בשביל באי־כוח ההמון הנרדפים, הכניס היא גם את ר' יוסף בן אליהו לרשימת באי־הכח[48]. גם במקרים אחרים היו באי־כח ההמון מכניסים את ר' יוסף בן אליהו לרשימת האנשים הסובלים מהקהל מנטילת מסים ושטרות, אולם ר' יוסף היה מוכרח להכחיש אח"כ ולהודיע, שההודעה נעשתה נגד רצונו ובלי ידיעתו[49].

בסוף שנת 1786 או ראשית 1787 בא לווילנא סגן הקנצלר יואכים הרפטוביץ, אדם נאור מאד. הוא התענין במצב הקהלה. התיצבו לפניו שני הצדדים ומסרו לו תזכירים מפורטים על המחלוקת ועל טענותיהם. ר' יוסף התיצב לפניו ושוחח אתו ארוכות על המצב בקהלה ועל מצבו שלו. הוא מסר לסגן הקנצלר תזכיר בענין זה[50]. ר' יוסף בן אליהו ציין בתזכיר, כי בקהל שולטת משפחה אחת עם קרוביה ומקורביה והם לוחצים את העם במסים, שהם מטילים וגובים בעזרת הצבא. „מי שיש לו לב אנוש אינו יכול להביט בעין יבשה על לחץ זה". הוא מתאר את פעולת הקהל ובית־הדין. את מי שאינו לפי רוחם לוחצים הם באופנים שונים: ע"י חרם וכד'. נוטלים מאדם כזה תשלומים גבוהים מאד מברית־מילה ודמי קבורה. הוא מוכרח היה לשלם דמי קבורה בעד קרובתו מאות אחדות של אדומים. אינו יכול לזכות בדין, אפילו עפ"י שט"ח. הוא מוכרח לחתום על שטרות בשביל הקהל נגד רצונו ולהוותו. ר' יוסף בן אליהו ביקש מסגן־הקנצלר, שיוציא אותו מהשייכות לשלטון הקהל ובית־הדין.

בשיחה שהיתה לר' יוסף עם סגן־הקנצלר ביקש אותו בודאי ר' יוסף שיוציא אותו מכלל היוריסדיקציה (השיפוט) של הווייבודה, שהיתה עויינת אותו ביחד עם הקהל. כתוצאה מזה יש לראות את קבלת זכות ותואר „סרביטור (משרת) של המלך" ע"י ר' יוסף בן אליהו. ע"י זכות זו הוצא ר' יוסף מכל יוריסדיקציה אחרת מלבד היוריסדיקציה של בי"ד חצר־המלך והמרשלק של המלך. בשיחה התענין חרפטוביץ, בעסקיו של ר' יוסף והבטיח לו לקשר אותו עם השלחני הווארשאי קובריט[51].

ראשי הקהל, שלא היתה בידם שום הוכחה על השתתפותו של ר' יוסף במלחמה בהם, תבעו אותו בכל זאת לבית־דין חצר־המלך. בית־הדין הזה, שדן בכל סבך השאלות שנתעוררו בעת המחלוקת, פסק, כי אין ר' יוסף צד במשפט זה.

עסקיו של ר' יוסף סבלו מאד מהמחלוקת הזאת. היה לו הפסד לפי אומדנה שלו בסך 120.000 זהובים. אחרי שהמלחמה שקטה בא לידי פשרה בשנת תקנ"ה בינו ובין הקהל, והקהל התחייב לשלם לו במשך שנים מספר 40.000 ז"פ[52].

ר' יוסף בן אליהו, שהרבה לעסוק קודם בעבודה ציבורית, היה בשנות תקמ"ב ותקמ"ה פרנס־חודש בקהל, חדל אחרי המחלוקת להתענין ביותר בעניני הקהל ואיננו נוצאים אותו אח"כ בין ראשי הקהל. בנו יחידו יהוחה מת על פניו במסבות בלתי ידועות לנו. הכתובת על מצבתו של הבן אומרת: „בעון ישראל כשל יהודא כרע לשכר עברה". הבן לא תפס שום מקום בציבור. במסורת המשפחתית של עבודה ציבורית המשיך בן אחיו של ר' יוסף ר' אריה־לייב בן דוב־בער. הכתובת על מצבתו של ר' יוסף מספרת רק על עשרו ונדבנותו:

יוסף בן פורת כזהב וכסף
אלי תבוא לעניים אמר יוסף
הולך תמים ופועל צדק בכסף
לדיד ונחמד ספיר פני יוסף
ה"ה הרב המפורסם מהור"ר
יוסף במהור"ר אליהו חתן
דהגאון הרב דפה וי"נ א' י"ט
כסליו שנת לקח עץ אחד וכתב
עליו מעשי יוסף לפ"ק[53].

---

1) עיין עליו ב„קריה נאמנה" לש. י. פין, תרע"ה 102—103.

2) את שלשלת היוחסין ראה בספרי „קורות בית־העלמין הישן בווילנא", ווילנא תרצ"ה, דף 110. עיין גם בספר היחס למשפחת ריבלין ומשפחות הגר"א מווילנא אליש, ראש־יוסף ולידא..." מאת אליעזר ריבלין, ירושלים תרצ"ה.

Replica Josiela Eljakewicza przeciwko generalowej Ferzenowe (דברי דפוס, בלי מקום הדפוס ובלי התאריך. עכ"פ אחרי שנת 1799).

4) ארכיון ממשלתי בווילנא, ספרי בי"ד המבצר הווינאי 4782, דף 170.

4) פנקס מדינת ליטא, דף 203, ברלין תרפ"ה.

5) על הבתים האלה ימצא הקורא בספרי „תולדות הקהלה העברית בווילנא", חלק א', דף 60—61 ; 85.

7) עיין ב„תוספות ומילואים לפנקס מדינת ליטא" בעריכת ישראל היילפרין, ירושלים תרצ"ה, דף 77, 82.

8) „קריה נאמנה", דף 183 (הוצ' תרע"ה). הפנקס הזה, שהיה בידי ש. י. פין וה. נ. מגיד, לא הגיע לידינו.

9) על תולדות הקלויז עיין בספרי הנ"ל „קורות הקהלה העברית בווילנא", דף 78—79.

10) על הי'סו"ד עיין במאמרי ב„ציון" תרצ"ז, ספר ב'.

11) ספר „ברכת יוסף", דיהרנפורט, תקמ"ג.

12) עפ"י ה„רפליקה" הנ"ל (בהערה 3).

13) ארכיון ממשלתי בווילנא, ספרי בי"ד המבצר הווילנאי 4795, דף 596.

14) שם, ספרי בי"ד המחוז הווילנאי 4239, רף 951, וגם 4234, דף 4361.

15) שם, שם 4239, דף 1043 ; 4224, דף 1963 ; 4239, דף 1561.

16) שם, ספרי בי"ד המבצר הווילנאי 4795, דף 589, 587, 588.

17) שם, שם, 4794, דף 586.

18) שם, שם, 4794, דף 112.

19) עפ"י ספרי המפקד „רביזיה" משנת 1795.

20) עפ"י ספרי המפקד משנת 1795. עפ"י ה„רפליקה" הנ"ל מתקבל, שנולד בשנת תקט"ו—ז, אולם זה אי־אפשר לקבל מכיון שהתחתן בשנת תקכ"ו.

21) „הכרמל" לש. י. פין, שנה ז', דף 36—38.

22) דף 101, מע"ל.

23) ארכיון ממשלתי בווילנא, ספרי בי"ד המחוז הווילאני 4234, דף 4359.

24) שם, שם, דף 4345.

25) דבר דפוס, בלי מקום הדפוס ובלי התאריך, עכ"פ אחרי שנת 1799.

26) ארכ. ממשלתי בווילנא, ספרי בי"ד המחוז 4231, דף 409.

27) שם, שם 4235, דף 3633.

28) שם,ספרי בי"ד המבצר הווילנאי 4795, דף 306 : הפקיד הזה הורחק ממשרתו בחודש אפריל שנת 1786. ראה בעתון משנה זאת, גליון 13, מודעה.

Gazety Wilenskie

29) ארכיון ממשלתי בווילנא, ספרי בי"ד המבצר הווילנאי 4807, דף 681.

30) שם, ספרי בי"ד המחוז הווילנאי 4236, דף 873.

31) שם, ספרי בי"ד המבצר הווילנאי 4795, דף 1101.

32) שם, שם 4805, דף 203.

33) שם, ספרי הטריבונל של האוצר, 5150, דף 207.

34) שם, ספרי בי"ד המחוז הווילנאי 4229, דף 3665.

35) שם, שם 4231, דף 2281 ודף 2351.

36) שם, ספרי בי"ד המבצר הווילנאי 4807, דף 122.

37) שם, שם 4807, דף 699.

את האדומים חישבנו 20 ז"פ האדום. קודם היה ערך האדום 18 ז"פ.

38) שם, שם, שם, דף 1095 — 1140.

39) שם, שם, שם, דף 1587—1700.

40) שם, דף 18.

41) שם, דף 27 : תאריך התעודה 12.12.1794.

42) שם, שם, 4808, דף 159.

43) שם, שם 4811, דף 247.

44) שם, שם 4810, דף 87.

45) שם, דף 1298 ; 4811, דף 1542.

46) למחלוקת הגדולה הזאת הקדשתי פרקים רבים בספרי „ולינא בתקופת הגאון", ירושלים תשי"ב, הוצאת ראובן מס. בספר זה פרטים רבים על ר' יוסף, שאינם מובאים כאן.

47) פנקס מחלוקת הרב. דף י"ב (בהעתקה, הנמצאת גם בספריה הלאומית, דף 49).

48) אקטים בהוצאת הועדה האורכיאוגרפית הווילנאית, כרך 29, תעודה 234.

49) ארכיון ממשלתי בווילנה, ספרי בי"ד המחוז 4229, דף 3863.

50) כתב־יד 405 בארכיון הממשלתי בווילנה (קודם בספריה האוניברסטאית בווילנה), דף 106—107.

51) שם, דף 50. עיין בספרי „וילנא בתקופת הגאון", עמ' 177.

52) ארכיון ממשלתי בווילנא, ספרי המבצר הווילנאי 4807, דף 1587, ענין 21. עיין גם בספרי „תולדות הקהילה העברית בווילנא", וילנא תרצ"ח, עמ' 226.

53) תקע"ו.

צבי הר-שפר

ליובויץ, עיר מושב אדמו"רי חב"ד

בימי האדמו"ר ר' שמואל (1834—1883)

נולדתי בליובוביץ', העיירה המפורסמת באדמו"ריה בפלך מוהילב שעל הדניפר ברוסיה הלבנה, עיירה עתיקת ימים. על עתיקותה מעיד בית־העלמין הישן, שמרוב ימים ומסבות שונות לא נשארה בו אפילו מצבה אחת ושום רושם של קברים, אלא הוא עומד מוגדר מכל רוחותיו. בני ליובויץ נהגו בו קדושה יתירה, כי על פי המסורת קבורים בו הרבה קדושים.

חצר האדמו"ר

העיירה רחוקה כחמשה עשר ויורסט משתי תחנות של מסלת־הברזל, גם דואר למכתבים ולכספים לא היה בא בימים ההם, ובכל זאת לא היתה דומה כלל לכל העיירות הנדחות בתחום המושב שנקבע בשביל בני ישראל. האורחים הרבים שהיו באים מערים שונות לשאול בעצת האדמו"ר בענינים רוחניים וגשמיים הביאו אתם תנועה וחיים לכל העיירה וביחוד ל„חצר" — כן נקרא בית האדמו"ר — ולכל הרחובות הסמוכים לה. החצר עמדה במרכזה של העיירה ומסביב לה היו אכסניות רבות. בחצר עמד בית גדול, שנפתח רק למאורע יוצא מן הכלל, למשל בראש השנה, כשבית התפלה הקבוע לא הכיל את כל האורחים הרבים, או ביום חתונה של אחד ממשפחת האדמו"ר, אז נפתחו גם דלתות הבית המרווח ההוא. מנגד לבית זה נמשך לאורך הרחוב בית ששמש גם לבית תפלה — שהיה נקרא אולם („זאל") — ומעונו של האדמו"ר, וחלונותיהם היו נשקפים לרחוב סילוה. מסביב לעיירה היו חורשות וכפרים של אכרים גויים. רוב אוזרחי העיירה היו יהודים — חוץ מהרחובות הצדדיים שבהם גרו גויים.

האדמו"ר שישב בליובויץ על כסא האדמו"רות בזמן המסופר היה מהר"ש (ר' שמואל) שניאורסון, שירש אותה מאביו מהרמ"מ (ר' מנדיל בעל ה„צמח צדק") שהיה חתנו של האדמו"ר האמצעי ר' בר. במה זכה מהר"ש — שהיה הצעיר בששת הבנים שהשאיר אחריו מהרמ"מ — לשבת על כסא אביו בליובויץ איני יודע. הרמ"מ אהב מאד — כך ספרו מעריצי מהר"ש — את בן זקוניו והיה לו לילד שעשועים. אולם לא על נקלה עלתה לו למהר"ש לרשת כסא אביו. מריבה גדולה התלקחה בין האחים, אחרי הסתלקותו של מהרמ"מ בשנת תרכ"ו, בשל ירושת הכסא. החסידים נחלקו לפלגות, עד שנצח מהר"ש, ואחיו היו מוכרחים לבקש להם מרכזים אחרים. הזקנים רצו לטשטש את כל ענין המריבה בפני הצעירים, ואנחנו, הצעירים, קלטנו רק קטעי־מלים, רמזים ובני־רמזים לאותה המריבה. הזכירו „צוואה" שנמצאה אחרי הסתלקותו של הרמ"מ

שהצד שכנגד שדא בה נרגא*). מספרים היו על מהר"ש שהיה בילדותו „קונדס" גדול, היה רוכב על העזים שבעיירה ועוד מעשי שובבות כאלה, ומהיותו בן זקונים המתגעגע על אביו לא גער בו האחרון מימיו. ברם איש לא ידע להגביל בדיוק מתי התבגר מהר"ש והפך לאיש, עזב את שעשועיו ויהי מתבודד עם אלהיו, והיה לבעל שיעור קומה, שהשפעתו היתה כבירה על חסידיו הרבים והעשירים, ורק לעתים רחוקות היו הנטיות השובביות מבצבצות מתחת למפתן ההכרה שלו והיו מתגלמות בחיוך ובלגלוג חד.

דמות האדמו"ר

עברו הרבה שנים מאז זכרי אותו, ועדיין לא נטשטשה תמונתו האצילית מנגד עיני. קומתו למעלה מקומת איש בינוני, פנים מלאים ועגולים, שערות ראשו וזקנו צהבהבות, מצח רחב וצדעים רחבים, עינים מביעות חכמה ופקחות וחודרות ללב, פרקו נאה וקולו ערב, מטופל בשומן הרבה שהוסיף לו לויתי־חן. חונן מטבע בכשרונות רוחניים מצוינים, בעל זכרון מופלא, בעל־תפיסה קלה ועמוקה, בסקירה אחת היה תופס ענין מסובך מאד, בקי בהויות־העולם ומתענין בכל המתרחש בעולם הגדול, עמד בחילוף מכתבים עם החסידים העשירים שגרו בערי הבירה, וכל גזירה רעה שהיתה מתרגשת לבוא על עמנו האומלל נודעה מיד בליובויץ.

להאספה הידועה, שנועדה להיות בשנת תרמ"ב בפטרבורג מטעם המיניסטר הצורר איגנטיוב, שלח מהר"ש את הגביר שמרלינג ממוהליב, שלפני צאתו לדרכו סר לליובויץ להתיעץ עם מהר"ש ע"ד עניני האספה. כידוע מת הגביר שמרלינג באותה האספה משבץ הלב.

בבית האדמו"ר היה מתקבל השבועון „העברי הרוסי" שיצא בפטרבורג בעריכתו של צבי רבינוביץ בעל „אוצר החכמה והמדע", ומעריצו של מהר"ש אמרו עליו שידע את השפה הרומית והיה בקי בחכמת הרפואה ובעצם ידו כתב פרשיות לתפילין שלו.

דרכו של מהר"ש היתה לדרוש בכל שבת לפני תפלת שחרית בבית התפלה המאוחד עם מעונו של האדמו"ר. את שולחן הקריאה היו מקרבים עד סמוך לפתח המוביל לחדריו של האדמו"ר, הדלת אל החוץ הוגפה והשמש עמד אצל הפתח לבלי ליתן לאיש לצאת. בכל הבית השלך הס. הנמצאים בפנים הצטופפו ועמדו על רגליהם, האדמו"ר ישב על כסא ומסביב לו בני משפחתו, ורק לזקני החסידים יחידי הסגולה ניתנה הרשות לשבת קרוב אל האדמו"ר. כולם עצרו בעד נשימתם ואזניהם היו נטויות לאותו המקום שמשם יצא הקול הצלול, שמתחלה נשמע רק כעין לחש ולאט לאט התגבר ובקע את הדומיה הרוטטת והשתפך בכל הבית. והקול הלך והתלהב, הלך והתלהט, כל הנוכחים היו כובשים את רעיונותיהם ומתרכזים באותן המלים היוצאות מפי האדמו"ר, ולפסגת התלהבותו היה בא האדמו"ר בהגיעו לבאר הכתובים בתהלים ע"ג, כ"ה—כ"ו ברוח החסידות: „מי לי בשמים" אין לי צורך בגן־עדן העליון שהוא בבחי' שמים, „ועמך לא חפצתי בארץ" אין

---

*) וזהו נוסח הצואה שנמצאה, לפי עדותם של מעריצי מהר"ש, בשנת תרמ"ג: „לבני ידידי וחביבי מהר"ש שיחי', ראיתי דא"ח (דברי אלקים חיים) שלך והוטב בעיני מאוד, השי"ת יחזק לבך ושכלך להוסיף אומץ בתורתו ועבודתו, פתח פיך ויאירו דבריך ואני מבטיח לך מה שאמרתי לך בע"פ וכאשר אף מה ששמעתי מפי אאזמו"ר (אדוני אבי זקני מורנו ורבנו) ז"ל, רק חזק ואמץ, לכתוב ולהגיד, ואני סומך אותך בסמיכה רבה ולא תירא משום אדם, והשי"ת יצליח לך ברו"ג (ברוחניות וגשמיות) וללמוד וללמד לשמור ולעשות, אביך הדוש"ט (הדורש שלומך הטוב) וטובת אנ"ש (אנשי שלומנו) מנחם מענדיל בן דבורה לאה".

לי חפץ בגן־עדן התחתון שהוא בבחי' ארץ, אלא "כלה שארי ולבבי" יש לי תשוקה וכליון רק לך לבדך, צמאון וחשק להבטל ולהכלל באין־סוף.

בימי החגים היו החסידים דורשים "הוספה" בין מנחה למעריב. החסידים — וביחוד הצעירים שבהם — היו מצטופפים סמוך לפתחו של האדמו"ר והיו מנגנים נגונו של האדמו"ר הזקן המלא געגועים וחישוקים, כליון נפש לעלמין דלא אתגלין. אם לא נענו מיד היו חוזרים פעמים ושלש על נגונו של הרב עד שהזקיקו את האדמו"ר לצאת מחביון עוזו וסרובו לא הועיל, היה מוכרח לוותר על עיפותו ועל חלישותו.

מה חידש מהר"ש בבית מדרשה של החסידות? לכאורה אין בית מדרש בלי חידוש ואי־אפשר שלא הכניס מהר"ש משהו לתוך תורת החסידות — ברם קשה להגדיר את חידושיו. תורת החסידות החב"דית התפשטה והתרחבה לכל פרשת דרכיה, מקורות החסידות של הזקנים נתנו מקום רחב־ידים להשתמש בהם ולהטותם לכל הצדדים עד שקשה לעמוד ולהראות בדיוק על כל החידושים של כל אדמו"ר ואדמו"ר, ואם יציעו שאלה זו לפני ותיקי החסידים יניעו בכתפם ולא יבינו את עצם מהותה של השאלה. הכיצד? תוכן החסידות הונחו יסודותיו ע"י הבעש"ט והבאים אחריו מגלים באת הרעיונות שהיו גלומים וגנוזים בדבריו ומה שייך לדבר ע"ד שיטות שונות? העיקר הוא ההסברה לפי הכללים שהניחו זקני החסידות הראשונים, ורק מדרגת ההסברה שונה לכל אדמו"ר ואדמו"ר.

בכל יום היה מהר"ש מקבל פני האורחים שהיו באים לבקש תורה ועצה בעניינים גשמיים ורוחניים והמבקרים היו רבים, היו עומדים צפופים על יד הדלת המובילה אל החדרים הפנימיים וכל אחד פתקתו בידו וצרותיו בלבו. בין ההמון עמדו גם רבנים שהיו מתקינים את עצמם להקבלת פנים, מסלסלים את פאותיהם ומחכים ברטט לאותו הרגע שהמשרת "לויק העבה" — כך היה נקרא על שום שהיה עב־הכרס — ירשה להם להכנס לפנים. העבודה הזאת היתה מוגיעה מאד את מהר"ש ואחרי "היחידות" היה יושב על מרכבה רתומה לשני סוסים אמוצים בנהגותו של איוון הנהג־הגוי ונוסע חוצה לעיר לשאוף רוח ולהנפש מעבודתו הקשה, לשבת שעות על מקום אחד ולרכז את מחשבותיו בעניינים שונים הדורשים עיון־רב וצלילות הדעת, כדי שעצתו תהא קולעת אל המטרה הנכונה. בשבת היה מהר"ש המפטיר בנביא, היה מתפלל בחדרו הכמוך לבית התפלה ולעת הצורך היה השמש דופק בדלתו לאות "ברכו" ו"קדושה". למפטיר היה יוצא אל הקהל וקרא בנעימה המיוחדת לו את ההפטרה.

מהר"ש אהב את היופי בכל דבר: במלבושיו, ברהיטי ביתו, ונטיתו זו נראית בהליכותיו ובתנועותיו. בפורים היה קורא את המגלה לפני הקהל, וכשהגיע ל"המן" היה מפסיק בכונה עד שיעבור רעש הילדים.

בראש השנה היה מהר"ש התוקע. לשמוע את תקיעותיו היו באים אורחים רחוקים וקרובים. הדוחק היה גדול מאד, עמדו צפופים ולא השתחוו רוחים, היו פותחים את דלתות הבית הגדול שעמד מנגד, אבל רק החסידים הבלתי־נלהבים עברו שם להתפלל. ברובם נדחקו דוקא לבית התפלה הקבוע לכל השנה, ומראה נפלא נגלה לעין הרואה: כל הקהל נעשה לגוף אחד ורק הראשים הבדילו בין איש לרעהו. כולם עמדו באימה ובפחד מפני אימת יום הדין, כל אחד עצר בעד נשימתו, השלך הס לרגעים אחדים בכל הבית, ופתאום נשמע קולו הצלול של מהר"ש "מן המיצר", וקול איום התפרץ מפיות כל הנאספים, דמעות העינים התערבו עם זעת הפנים. אחרי תום התקיעות שאף כל אחד רוח כאילו נטל החול הוסר מעל ראשו. אל ה"תשליך" לוו את האדמו"ר

כל האורחים בניגונים ובשירה. פרחי החסידים היו מתלכדים לשרשרת מסביב להאדמו"ר, בני משפחתו והחסידים הישישים החשובים.

שמחה גדולה היתה גם בפרוס הפסח בהלוך האדמו"ר לשאוב מן הנהר "מים שלנו". בניגונים ובקול זמרה ירדו אל הנהר לפני שקיעת החמה של יום י"ג בניסן. מהר"ש בכבודו ובעצמו היה מוריד את הדלי לתוך המים והחסידים הקרובים עזרו על ידו לשאוב המים. ולמחרת ביום י"ד היתה אפית "המצה השמורה" נעשית ברוב פאר, באמירת "הלל". האדמו"ר עמד ומרדד בידו שבה היה לש את העיסה הנתונה לפניו ומחלק את המצות ע"י החסידים לנשים המרדדות. בערב היו הרבה מאזרחי ליובויץ ממהרים לגמור את "הסדר" בביתם כדי לבוא ולראות איך מסדר מהר"ש את "הסדר" עם בני משפחתו.

ביחוד היתה גדולה השמחה בי"ט כסלו, יום שחרורו של האדמו"ר הזקן ר' שניאור זלמן. האדמו"ר היה מספר באריכות את כל פרטי המאורע, ע"ד המחלוקת שבין החסידים והמתנגדים שגרמה למלשינות לפני הממשלה על הרב, ע"ד נסיעתו של הרב לפטרבורג, האסרו והשתחררותו, וכמה נסים ונפלאות היו קשורים אל אותו המאורע. החסידים שתו יי"ש וחטפו "שיריים". לאפיו של מהר"ש יש להוסיף, כי לפעמים היה אוהב לזרוק מפיו איזו בדיחה לתוך כנופית העגלונים שישבו על אסקופת האכסניה נגד חלונותיו של האדמו"ר ועסקו בכובד ראש בהלכות סוסים וכל אחד התפאר שסוכיו שקנה לא־מכבר טסים כנשרים, והגה הבליט מהר"ש את ראשו דרך החלון והפיל איזו בדיחה בתוך חבורה זו ולאשרה לא היה קץ.

וקשר חזק היה בין מהר"ש ובין ארץ־ישראל. מהר"ש היה האמרכל על הכסף הנקרא בשם "קופת רמב"ן". לעתים קרובות באו בני משפחתו מארץ־ישראל לליובויץ על עסקי ממונות, ואחד מטובי החסידים ר' ברה־ואלף קוזיבניקוב — מי שהיה בראשונה משולח ומשפיע מטעם מהר"ש ואח"כ רב ביקטרינוסלב — מעיד על מהר"ש במכתבו אל א"י סלוצקי שנדפס בשיבת ציון, כי כל ימיו שאף מהר"ש לקנות אחוזה בא"י ולהתישב בה ישיבת קבע, אלא מפני סבות שונות לא עלה הדבר בידו.

בשנים האחרונות לימי חייו התחיל מהר"ש לנסוע מדי שנה בשנה חוצה לארץ לשתות מים מינרליים, וכשני חדשים נשארה ליובויץ כאלמנה שבעלה הלך למדינת הים. האורחים חדלו לבוא. תוגה חרישית היתה שוררת על העיירה, וביחוד במרכז. בשוב מהר"ש הביתה היתה השמחה במעונו. בהרחבת הדעת היה מספר לפני קהל שומעיו על הנסיעה, על ההרפתקאות שעדו עליו, על הפגישות עם אישים ידועים ובכל העיירה הורגשו שוב תנועה וחיים.

כל עניני העיירה היו נחתכים על פי החצר. כל בני העיירה — לרבות אלה שפרנסתם לא היתה תלויה כלל בחצר — היו מציתים להחלטות החצר. כל כלי הקודש ונושאי משרה היו מתמנים רק עפ"י הסכמת החצר.

ימים רבים לא היה בעיירה רופא קבוע. חובשים היו ממלאים מקום הרופאים, היו בקיאים במלאכת החוקן, בקרני דאומנא, בהדבקת עלוקות בגוף החולה וכדומה. העיירה היתה זקוקה לרופא תמידי. מה עשתה החצר? שלחה והביאה רופא־חולים מביסנקויץ (פלך ויטבסק), קראו לו זלמן־הירשל — שמות משפחה לא ידעו בליובויץ — והרופא הזה היה חסיד ככל החסידים, הניח שתי תפילין — רש"י ור"ת — לבש טלית־קטנה רחבה. היה בעל הדרת פנים והיהודי הזה בחר לו לפרנסתו את חכמת רפואה. שמא תאמרו שכדי להיות רופא צריכים ללמוד באוניברסיטה ולהתמחות בקליניקות, טעות בידכם. לומדים

את השפה הרומית עד כדי קריאה בספר וקונים ספר של רופא מפורסם, שרשומים בו כל מיני רצפטים לכל מיני מחלות ומתחילים את הפרקטיקה. כשהוברר שאינו יודע בין ימינו לשמאלו, נבהלו בחצר והסכימו לפטור את הרופא החסיד ולקחת אחר במקומו. בחרו בגוי בן־שבעים, שגמר אוניברסיטה ושמש רופאים מומחים. למה בחרה החצר בגוי זקן על פני רופאים יהודים? — מפני שבחצר פחדו מפני העברים המשכילים יותר מאשר מפני הגוים.

הרוח החיה באופני הפוליטיקה של החצר היה לויק העבה, עם שום כרסו העבה וכבד־גופו. הוא לא נשא פנים לשום איש, גם לרבנים גדולים ומפורסמים בתורתם וביראתם. בעיירה היו מתלחשים שגם הר"ש סבל ממנו יסורי־נפש הרבה, אלא שלא יכול לדחות אותו מטעמים שונים.

הישיבה בליובויץ

מישיבת ליובויץ לא יצאו לא גאונים מפוארים, שתפסו מקום חשוב בין התורנים, ולא סופרים מפורסמים בספרות העברית. כחמשים או כארבעים תלמיד למדו בה. ראש הישיבה בעצמו לא היה גאון בתורה ומפולפל חריף, אלא עובד חרוץ היה שמעטים כמוהו, התמסר לישיבה בכל לבו ונפשו, איש תם וישר במלא המובן. בשלש בלילה היה בא מביתו של בית הישיבה, הגה בתורה והשגיח על בני הישיבה הנעורים בלילה לפי התור שלא יבלו עתם לבטלה. כל היום — חוץ מארוחת הצהרים — לא היה מש מבית הישיבה, את תכלית חייו ראה בישיבה. בשביל התלמידים החשובים היה הולך לשמוע בכל שבת את הדרשה של מהר"ש, אף שלא היה מהכרוכים אחריו, כדי שיוכל למסור בכתב לתלמידיו קיצור הדרשה. ראש הישיבה היה כלו מין רוחניות, גופו היה צנום וכחוש, אצבעות ידיו דקות וגמישות. שתי עיניו לא היו דומות, היה קונה זוג משקפים ושובר זכוכית אחת ובשניה היה משתמש. מלבד גמרא ופוסקים וחסידות לא ידע מאומה מכל הנעשה בעולם הגדול. פעם אחת קבל מעטפה חתומה — זו היתה הזמנה לחתונה מאחד מתלמידיו שנשא אשה בוילנא — ולא ידע מה טיבה. בעד החלון ראה אחד מבעלי־הבתים עובר, קרא אליו והראהו את המעטפה. והלז, שידע לקרוא אותיות רוסיות מודפסות, קרא החותם „וילנא". וילנא! קרא ראש הישיבה בחיל ורעדה, מה רוצים ממני בוילנא? סבת חרדתו היתה כי המשגיח הכללי על כל בתי הספר — ופלך מוהליב בכלל — ישב בוילנא ולהישיבה לא היה כל רשיון מטעם הממשלה ולכן ירא פן נודע להמשגיח קיומה של הישיבה ויוכל לסגור אותה. תוכן ההזמנה היה בשפה הגרמנית כיאות למשכילים אמתיים, וכך עמד תוהה ומפחד עד שלאשרו נכנס אחד מתלמידיו שכבר נתפס להשכלה ובאר לו את תוכן ההזמנה ונחה דעתו.

מהר"ש לא התערב כלל בעניני הישיבה ולא דאג כלל לקיומה. בעין דיסהרמוניה חרישית שררה בין מהר"ש ובין התורנים המופלגים בעיירה ובכללם גם בינו ובין ראש הישיבה ר' יעקב אליעזר.

רוב התלמידים התכלכלו מ„ימים", ז. א. אכלו על שולחן בעלי בתים יום אחד בשבוע, ויש שנהנו גם ממטבחו שלהאדמו"ר כשם שנהנו ממנו עניי העיירה ומערים אחרות. בין התלמידים היו מתמידים ושוקדים אבל בלי כשרונות נוצצים, רק אחדים מהם הגיעו להוראה ויתרם נתפזרו מי למלמדות, מי למשרתי בתי מסחר וכדומה. רוח ההשכלה חדרה גם לתוך כותלי בית המדרש, והיו תלמידים שרכשו להם ידיעה הגונה בשפה העברית.

אני זוכר את השריפות, בלשון רבים, בהבדל מן השריפה (בהא הידיעה) הגדולה שהיתה בליובויץ בשנת תרי"ח, שאז עלו על המוקד כמעט כל בתי העיירה, ולפיה היו מונים בני העירה את כל המאורעות והזכרונות, בה היו מסתכלים ומונים כך וכך שנים לפני השריפה, כך וכך שנים אחרי השריפה. הזקנות היו מספרות כי כל בני העיירה התגלגלו תחת כפת השמים ויש שהורידו לתוך הנהר את הכרים והכסתות מפחד השריפה. ברם לאט לאט נבנתה העיירה מחדש ורישומה של השריפה נשאר רק במוח הזקנים, אולם השריפות שהיו בימי הביאו אסון גדול וממושך על כל בני העירה.

אחד-העם הצעיר בחצר האדמו"ר

שנים אחדות לפני הסתלקותו של מהר"ש התחיל לעזוב את העיירה לחדשים ולנסוע חוצה-לארץ, ומשעזב את העיירה חדלו האורחים לבוא, הפרנסה ירדה וצרות תכופות עדו על העיירה. חברה מסותרת התארגנה להבעיר ולהצית, ואת העיירה האומללה בחרו לחוג פעולתם. לא עברו ימים רבים בין שריפה לשריפה, וכל השריפות היו מסודרות על פי תכנית ידועה, ולא בפתע פתאום נפלה דליקה במקום פלוני, אלא מתחלה מצאו פתקה כתובה באידיש דבוקה בקיר או בגדר, שמחר או מחרתים תהיה דליקה במקום פלוני, והמבעירים עמדו בדבורם, לא ההועילה שום שמירה. העייר חולקה לרבעים לצורך שמירה, גם הגויים המעטים שגרו בעיירה התחייבו מי להביא דלי ומי גרזן בשעה שתתפרץ השריפה וגם שכרו נטורי-קרתא ולא הועיל. שבתו החיים, נפסקה התנועה, האנשים התהלכו כצללים, לא היו בטוחים ביום המחרת, כל המטלטלים היו ארוזים להיותם מוכנים להוציאם מהבית לעת הצרך. כל ענין השריפות כאילו היה לוטה בסוד כמוס, לא הועילה גם התחבולה האחרונה לקרוא לאספה רבה לבית המדרש את כל בעלי הבתים, והרב המ"ץ ר' אברהם — אחיו של ר' אהרון החוזר — עלה על הבימה והכריז שהוא מטיל „ואם לא יגיד" על כל מי שיודע או שמע איזה דבר על דבר המבעירים, ואיים על הנאספים שאם לא תועיל אזהרה זו יגזור את החרם הגדול הכתוב בספר „כל-בו". בית המדרש היה מלא מפה לפה, התחילו הזקנים לספר ספורים בלי ראשית ובלי אחרית והמבעירים לא נמצאו. כנראה השפיעה האכפה הזאת על המבעירים המסותרים, השריפות חדלו לזמן-מה. בינתים שב מהר"ש מנסיעתו, אורחים התחילו לבוא והתנועה הרגילה מקודם התחילה להראות סימני חיים, והעיירה כאילו שקטה ממהומות הדליקות, וכמעט שבו לה הפנים הראשונים. והנה מתלאה! תיעבה נוראה נעשתה שהרגיזה את הלב וזעזעה את העצבים. הפעם עברה חוצפתם של המבעירים כל גבולי השכל אנושי: במכתת סיר שמו גחלים לוחשות וסמרטוטים רטובים בנפט והניחו תחת ארון הקודש שבבית התפלה של האדמו"ר. הגחלים התלקחו, האש אחזה בסמרטוטים ובפרוכת, אלא שהשמש ר' בר ישן בבית התפלה והעשן התחיל לחנק את גרונו, התעורר משנתו ותוך כדי רגע ראה שהפרוכת בוערת באש, רץ והביא מים שנמצאו תמיד בבית התפלה וכבה את השריפה. במהירות הבזק התפשטה הידיעה ע"ד הנבלה הזאת בכל העיירה וכולם למקטן עד גדול נהרו לבית הכנסת של האדמו"ר לראות בעיניהם את הנס הגדול שנעשה להם. בארון הקודש היו כשלשים ספרי-תורה, וכל משפחת האדמו"ר היתה בסכנה גדולה. אז יצא מהר"ש מחדריו בלוית בני משפחתו מרוגז מאד ובכעס אמר: „כבר מבעירים מתחת למראשותי". בשורת בני משפחתו שכמעט בולם היו צהבהבים עמד אברך-משי אחד, גם כן צהבהב, שבא לבקר את משפחת שניאורסון שהתחתן אתה. מי הוא האברך הזה שהיה לבוש כאחד החסידים לא ידע

איש ולא עלה על דעת מי שהאברך הזה יתפוס את המקום הגדול ביותר בתולדות התנועה הלאומית ועתיד להראות כי „לא זה הדרך". זה היה אשר גינצברג, אחד העם.

היו מי שהלעיזו על נטורי הקרתא וחשדו בהם שהם־הם המבעירים, ומי הם? לייבה לסקיס ובניו. לייבה לסקיס היה סוטסקי (מין שוטר) עברי, גבה־קומה, בעל חוטם כפוף, עינים מלאות ערמה ומזמה, אחת מאצבעות ידיו היתה כפופה, סימן שעשה מום בגופו כדי להפטר מעבודת הצבא. הוא היה יד ימינו של הסטנובוי־פריסטב (קצין המשטרה), ידע כל הסודות שבעיירה, מי משתמט מעבודת הצבא, מי „נעלם" לגמרי, כלומר שלא נרשם כלל בפנקסי הלידה. כולם יראו ממנו כמפני שד־בלהות. כשהיו זקוקים לגבית־עדות לא־נכונה היה לייבה מושך יהודים מהרחוב בחזקה והכריחם לחתום על התעודה שהכין הנוטר השכור שיצא בדימוס ושמש בתורת לבלר העיירה, ועל מי שמאן למלא פקודתו היה מאיים: „זכור תזכרני אם תמרה את פי, ראה הזהרתיך". לייבה היה גם גובה המסים, לקח אתו אחד השוטרים, גוי, והלך מבית לבית — אם לא שלמו לו את המס צוה להגוי שלו לקחת בעבוט את הכר מהמטה, את המיחם, את נר השבת, ועמוס חפצים שונים טייל לייבה עם הגוי שלו. מובן מאליו ששליטתו של לייבה התפשטה רק עד „החצר". האדמו"ר היה אזרח נכבד לדורותיו, הוא היה בעל האחוזה שצ'דרין, ומסופקני אם גם רגל הפריסטב דרכה על אדמת החצר ומכל־שכן משרתו העברי. לתורת החסידות לא היה ר' לייב זקוק כלל, היה מתפלל בבית המדרש של הישיבה, ומה לו ולחצר: בחצר ידעו בלי ספק מכל ההתעללות שהאיש הזה מסתולל בבני העיירה ושתקו. ועל האיש הזה היו מרננים בחשאי שהוא־הוא ובניו ארגנו את כל השריפות. אותה השריפה, שהחרידה את הלבבות בעזותה ובחוצפתה היתה האחרונה. העיירה לבשה את צורתה הקודמת.

ראובן ברייניץ בליובויץ

הקשר התמידי בין האדמו"ר ובין החסידים העשירים הביא לידי הכרח ידיעת השפה השלטת במדינה. הרצל „הכותב" היה בא לבית האדמו"ר ללמד את הבנים ואת הבנות את שפת המדינה. ידיעתו של המורה היחידי בשפת המדינה היתה מעטה מאד. האמינו בו בחצר, כי לא נתפס למינות. לא כן היה היחס בחצר אל השפה העברית החדשה. אותה הרחיקו בחזקת־יד, וראו בה מקור לאפיקורסות. בני הישיבה גם הם היו רחוקים מכל התעוררות רוחנית, שעתם הפנויה היו מבלים במשחק הכרטיסים — לא בקלפים ח"ו — וכך נמשך הדבר עד שבא אל העיירה ראובן ברייניץ, הוא התכונן לנסוע פטרבורגה וסר לליובויץ ללמוד מלאכת הנפחות. בבואו הביא אתו תסיסה גדולה בין הבחורים ובמשך עת קצרה הספיק לרכוש לו לב הצעירים בהטיפו באזניהם דעות חפשיות. עד בואו נלחמו הזקנים את הצעירים ע"ד צוארון מגוהץ, ע"ד מכנסים מופשלים מעל להמגפים, שראו בזה חוקות הגוים ודרכי האמורי, ברם בברייניץ ראו שונא מסוכן שבא להדיח את בניהם מדרך התורה והיראה. ברייניץ הוציא כעין מנשר — כמובן, בעברית — אל הצעירים, שבו מתח בקורת חריפה על האדמו"ר ועל החסידים. בעיירה נפוצו שמועות, שברייניץ אינו מניח תפילין ואינו מתפלל והעיירה היתה כמרקחה. נמצאו זקנים בעלי־צורה שהיו נכונים ללכת ולהתוכח עם האפיקורס הזה והזקנות היו מזהירות את הצעירות שלא תסתכלנה בפרצופו. ברייניץ לא התעכב זמן רב בליובויץ, אבל השאיר אחריו רושם שלא נמחה עד רבה. הצעירים התחילו לחקות את סגנונו העברי של ברייניץ וראו בו סמל דמות המשכיל העברי השלם. מוכרי ספרים הביאו את הכפרים הקטנים, שהתגלגלו מיד ליד, ובין הספרים הקטנים האלה היה גם „אהבת ציון" של מאפו

שעשה רושם רב בלבות בני הנעורים והשפעתו היתה גדולה מאד על הצעירים, שהתחילו לחלום ע"ד הימים המאושרים ההם שתוארו ביד אמן בשפת הנביאים.

בשנת תרמ"ד חלה מהר"ש במחלת הסרטן בהיותו כבן ארבעים ושמונה שנה. הזמינו רופאים מובהקים לעשות לו נתוח, אבל הנתוח לא הועיל, מחלתו הלכה וקשתה, אמרו תהלים בכל בתי־התפלה, השתטחו על קברי הצדיקים. באותו ר"ה שרר עצבון נורא ומעמיק בתקוע התקיעות איש אחר במקום מהר"ש. אור לי"ג תשרי נודע בעיירה שמצבו של החולה מסוכן מאד, ולמחרת נפטר. את השולחן, שעליו היה מהר"ש דורש חסידות, גזרו לקרשים, וכשהסירו מן הבר־מינן את חלוקו התנפלו החסידים וקרעוהו לגזרים וכמעט שלא באו לידי מהלומות בעד גזר חלוק. ההלויה היתה גדולה מאד. מכל גרי העיירה לא נשאר אפילו אחד שלא הלך אחר מטתו של מהר"ש וגם מהעיירות הקרובות הספיקו לבא להלויה. את כותל ה"אהל" — כך נקרא מקום הקבורה של משפחת האדמו"ר — הרכו ואת מהר"ש קברו אצל אביו בעל הצ"צ.

זקני החסידים התחילו לטכס עצה ע"ד הכסא. מהר"ש השאיר אחריו שלשה בנים ושתי בנות. הבכור, ר' זלמן אהרון, ירש מאביו את כל תכונותיו, היה חכם במילי דעלמא, בעל לשון מרוטה וידע להסביר את החסידות במלים ברורות. כל המעלות האלו חסרו להבן השני ר' שלום בר (רש"ב), שהיה "עובד" גדול, התפלל בדביקות עד השעה השניה אח"צ, בעל עצבים, דבר ברגש ובהתלהבות עד שהיה קשה לעמוד על דבריו. בראשונה שמו עיניהם בבכור. אולם הוא מאן להתלבש באצטלא של אדמו"רות, והתנהג כל ימיו כמתנגד פשוט, תפלתו היתה פשוטה וקלה. הוא דחה את ההצעה למלא מקום אביו בשתי ידים ואחרי הסתלקות מהר"ש לא קבל פתקאות ולא נעתר לשום איש לברך אותו כדרך האדמו"רים, ולכן החליטו זקני החסידים להכתיר את רש"ב בשם „רבי".

מ. נובומייסקי

היהודים בסיביריה עד מלחמת העולם הראשונה

דברי ימי הישוב היהודי בסיביריה ידועים רק למעטים. כל הספרות על נושא זה היא ספר, שהופיע בשנת 1905, מאת ג. בלקובסקי: „החוקים הרוסיים על היהודים בסיביריה". סיביריה נכבשה על ידי הרוסים בשנת 1582, כשקיבל המלך יוהן האיום את הידיעה בדבר הנצחון על ידי ראש הלסטים ירמאק. אבל למעשה נספחה סיביריה המרכזית לקיסרות הרוסית רק באמצע המאה השבע־עשרה, והקמת השלטון הסדיר היתה רק בשנת 1701. הגירוש לסיביריה כעונש לפי החוק הונהג רק משנת 1729. הראשונים שהוגלו היו אכרים משועבדים שמרדו וצעירים שלא היו ראויים לשרת בצבא. בשנות החמשים והששים של המאה השמונה עשרה נוספו עוד שני סוגים: נשים שהוחלף להן משפט המוות בגירוש, וזונות. בשנת 1800 התחילו לגרש לסיביריה יהודים שלא שלמו מסים במשך שלש שנים. אבל למעשה היו יהודים מוגלים לסיביריה כבר בעשרות האחרונות של המאה השמונה עשרה על עבירות פליליות. אין אנו יודעים אלא מעט על סיבות הגירוש ואופי הפשעים של היהודים שהוגלו. יודעים אנו, שכמה יהודים הוגלו לפי בקשת הקהילות או ההורים או אחרים.

עד כמה היה הגירוש לסיביריה נחשב לעונש קשה אפשר לראות מדין וחשבון רוסי רשמי בספרו של אנדרייבסקי „סיביר": „מספר המתים בין הגולים היה גבוה ביותר. מן המוגלים שיצאו ממוסקבה ומקאלוגה הגיעו לסיביריה פחות מרבע ואפילו אלה שהגיעו היו רצוצים לגמרי".

הקשיים האיומים של הנסיעה התאימו לכל המצב בארץ בימים ההם. סיביריה לא היתה מאוכלסת ומפותחת, וגבים שלטו בה. שטח בגודל של אחד עשר וחצי מיליון קמ"ר, זאת אומרת גדול פי ארבעים מן האיים הבריטיים לרבות אירלנד, היה נתון לשלטון ממרכז מרוחק במוסקבה, שלא ידע כלום על הארץ. הפקידים והשליטים שנשלחו ממוסקבה שאפו רק להתעשר בהקדם על חשבון התושבים ולשוב לרוסיה האירופאית. כולם הצטיינו באכזריותם ובמעשי הזוועה שלהם. הוצאה להורג ללא משפט, מאסר, מלקות, החרמת רכוש, גירוש למקומות עוד יותר רחוקים — כאלה היו שיטות השלטון בימים ההם.

במצב כזה היתה סיביריה כשהתחילו לשלוח אליה משנת 1800 יהודים שלא שילמו מסים במשך שלש שנים. הגירוש לסיביריה כעונש היה משני סוגים: גירוש בצירוף עבודת פרך וגירוש של התישבות. בעוד שהגירוש הראשון היה מלווה תמיד באבדן כל הזכויות האזרחיות היה היחס למתישבים יותר נוח. לפי כובד החטא יש שניטל מהם רק חלק מן הזכויות האזרחיות, ואילו אחרים שמרו על כל זכויותיהם. במקרה האחרון היתה דרגת הגולים בסיביריה כדרגתם ברוסיה האירופאית.

אף על פי שהגירוש היה כשהוא לעצמו עונש קשה, היה השלטון זכאי להכביד אותו בהרבה ליהודים על ידי תנאים יוצאים מן הכלל. היתה תקנה מיוחדת, שנשים יהודיות כנשים אחרות יכולות לקבל רשיון ללכת לגולה אחרי בעליהן. אבל אשה יהודית שהוגלתה לא הותר לבעלה בשום אופן ללכת לגולה אחריה לסיביריה. עוד יותר קשה

היה היחס לגבי ילדי יהודים שנידונו לגלות. בעוד שלפושעים אחרים הותר לקחת את הילדים אתם, אסור היה ליהודי לעשות זאת. יהודיה שהוגלתה הופרדה לא רק מבעלה אלא גם מילדיה. רק תינוקות בזרועותיה יכלה לקחת אתה. התקנות הרשו ליהודי המוגלה שאשתו הולכת אחריו לקחת אתו גם את הילדים, אבל רק עד גיל 5 (ילדים) ועד גיל 10 (ילדות). ילדים בגיל יותר גבוה הוכרחו להשאר בתחום המושב.

כל התקנות הללו נבעו מתוך מטרת הממשלה למנוע יהודים חפשים מלהשתקע בסיביריה ולהחזיק את מספרם בגובה נמוך ככל האפשר. לפיכך נושבו בסיביריה בתחילת המאה התשע עשרה רק יהודים עבריינים. בנוגע לבחירת מקום המגורים לא היה הפרש בין בני עמים שונים. כל המוגלים, גם אלה שנידונו לעבודת פרך וסימו את מועד עבודתם יגם אלה שהוגלו ללא עונש עבודה נושבו לא בישובים מיוחדים, אלא בישובים קיימים בהשגחת השלטון. אבל הם נושבו רק בכפרים ולא בערים ואסור היה להם לעזוב את המקומות שלשם נשלחו. אולם השלטונות יכלו לתת רשות לגולים שלא ידעו את החקלאות ולא יכלו להתפרנס בכפרים לחפש עבודה בערים ולגור בערים תקופה מסוימת שנרשמה בדרכוניהם, למן ששה שבועות עד שנים עשר חודש.

בזה אפשר להסביר שהיהודים נפוצו גם בכפרים וגם בערים בסיביריה. היה רק חוק אחד נגד התישבות יהודים סמוך לגבול סין. מתוך החשש שהיהודים יבריחו לסין זהב מן המכרות בסיביריה שהיו מונופולין של המדינה נאסר על יהודי גולה לגור תוך מאה ק"מ מגבול סין. תקנה זו לא השיגה את מטרתה משום שהסינים שנושבו בסיביריה כסוחרים הביאו להבריח זהב יותר טוב מן היהודים.

הגירוש לסיביריה היה עונש לכל החיים. אבל החוק הגביל את ימי אבדן הזכויות האזרחיות. עשר שנים מיום בואו לסיביריה זכאי היה כל גולה בין יהודי בין נוצרי להיות חבר ישוב כפרי ולהנות מכל הזכויות. השלטון העליון יכול אפילו להפחית את מועד עשר השנים עד שש ואחרי כן עד ארבע שנים לגולים שעשו עבודה מועילה ולא עוררו תלונה מצד האוכלוסיה. לאחר שהגיע הגולה לדרגת אכר היתה לו הזכות לבחור לו מקום מגורים כחפצו, ושוב אין השלטונות קובעים לו מקום מגורים. אבל עדיין הוא נתון להשגחת המשטרה, אולם ההשגחה היתה רק רשמית ולא הפריעה את התנועה. משעה שנעשה הגולה אכר נסתימה דרך הקוצים שלו. ואילו ליהודי התחילו במקרה זה צרות חדשות. שאלת הילדים קמה שוב בשלב זה. לפי החוק משנת 1837 היו מחויבים בני גולים לסיביריה שאבדו את זכויותיהם לעבוד בצבא כקאנטוניסטים, הוא צבא הילדים היהודים של ניקולאי הראשון שנלקחו לעבודת צבא לעשרים וחמש שנים ורובם נאנסו להתנצר. ילדי גולים יהודים שלא ניטלו זכויותיהם ושיכלו לגור בכל מקום ומקום בסיביריה היו מחויבים להרשם לצבא או לעזוב את סיביריה ולחזור למקום שמהם הוגלו הוריהם לפני כעשרים שנה. חוק זה נתבטל בשנת 1860, אבל במשך 23 השנים שהיה קיים עשה את חיי המשפחות היהודיות קשים מנשוא.

בסוף המאה השמונה עשרה ובתחילת המאה התשע עשרה יכול היה יהודי לבוא לסיביריה רק כגולה. רק הפשע פתח לפניו את שערי הארץ הזאת. אבל היו בסיביריה סוגים אחדים של יהודים שנושבו כאזרחים חפשים במספר קטן. מהם חשובים ביותר 1300 היהודים שהתישבו בסיביריה לפי תכנית ההתישבות של ניקולאי הראשון.

הקיסרים אלכסנדר הראשון וניקולאי הראשון עשו נסיונות לישב יהודים על הקרקע. בתחילת המאה התשע עשרה הוקמה ועדה מיוחדת לבצוע התכנית. לשם התישבות יהודית נבחרו חרסון וייקטרינוסלב ובסיוע האוצר נושבו במשך שנים אחדות קרוב ל־700

משפחות יהודיות שהן 3640 נפש. לאחר שהצליח נסיון זה פרסמה הממשלה ב־31 במאי שנת 1835 חוק הנותן לכל יהודי רשות להיות לאכר ולקבל חלקת אדמה באחד הפלכים שהממשלה הקצתה. חוק זה חל גם על סיביריה. ב־20 בנובמבר שנת 1836 נתפרסם צו המקצה 15154 דסיאטינות של קרקע בסיביריה המערבית בנפות טובולסק ואומסק להתישבות יהודית. האוצר הבטיח לתת לכל מתישב 15 דסיאטינות ולבנות לו בית לפני שיבוא. כן יותן לו ציוד לחקלאות לרבות בהמות. האוצר הציע גם תמיכה כספית להוצאות הדרך וגם לפרנסת השנה הראשונה בסיביריה. למרות השם הרע של סיביריה בימים ההם כארץ פושעים והקשיים הגדולים של נסיעה לארץ כל כך רחוקה וקרה, קיבלו מאות משפחות מיד את ההצעה. שבועות אחדים לאחר פרסום הצו כבר נרשמו 1317 משפחות יהודיות. לאחר הצלחת התכנית הזאת הציע שר האוצר בדצמבר אותה שנה תכנית חדשה, שאושרה על ידי הקיסר, והוקצו עוד 13363 דסיאטינות בנפת אומסק להתישבות יהודית. אבל ההצעה לא נהפכה לחוק. הקיסר, שרק לפני שבועות אחדים חתם על צו ליבראלי להתישבות, דחה את ההצעה השניה ופקד להפסיק את התישבות היהודים בסיביריה. כשם שבשנת 1866 הופסקה התישבות היהודים ברוסיה האירופאית, כך הופסקה בשנת 1837 בסיביריה. ניתן צו להעביר את הקרקע לשימוש אחר, ואותם היהודים שכבר נמצאו בדרכם לסיביריה יוחזרו ויישבו במושבות היהודיות ברוסיה הדרומית. אבל 1317 יהודים כבר הספיקו להתישב בתחילת שנת 1837 והם נשארו שם.

צו 5 בינואר שנת 1837, ששם קץ להגירת היהודים לסיביריה, אסר רק את ההתישבות היהודית הממשלתית אבל השלטון העליון של סיביריה וגם הסנאט הרחיבו את הצו ואסרו בכלל את הכניסה לסיביריה לכל יהודי, ולא זה בלבד אלא שהסנאט הרחיב את החוק לגבי יהודים שכבר ישבו בסיביריה 30—40 שנה אם כצאצאי גולים או כבני מתישבים שבאו בהסכמת הממשלה. לפי פירוש זה של הסנאט נאסר ליהודים לשבת בשום חלק של סיביריה שיבחרו, אלא עליהם להשאר בערים ובכפרים שנמצאו בהם אותה שעה. זאת אומרת, שכל יהודי סיבירי שועבד למקום מגוריו.

והיה עוד סוג יהודים שבאו כמו המתישבים לא כגולים אלא מרצונם, ואלה היו היהודים שקיבלו לפי חוקי שנות השבעים את הזכות לגור בכל מקום ברוסיה. אותו חוק נתן ליהודים בעלי השכלה אקדמית או בעלי מלאכה מומחים או סוחרים סיטונאים את הזכות לגור ברוב שטח הקיסרות. משלושת הסוגים הללו יצאו לסיביריה במספרים פחות או יותר גדולים רק בעלי מלאכה. לחץ התחרות והמצב הקשה בתחום המושב אלצו את בעלי המלאכה ללכת למרחקים בתקוה למצוא שם פרנסה. מה שנוגע לשני הסוגים הראשונים, בעלי השכלה גבוהה וסוחרים גדולים, לא היו בכלל הרבה יהודים בימים ההם ברוסיה, ואלה שהיו לא נמשכו אחרי סיביריה כלל. לפיכך נושבו רק מועטים מאד מסוגים אלה בסיביריה. חוץ מזה ניטל מן החוק הזה אחרי כן כמעט כל ערכו על ידי פירושים שונים של הסנאט, והסוף היה שלא רק נאסרה ישיבת בני הסוגים הללו בסיביריה, אלא שבתחילת שנות התשעים גורשו משם גם בעלי המלאכה שנושבו שם וכן סוחרים ומדופלמים יהודים שנושבו שם לפי החוק. על ידי כך נסגרה סיביריה לגמרי בפני אותם סוגי היהודים, שמותרת היתה להם הישיבה בכל חלקי הקיסרות.

בעשרה ביוני שנת 1900 יצא חוק שנועד להפחית את מספר הגולים היהודים בסיביריה עד למינימום. לפי חוק זה שוב לא חל עונש גלות לסיביריה על עבירות קלות, אלא רק על עבירות קשות ועל עבירות מדיניות. מכיון שעבירות היהודים היו כמעט כולן קלות, חדל כמעט זרם הגולים היהודים לסיביריה.

אבל מספר קטן של יהודים הגיעו לסיביריה כעבריינים מדיניים. גירוש עבריינים מדיניים לסיביריה במספר ניכר התחיל בסוף שנות העשרים במאה התשע עשרה. המוגלים היו קצינים גבוהים של הצבא הרוסי, שנשלחו למכרות מעבר לאגם בייקאל לעונש על הנסיון למרד בדצמבר שנת 1825 עם חלופי גברי על כסא המלכות, נסיון שנכשל. בין המהפכנים הללו הידועים בדברי ימי רוסיה בשם דקאבריסטים לא נמנה אפילו יהודי אחד. כן לא נמנו יהודים בין הגולים המדיניים במשך 50 השנים הבאות. היהודים הראשונים, שנשלחו לסיביריה כגולים מדיניים, באו בתחילת שנות השמונים. ביניהם היו אחדים שהיו שייכים במישרין או בעקיפין לברית המהפכנית המפורסמת „חרות העם", שפעולתה הגיעה לשיאה ברצח אלכסנדר השני במרס 1881. יהודים במספר יותר גדול באו כגולים מדיניים בעשור שלפני מהפכת 1905 ובשנתיים שלאחריה. רוב הגולים הראשונים מסוג זה חזרו לרוסיה האירופאית אחרי חנינת נובמבר שנת 1905. גולי ראשית שנות השמונים חזרו לאחר שריצו את עונם במשך עשרים או עשרים וחמש שנים מעבר לבייקאל.

סיביריה היתה סגורה ומסוגרת ליהודים. רק פושעים חמורים רשאים היו להבנס לארץ הקודש הזאת, ורק מזמן לזמן נצטרף אליהם גולה יהודי מדיני. ממילא לא היתה האוכלוסיה היהודית בסיביריה יכולה להיות גדולה. לפי מפקד שנת 1897 נמנו 30550 נפש. במשך השנים עד מלחמת העולם הראשונה עדיין לא גדל המספר. אחוז היהודים לאוכלוסיה הכללית במספר ששה מיליון וחצי היה רק חצי אחוז למאה, ושלושים אלף היהודים היו מחולקים על פני שטח של אחד עשר וחצי מיליון קמ"ר. האחוז הגדול ביותר היה מעבר לבייקאל — 1,18 אחוז והנמוך ביותר היה בנפת טובולסק — 0,17.

ההרכב של האוכלוסיה הסיבירית, הכוללת גולים ומתישבים חפשים מכל קצווי הקיסרות הרוסית, כמה שבטים נודדים, ילידי הארץ וכמה שבטים מונגוליים שבאו מסין, הוא רבגוני מאד. כשנכבשה סיביריה היו בה 34 עממים ואחרי כן באו מרוסיה האירופאית בני ארבעה עשר עמים. ולמרות זאת סיביריה היא יותר רוסית מאשר רוסיה האירופאית עצמה. אחוז הרוסים בסיביריה המערבית הוא 88,7 ובסיביריה המזרחית 54. ברשימת הדתות היו היהודים נמנים בשורה שלפני האחרונה. רק מספר הפרוטסטנטים פחות מהם. הראשונים אחרי הפראבוסלבים היו המושלימים (יותר ממיליון), אחרי כן באו הבודיסטים (רבע מיליון) ועובדי האלילים (150 אלף).

רוב האוכלוסיה בסיביריה יושב בכפרים משום שהגולים הוכרחו להתישב בכפרים יהאכרים שנשלחו על ידי הממשלה במאות אלפים באו על מנת לעבוד עבודה חקלאית. רק קצת יותר משמונה אחוזים היו לפני מלחמת העולם הראשונה יושבי ערים. ברור, שהיהודים שהם בעיקר יושבי ערים היו יושבים יותר בערי סיביריה מאשר בכפרים. הם התפרנסו כפועלים ובעלי מלאכה וחנוונים ומילאו תפקיד חשוב בערי סיביריה.

האופי של יהודי שנולד בסיביריה שונה מאופיו של יהודי בתחום המושב, כשם שהנוצרי יליד סיביריה שונה מן הרוסי האירופאי. האקלים הקר והיציב, היבש והבריא, המאבק המתמיד עם הטבע, מרחקי הדרכים — כל זה השפיע בהרבה על האופי של יושב סיביריה בין שהוא יהודי בין שהוא נוצרי. על כך יש להוסיף את החרות למעשה בסיביריה, שלא ידעה לא משטר פיאודלי ולא בעלי אחוזות. העושר הטבעי של הארץ, קלות הפרנסה, גרמו לעליזות האופי. מידת הכנסת האורחים רווחת מאד בין אנשי סיביריה. האכר מקבל בסבר פנים יפות את כל הבא בין שהוא רוסי, יהודי, טאטארי או מונגולי. האנטישמיות לא היתה קיימת. רק פקידי הממשלה ותועמלנים מרוסיה האירופאית עשו כל מה שבכוחם להפיץ זרע האנטישמיות בסיביריה. אבל כשנערכו בחירות לדומה לא נבחר אפילו

ריאקציונר אחד. כל הצירים מסיביריה היו סוציאליסטים או דמוקרטים קיצונים ותמיד הגנו על היהודים נגד הימין הקיצוני.

האכר היהודי היה רואה באכר הרוסי את שכנו. מנהגיהם היו שוים בהרבה. שניהם אוהבים וודקה, מעשנים אותו טבק גרוע, אוכלים מצלחת אחת וישנים על כר אחד, מבקרים זה את זה בחגים ומחלקים את הצרות והשמחות. האכר הרוסי היה מודה ביתרון השכלי של חברו היהודי ושואל בעצתו בעניני הבית והמשק למן רכישת מחרשה חדשה עד שידוך לבתו. לאכר היהודי היתה זכות שוה לבחירות למועצה ויש שהיהודים היו נבחרים לנשיאי המועצה המקומית.

התבוללות היהודי בנוהג האכר הסיבירי היו לה גם תכרונותיה. אפשר היה למצוא בין יהודי סיביריה גסות ובערות שלא יאמנו ביהודי. היו יהודים מאמינים בהבלי שוא ויש שהעדיפו מעשי כשפים של אכרה זקנה על עצה של רופא. נפגשתי פעם עם אכר יהודי מעבר לבייקאל, שחשב בכל הרצינות שפרעה במצרים היה נביא. אבל בכל הרמה הנמוכה של הכפריים היהודים, הם שאפו לתת לבניהם חנוך יהודי. אלא שקשה היה להם לבצע זאת מכיון שליהודים חפשים לא ניתנה דריסת רגל לסיביריה ולא נמצאו מורים טובים. כשהיה מנין בכפר, היו מקימים בית כנסת קטן, מתחילה בבית שכור ואחרי כן בבנין מיוחד. בכפרים שהיו בהם מניינים אחדים אפשר היה למצוא לעתים בית כנסת יפה. רוב הכפריים היהודים היו שומרי שבת. בעניני מאכל היו הנשים מקפידות יותר מן הגברים. הגברים בסיביריה נאלצים לנסוע במשך חדשים ולעתים קרובות אין להשיג שום דבר חוץ מלחם שחור ובשר, לפיכך אין היהודים יכולים לשמור על כשרות. אבל בבית, שבו שולטות הנשים, היו רובם אוכלים כשר.

המצב הכלכלי של האכרים הנוצרים והיהודים בסיביריה היה טוב ממצב הפועלים ברוסיה האירופאית. והכפרי היהודי לא הסתפק בחקלאות בלבד. בהזדמנות ראשונה היה פותח חנות קטנה. כן היה קונה עודף התוצרת מאת האכר, עורות מאת הצייד ומוכר בעיר. במשך שנים אחדות הגיע לאמידות ואחרי כן היו כמה מהם יוצאים לעיר. ביחוד גדלה הזרימה לעיר לאחר שנסללה מסילת הברזל הסיבירית.

בעיר היו היהודים עגלונים, בעלי מלאכה, סוחרים קמעונאים וסיטונאים, בעלי בתי חרושת קטנים, בעלי מכרות ומנהלי רכבות. היו ביניהם רופאים שהצטיינו. היו גם עורכי דין יהודים רבים, אבל הם הלכו ונתמעטו מחמת הרדיפות הממשלתיות. בערים כמו בכפרים בנו היהודים בתי כנסת. בתי הכנסת של אירקוטסק, טומסק, צ'יטה ועוד היו לתפארת. בפעולה רוחנית הצטיינה ביחוד קהילת אירקוטסק. הקהילה היהודית מנתה חמשת אלפים נפש בין שבעים וחמישה אלף תושבים. היהודי הראשון ושמו ישראל פרשטר בא לאירקוטסק בשנת 1818. בתחילת שנות הארבעים עדיין לא היה בית קברות בעיר. היהודים נצטרפו לקהילה רק בשנת 1859, כשהתישבה בעיר משפחת דומברובסקי. הקהילה התקדמה בשנת 1867 כשהתישבו האחים ליבוביץ. בשנת 1877 ניתן רשיון לבנות בית כנסת והוא הוקם בשנת 1881. בשנת 1897 הוקם תלמוד תורה ביזמת גברת צ'וקאסוב ו'. פומוס והוא נחשב בין בתי הספר הטובים שבעיר. אבל נאסר על בית הספר להזמין מורים יהודים. שלשת המורים היהודים שהורו בבית הספר לפני כן גורשו, שנים משום שלא נולדו בסיביריה. רבה היתה פעולת הצדקה בעיר ובה הצטינו כמה נשים. בשנת 1904 הוקם מושב זקנים. באירקוטסק היתה פעילה התנועה הציונית למרות רדיפות הממשלה. כמעט כל היהודים התיחסו בחיבה לציונות ותרמו לקרנותיה.

למרות המספר הקטן של היהודים בסיביריה השפיעו בהרבה על פיתוח התעשיה

והמסחר. במחצית השניה של המאה התשע עשרה התרכזו היהודים בשריפת יי"ש ובכרית זהב. היהודים פיתחו את מסחר העורות והפרוות ואת היצוא אל מחוץ לרוסיה. מענין, שהתיאטרון הראשון באירקוטסק שהוקם בשנות הארבעים למאה ה־19 היה פעולת יהודי ישמו מרקביץ, שבנו היה שחקן. בימי מלחמת רוסיה ויפאן (1904), כשהיו קשיים בהובלת חיילים ותחמושת על פני אגם בייקאל הקפוא, מחמת קלקול הכפינה שוברת הקרח, סלל יהודי מאירקוטסק ושמו קריזנץ בזמן קצר מסילת ברזל זמנית על פני האגם הקפוא.

אחד המדינאים הרוסים הגדולים הרוזן וויטה אמר לקיסר ניקולאי השני בשובו מסיביריה, שיש להחיש את איכלוסה של סיביריה הגדולה פי שלשה מרוסיה האירופאית ויש לפתח בה את המסחר. כן היו חסרים בה בעלי מלאכה. ובכל זאת אסור היה לאלפי בעלי מלאכה ופועלים יהודים, שרצו לבוא לסיביריה, לנסוע לשם.

חיי החברה בסיביריה לא ידעו אנטישמיות. כל הפקידים הגבוהים ואפילו המושל היו מבקרים בבתי יהודים. המצב נשתנה אחרי שנת 1905 משום שנשלחו פקידים גבוהים דזקא מבין הריאקציונרים הקיצונים.

י. טריוש — היהודים בנובורוסיה

א

„נובורוסיה" (רוסיה החדשה) היא שטח רחב על שפת הים השחור והים האזובי, למן מורד הדניסטר דרך הנהרות בוג ודניפר עד חבל צבא הקוזקים והעיר רוסטוב על הדון. זוהי ערבה רחבה, שדרכה עברו ההונים לאירופה. מן המאה השביעית עד המאה השלש עשרה שוטטו בה עממים שונים, וזמן מה חנו כאן הכוזרים. גם חצי האי קרים נכנס לגבולות השטח הזה.

במאה החמש עשרה תבעו את השטח הזה לעצמם הפולנים, הקוזקים והטאטארים שנושבו בקרים במאה הארבע עשרה. לאחר שכבשו הטורקים את כל חצי האי הבלקני ואת רומניה תבעו לעצמם גם את הערבה. במקום שיושבת כעת אודיסה הקימו את המבצר חאג'יבי ובשפך הדון את המבצר אזוב. השטח רחב הידים היה שומם מאין יושב עד אמצע המאה השמונה עשרה, כשהתחיל יורד כוחה של הקיסרות הטורקית ורוסיה הפכה למעצמה גדולה. בימים ההם שעבדה רוסיה את הקוזקים והתחילה לשאוף לכבוש קושטא. והדרך לקושטא היתה באותה ערבה. במחצית השניה של המאה השמונה עשרה, אחרי מלחמות ממושכות נגד טורקיה, כבשה רוסיה את הערבה.

הקיסרית ייקטרינה הגדולה ויועציה פוטיומקין וסובורוב החליטו, שיש לישב את הערבה. לפיכך לא הקפידו השלטונות על כך, שכאן מצאו להם מקלט כל מיני עבריינים. ובחסות הממשלה נושבו כאן גרמנים, סרבים, בולגארים, יוונים ואפילו יהודים, שאסור היה עליהם לצאת מן התחום עוד מימי הקיסרית הקודמת ייליזאווטה בתו של פטר הגדול. בשנת 1768 הותר ליהודים לגור בנובורוסיה ולעסוק במה שלבם חפץ. הממשלה השתדלה להעביר את היהודים להתישבות חקלאית. קרקע פנוי היה כאן למכביר, ויהודים קיבלו קרקעות בחנם. וכך קמו כאן מושבות חקלאיות יהודיות.

ב

ההתישבות החקלאית של היהודים התחילה קודם כל בפלך חרסון (אחד משלושת הפלכים שנתחלקה להם נובורוסיה, יתר הפלכים הם ייקטרינוסלאב והפלך הטברי). לאט לאט הוקמו 21 מושבות יהודיות, שאחדות מהן הגיעו להתפתחות רבה (נהרטוב הגדולה והקטנה, בוברובי קוט, שדה מנוחה ואחרות). בימי מלחמת העולם הראשונה נמנו בכל המושבות יותר מ־4 אלפים משפחות שהן כ־23 אלף נפש. כל משפחה קיבלה 110 דונמים. הוץ מזה יכלו לקנות ולחכור קרקע נוסף. מובן מאליו שקשה היה לחנונים ולסרסורים לשעבר להסתגל למשק חקלאי, אבל במשך הזמן התגברו על קשיים אלה. הם לא הגיעו לדרגת הייצור של מתישבים גרמנים ובעלי אחוזות רוסים, אבל השיגו יבולים יותר גבוהים מאשר האכרים. בהוי, בתלבושת ובעבודה לא נבדלו המתישבים היהודים מן האכרים השכנים. מרחוק קשה היה להבחין בין אלה לאלה, אבל בתוך הבתים חיו היהודים ביתר נוחיות. „חדרים" ללמוד לא היו רבים במושבות, אבל בתי הספר נתרבו שם משנה לשנה. השלטונות לא התערבו בלמוד. הם דאגו רק שילמדו רוסית והיסטוריה וגיאוגרפיה של רוסיה, וכל השאר לא ענין אותם. על ידי כך יכלו המורים היהודים להקדיש זמן ניכר

לתנ"ך, לעברית, לדברי ימי ישראל, להלכות, ויוצאי בתי הכפר היו יהודים טובים. היו גם חדרים לתלמוד, אבל למדנים גדולים לא יצאו מהם.

בחקלאות עסקו במושבות כחמשים אחוזים של האוכלוסיה, במלאכה 25 אחוזים ויתר 25 אחוזים עסקו בעבודות אחרות.

מתחילה היו המתישבים נתונים לפקוח השלטון, שחשש שהמתישבים היהודים יעזבו את המקום, אבל לאחר שהשתרשו הסתגלו לצורות החיים החדשים ניתנה להם יותר חרות ובמחצית השניה של המאה ה־19 עמדו לגמרי ברשות עצמם.

בפלך ייקטרינוסלאב נוסדו המושבות החקלאיות היהודיות הראשונות בשנות הארבעים למאה ה־19 בצד המושבות הגרמניות. המתישבים היהודים הראשונים היו 285 משפחות מליטא. כל משפחה קיבלה קרקע בשטח של 300 דונמים. מספר המושבות היה 17. בתחילת מלחמת העולם הראשונה נמצאו בכולן 1600 משפחות, שהן 9 אלפים נפש והם עיבדו ביחד עם קרקע חכור שטח של 300 אלף דונמים. בחקלאות בלבד עסקו 70 אחוזים. בניגוד למושבות בפלך חרסון שעסקו בסוגים שונים של חקלאות עבדו המושבות בפלך זה רק בפלחה.

בסוף המאה התשע עשרה באה לעזרת המושבות היהודיות בנובורוסיה חברת יק"א מיסודו של הברון הירש, שצייד אותן במיטב המזרע, במכונות חקלאיות, בהוראות לחקלאות ולרפואת בהמות, באשראי לזמן ארוך, בבנין בתי ספר וכדומה. כל זה העלה את היבולים ואת רמת החיים. בפלך הטברי לא התפתחו המושבות היהודיות.

ג

עוד לפני בוא היהודים מרוסיה לנובורוסיה ישבו בקרים יהודים במספר קטן שנקראו „קרימצ'אקים". הם אמרו, שהם צאצאי היהודים שיצאו מארץ ישראל אחרי חורבן הבית הראשון. קשה לבדוק עד כמה מסורת זו נכונה. אבל יש ראיות, שהיהודים ישבו במקומות אלה מימי קדם. עוד בימי היוונים ישבו בעיר פאנטיקופיה (כיום קרץ') יהודים. בחפירות ליד העיר נמצא לוח שיש ועליו כתובת ביוונית (הלוח שמור בארמיטאז' בלנינגראד) על קהילה יהודית ובית כנסת במאה הראשונה לפני הספירה. גם מימי הכוזרים וביזאנטיה יש מזכרות על ישוב יהודי בקרים.

הקרימצ'אקים נבדלו במראיתם, בלשונם ובמנהגיהם בהרבה מיהודי רוסיה. הם בעלי קומה, רזים, מאופקים, מדברים לא בקול רם, אינם מרבים בתנועות ידים, והתנהגותם אומרת כבוד. הם גאים על מוצאם. שפת דיבורם היתה טאטארית והם גם סיגלו לעצמם מנהגים טאטארים, אבל לאחר שנכבשה קרים על ידי רוסיה סיגלו לעצמם גם את השפה הרוסית בתלבושת אירופית והושפעו מן התרבות החדשה. הם אדוקים, אבל אינם מפגינים את אדיקותם. תפילתם בציבור היא שקטה. הם לא הבינו איך יכלו יהודי רוסיה להפוך את בית הכנסת לשוק. הם היו נוהגים להכנס ולצאת בצוותא לבית הכנסת וממנו, ולאחר תפילת מעריב הולכים אל הרב הקורא להם פרק בתלמוד. היו מכירים גם בשולחן ערוך וביחוד מעריצים את המקרא. בתפילה נהגו מנהג ספרד. את יתר היהודים קראו פולנים. לדעתם יהודי רוסיה ופולין הם ממוצא סלאבי. אבל כשבאו היהודים מרוסיה קיבלו אותם בסבר פנים יפות.

מספר הקרימצ'אקים היה כשלושים אלף נפש והם היו מפוזרים על פני כל חצי האי. הישוב הראשי שלהם היה בקאראסובאזאר, ששם היו כשלושת אלפים וחמש מאות נפש. הישוב הגדול השני היה בסימפרופול — כאלפיים נפש. כמספר הזה היה גם בבאכצ'יסאראי. הגברים ידעו כולם קרוא וכתוב. הרבנים היו נערצים ביותר, ודברם היה חוק. הם היו

נקיים בתלבשתם ובבתיהם. נהגו כבוד מיוחד באם ובאשה. גיטין היו אצלם נדירים מאד, ואם קרה מקרה גט היו השכנים אומרים, שהזוג נדבק ממחלת הגירושים של הפולנים.

הם עסקו בחקלאות, בגננות, בגידול גפנים, במלאכה והיו מאד שקדנים. היו ביניהם גם סוחרים אבל במיעוט. המושל של נובורוסיה הרוזן וורונצוב הגיש בשנת 1841 תזכיר על הרכב האוכלוסיה למיניסטריון הפנים וציין לטובה את הקרימצ'אקים. כידוע השמידו הנאצים במלחמת העולם השניה את הענף הקטן והיפה הזה של עמנו.

ד

המושבות החקלאיות היהודיות חיי החופש בחבל הארץ העשיר הזה התחילו מושכים יהודים מליטא, מפולין ומאוקראינה. ראשונים באו אנשי מרץ והעזה. הדבר היה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. מסילת ברזל טרם היתה בארץ (המסילה הראשונה מפטרבורג למוסקבה נסללה קרוב לשנת 1840), כבישים גם כן היו מועטים והנסיעה דרשה הרבה זמן וכסף ואומץ. כפי שמסרו לי זקני הדור, היתה נסיעה מרוסיה לנובורוסיה נמשכת כמה חדשים. היו נוסעים בעגלות רתומות לסוסים או לשוורים והיו עומדים לנוח לשבת כבר מן היום החמישי כדי שלא לשבות בדרך. בימי הגשמים הגדולים היו זמן מה בכלל יושבים במקום אחד ומחכים.

אלה שהגיעו לנובורוסיה הסתדרו עד מהרה. האוכלוסיה הכללית הלכה וגדלה והיה צורך בסוחרים ובבעלי מלאכה, ובמקצועות אלה עסקו היהודים. היו חסרים עץ וברזל והיהודים היו חלוצי ההספקה של כל מיני כלים, וביחוד מכונות חקלאיות, שהיו קונים אותם אפילו מאמריקה.

אבל מקצוע מסחרי מיוחד של היהודים היה יצוא תבואה. יצוא התבואה מרוסיה היה כמעט עיקר היצוא מן הארץ. משנה לשנה גדל ייצור סחורה זו. בימים ההם עסק ביצוא העולמי של תבואה בית המסחר הצרפתי היהודי לואי דרייפוס ושותפיו, שהיו לו סניפים בכל ערי הנמל של הים השחור והים האזובי. כל המשרדים הללו היו קונים תבואה מאת החקלאים והוציאו אותה לחוץ לארץ. בהם עבדו רק יהודים. חוץ מתבואה היו מוציאים לחוץ לארץ עורות וחומרי גלם אחרים, והכל על ידי יהודים.

בצד המסחר התפתחה גם המלאכה היהודית. בין הנוצרים היו מעט מאד בעלי מלאכה. היהודים היו לא רק החייטים והסנדלרים, אלא גם הנגרים והבנאים והצבעים ועושי החבלים והשקים. הם היו השענים והצורפים, כורכים ומדפיסים וצלמים. הם גם היו שרברבים ומסגרים והתמחו בייצור מכשירים שונים ובעיבוד מתכות.

בנובורוסיה קמו אולפנים יהודים למלאכות ולמקצועות שונים. עד אותה תקופה היו היהודים רחוקים מן הייצור המכני. היהודים הצטיינו גם בנסירת עצים, בטחינת קמח ובייצור שמורים וסממנים חימיים. ביחוד הורגשה השתתפות היהודים בתעשיה בתחילת המאה ה־19 בפלך ייקטרינוסלאב. בין האוכלוסיה הכוללת של יותר משני מיליון נפש נמצאו רק קצת יותר ממאה אלף יהודים, כחמישה אחוזים, ואילו בין המפעלים התעשיתיים נמנו 210 יהודים בין 810 כלליים. אפשר להסביר את זאת בזה, שבעיר ייקטרינוסלאב עצמה היוו היהודים יותר משליש האוכלוסיה של 120 אלף נפש.

עם התפתחות התעשיה בנובורוסיה קם גם מעמד פועלים יהודי. במפעלים יהודיים עבדו בעיקר יהודים, ואחרי כן חדרו לאט לאט גם לבתי יציקת הברזל, שהוקמו על פי רוב בהון חוץ. בייקטרינוסלאב היו כאלף פועלים כאלה.

פלך חרסון הצטיין בחקלאות, ואילו התעשיה לא היתה מפותחת הרבה. ביחד עם אודיסה נמנו בפלך חרסון בתחילת המאה הנוכחית 2,800,000 נפש (מהן באודיסה 560 אלף)

ובהן יהודים 340 אלף (באודיסה 180 אלף). בחרסון עצמה היו 60 אלף איש, מהם יהודים 20 אלף. היהודים עסקו רק במכחר ובמלאכה. בחרסון כבר נושבו יהודים בסוף המאה השמונה עשרה והם הגיעו לרמה ניכרת של אמידות ותרבות. בשנת 1862 פנה שר הפלך לממשלה בבקשה לבחור לראש העיר יהודי, לטובת העיר. אף על פי שבבקשה זו תמך מושל נובורוסיה הרוזן סטרוגאנוב, לא מילאה הממשלה את הבקשה כדי שלא ליצור תקדים לטובת היהודים.

אף על פי שחרסון ישבת בשפך הדניפר לים השחור לא עלתה למדרגה גבוהה מפני התחרותן של אודיסה, ניקולייב וייקטרינוסלאב.

הפלך הטאברי הצטיין בכל פלכי נובורוסיה ברמה החמרית הגבוהה של האוכלוסיה, וביחוד היהודים. היו לכך הרבה סיבות. ישיבת משפחת הקיסר בקיץ בשפה הדרומית של קרים משכה לכאן את רבי המלוכה, שבנו להם כאן חווילות מפוארות. סבאסטופול היתה מבצר יבשתי ובו חיל מצב גדול וגם מבצר ימי ומעגן לכל הצי של הים השחור. דרום קרים היה מכוסה גנים ופרדסים וכרמים. מצפון השתרעו כפרים ואחוזות. משני עברי חצי האי על שפת הים השחור והים האזובי היה דייג רב. בצפון היו אגמי מלח, שסיפקו מלח לכל רוסיה ומסביב להם היו שטחי מרעה גדולים לצאן.

בכל המקצועות האלה השתתפו היהודים. בסבאטופול למשל היה בית תרושת יהודי מספק את כל מדי הקצינים.

מחמת האמידות של האוכלוסיה היהודית (100 אלף איש בין 1,800,000) רבו חברות הצדקה לנצרכים. בשלט של צדקה אפשר היה לערוך אסיפות וישיבות, להפיץ כרוזים וכיוצא. ולעתים קרובות נבנו בשלט זה בתי ספר וחברות תרבות. בשנים הראשונות אחרי הקונגרס הציוני הראשון היתה הפעולה הציונית חפשית לגמרי משום שבעיני השלטון היתה פעולה זו פעולת דת או צדקה הקשורה בארץ הקודש. רק בשנת 1906, כשנעשתה הציונות תנועה עממית, התחילה להחשב חוקית למחצה, ולפעמים היו הציונים נתבעים לדין ונענשים עונש קל.

כלי הקודש: רבנים, שוחטים, מלמדים, חזנים, מוהלים וכדומה היו באים מליטא. אבל היהודים בנובורוסיה היו דבקים בדת ובמסורת. הם שמרו את השבת, את הפסח, ימים נוראים, חנוכה ופורים בחגיגיות. מקרי המרה היו נדירים מאד. אבל חלק גדול מן האוכלוסיה הושפע גם מן הסביבה הנוצרית וחגג גם את חג הלידה על ידי הקמת אשוח, היו אוכלים חלת פסחא בחג הנוצרי וכדומה. היתה התבוללות חיצונית, אבל לא פנימית. היהודים דיברו רוסית, "חדרים" בצורתם שבתחום המושב בצפון היו מועטים, היו נישואי תערובת. אבל הקשר עם יתר יהודי רוסיה היה חי וחזק, והאוכלוסיה היהודית הכירה בערכה הלאומי, וכל מאורע לאומי חיובי או שלילי ביהדות הרוסית או ביהדות חוץ לארץ עורר הד חי. משפט דרייפוס או הקונגרס הציוני הראשון הסעירו את כל היהדות בנובורוסיה, וביחוד את הנוער. מענין שאגודות הנוער הציוני הראשונות קמו עוד בשנות 1898—1899 בקהילות על שפת הים האזובי כגון רוסטוב על נהר דון, ברדיאנסק, וכמובן בייקטרינוסלאב ובחרסון ובייליסאבטגראד.

ביהודי נובורוסיה הורגשה השפעת האקלים והאמידות והחרות של הסביבה. כאן לא היו סימטאות צרות ללא שמש, חוסר פרנסה, רעב, צפיפות ואי נקיון. כאן קם דור של יהודים בעלי קומה וחזקים ובני חורין. בבקיאות בספרות ובמסורת פיגרו אחרי אחיהם האחרים ברוסיה, אבל הם עלו עליהם מבחינות אחרות. הם סימלו טפוס חדש של יהודים יותר אמיצים והגיוניים וגלויי לב. הם רכשו מקצועות חדשים. זו הפעם הראשונה

בדברי ימי הגלות התחילו יהודים עוסקים בספנות. באולפן ליורדי ים בברדיאנסק למדו צעירים יהודים רבים, והוא הדין באולפנים כאלה בערים אחרות ברוסיה הדרומית.

בסוף המאה ה־19 יצאו מאחד האולפנים האלה הקברניט לוין, שעבד אחר כך בצי המסחרי הרוסי והיה מפליג מאודיסה למזרח הרחוק; הקברניט פראנקפורטר, שהיה מפקד נושאת מוקשים בים השחור במלחמת העולם הראשונה; פייגין, מירופולסקי ואחרים. היהודים השתתפו גם בספורט ימי. בתחילת המאה העשרים קמה חברת אניות יהודית „פאוול שפוליאנסקי" בים השחור בקו אודיסה — ניקולייב — חרסון — אבפטוריה — סבאסטופול — פיאודוסיה — קרץ' — נובורוסיסק — סוצ'י — באטום. כל הצוות באניות אלה היה מורכב מיהודים.

בשנת 1880 פגע נחשול הפרעות בערים אחדות בנובורוסיה הקרובות לאוקראינה. בפלך הטאברי לא היו פרעות. וכשפרצו כאן פרעות בשנת 1905 התנהגו היהודים שלא כמו במקומות אחרים. לא היתה הגנה מפני שהיהודים לא היו מוכנים לכך, אבל את הפורעים קיבלו ברוב הבתים היהודים בכוח והדפו אותם. המשפחות היהודיות לא התחבאו. בסימפרופול היה מספר הפורעים ההרוגים לא פחות ממספר היהודים ההרוגים, והוא הדין בקרץ', ובברדיאנסק.

ביהדות של נובורוסיה קמו אישים חשובים רבים, אחדים מהם בעלי שם עולם. בשנת 1860 נולד בברדיאנסק וו. מ. חווקין, שנתפרסם כחוקר חידקים ממדרגה ראשונה והוא גילה תרופה לדבר ולחולירע. הוא נולד במשפחה עניה. כשלמד באודיסה רפואה עורר תשומת לב הפרופסורים, וביניהם המלומד הידוע מצ'ניקוב ובהמלצתו נתקבל למכון פסטר בפריז. כשחפשה ממשלת אנגליה מלומד צעיר, המוכן להקדיש את עצמו להדברת הדבר והחולירע בהודו, הציע לה פסטר את תלמידו חווקין. בשנת 1893 יצא חווקין לבומביי, ששם הקימה הממשלה האנגלית בשבילו את המכון הראשון לבקטריולוגיה בכל אסיה. את הניסויים הראשונים לנסיובים שהמציא ניסה בגופו. הוא הגיע לתוצאות מדהימות. הוא שחיסל את המחלות האלה כשם שחוסלו לפניו האבעבועות, הכלבת והדיפטריה. כשמת ציווה את כל רכושו לישיבות.

בשנת 1860 נולד במושבה החקלאית היהודית בוברובי קוט המשורר שמעון פרוג שעליו אמר ביאליק, שאילו כתב עברית היה אחד מראשי המדברים בשירה העברית. הרוסית שלו — אמר ביאליק — היא בעצם עברית. הוא חינך בשיריו הלאומיים את הנוער היהודי ברוסיה. בכל אסיפה ואסיפה היו מדקלמים את פרוג וכל הקהל היה שר את שיריו. הוא גם השפיע על שירתו של ביאליק, לפי דברי המשורר הלאומי עצמו. שיריו תורגמו לעברית, אבל אין בתרגום משום הרמה הפיוטית של המקור.

בשנת 1875 נולד בכפר מיכאילובקה הסמוכה למליטופול בפלך טאבריה המשורר שאול טשרניחובסקי, מאבות ספרות התחיה העברית. טשרניחובסקי הוא בן האקלים הדרומי, הכפר העשיר, חיי החרות, ריח השדה והערבה, הצחוק העליז של הסביבה.

ובנובורוסיה נולד ז'בוטינסקי, שראה עצמו תמיד כיליד שפת הים השחור. בנובורוסיה נולד י. ח. רבניצקי, חברו לעבודה וליצירה של ביאליק. בקרים נולד אביגדור יעקובסון, המדינאי הציוני הידוע שהיה חבר הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית. בנובורוסיה, במחוז ברדיאנסק, נולדו יוצרי הגימנסיה העברית הראשונה בארץ ישראל ובעולם ב"צ מיסינזון ז"ל וחיים בוגר יבדל לחיים. בחרסון נולד שר החוץ הראשון במדינת ישראל משה שרת, ואפשר היה למנות עוד אישים רבים בין המתים והחיים, שנולדו ושפעלו בנובורוסיה.

יצחק מאור

טורגנייב ויחסו לפרעות שנות השמונים

1. חליפת מכתבים בין הפסל מ. אנטוקולסקי ובין טורגנייב

התנועה האנטי־יהודית, שקמה בדרום־רוסיה באביב 1881 אחרי רצח הצאר אלכסנדר השני ונמשכה שנים מספר והקיפה המונים רבים ושטחים נרחבים, הרי נוסף על ההרס הרב והיסורים שהביאה עמה לאוכלוסיה היהודית, הנחיתה גם מהלומה מוסרית קשה לחוגי המשכילים היהודים. אלה, שהיו דבקים בתרבות הרוסית והמאמינים ברוח ההומאניות של האינטליגנציה הרוסית והציבוריות המתקדמת, ראו עצמם פתאום עזובים לנפשם, מבויישים ומושפלים. אמנם, פה ושם עוד נשמע קול בודד של סופר רוסי ליברלי בזכות היהודים ולהגנתם, אך הצבוריות הרוסית ברובה והעתונות שלה — או שקשרה קשר של שתיקה לגבי שאלת היהודים, או שנקטה סיגנון וטון של קיטרוג עליהם, על שהם מנצלים, כביכול, „את העם העמל" ומעוררים בפעולתם הכלכלית „המזיקה" שנאת ההמונים אל עצמם.

חלק ניכר מקרב המשכילים היהודים, שנתאכזבו מחבריהם הרוסים, התנערו והשתחררו עד מהרה מאשליותיהם ה„קוסמופוליטיות" וה„אוניברסליות" ומצאו, בידוע, תיקונם הנפשי והרוחני בשורותיהם של „חובבי ציון". אך היו גם כאלה, שעדיין האמינו, כי יעלה בידם להגיע אנשי־רוח רוסיים בעלי שם, שיגידו דברם לטובת היהודים ויביעו בפומבי גינוי למעשי הרצח וההרס, שנעשו ביהודים בשעת הפרעות. אך היהודים בדרך כלל לא הצליחו בפניותיהם אלה (מלבד מקרים בודדים) ונחלו רק אכזבות נוספות. מאלפת במובן זה היא הפניה אל הסופר הרוסי המפורסם, בעל ההשקפות הליברליות, איוון סרגייביץ' טורגנייב, ועל פרשה זו נייחד כאן את הדיבור.

הסופרים הרוסיים הליברליים, במידה שכתבו לזכותם של היהודים, עשו זאת בעיקר בפובליציסטיקה, ואילו בספרות היפה תיארו לרוב את היהודי מצדדיו השליליים. בבלטריסטיקה הרוסית מופיע היהודי, ברגיל, או בצורה גלעגת ומגוחכת, או בצורה מכוערת, כגון: רמאי, מרגל, מלוה בריבית וכו'. אפשר לומר, איפוא, כי בדרך כלל, „סגרו הסופרים הרוסים הגדולים את הכניסה למעבדה האמנותית שלהם בפני היהודים"[1].

יחס כזה ליהודים גילה ביצירותיו גם טורגנייב, למרות היותו ליברלי עקיב בהשקפותיו הכלליות. ידוע, אמנם, שטורגנייב דן לכף חובה את חוקי ההפליה לגבי היהודים, ואף על פי כן מעולם לא ביטא דעתו זו בפומבי[2].

ביצירותיו הספרותיות אין טיפוסים יהודיים תופסים מקום ניכר. אולם, במידה שהוא מתאר יהודים, הריהו מדבר עליהם בנעימה של בוז ולעג, כגון: „האברכים הטרדנים ממוצא יהודי" וכד'. רק באחת מיצירותיו, בסיפור „ז'יד", מופיע יהודי כאישיות מרכזית, הוא הקבלן־הספק של הצבא הרוסי במסעו דרך פרוסיה בשנת 1813. היהודי מתגלה לבסוף כמרגל ומת על עץ התליה...

זמן קצר לאחר פרוץ הפוגרומים בדרום־רוסיה פנה הפסל היהודי המפורסם מ. אנטוקולסקי במכתב נרגש אל טורגנייב ובקש ממנו, להשמיע בפומבי את מחאתו נגד רדיפות היהודים; אך טורגנייב השיב לו תשובה מתחמקת באמרו, כי הזמן אינו מתאים לכך ושהופעתו הפומבית בענין זה כלל לא תועיל, ואולי אף תזיק. להלן קטעים ממכתבו של אנטוקולסקי אל טורגנייב ומתשובתו של טורגנייב אליו.

„היכן הם האנשים המתקדמים מקרב האינטליגנציה?" — זועק מרה האמן היהודי. „איש מהם לא הוציא מפיו הגה של השתתפות בצער, לא השמיע אף מלה אחת של מחאה. ואם לא לטובת היהודים,

הרי היו צריכים, למצער, לעשות זאת כדי להסיר כתם־הדמים המביש, שהוטל על דורנו, על כל האנושות בכלל ועל רוסיה במיוחד.

„ואתם, הליברלים, ואתה, זקן־המשוררים, המעדן את מידותינו, המלמד ומחנך אותנו כל ימי חיינו לאהבה ולסליחה, — האומנם לא יודעוץ לבך, לא תפרוץ בזעקת אימה בראותך, כיצד כל זה הושם לצחוק, ללעג ולקלס על ידי כנופית צבועים, היוצרים מהומות ומעוררים מריבות ומלחמות פנימיות, — וכל זה רק כדי להפיק הנאה חמרית לעצמם?"

על כך ענה לו טורגנייב בדברים אלה:

„לא אבדה תקותי, כי יום יבוא, ואפשר יהיה לפרסם את המיסמך הזה (מכתבו של אנטוקולסקי — המעתיק); אבל זמן זה, שהוא עדיין רחוק ממנו, יהיה זמן של חרות לא רק בשביל היהודים בלבד"[3].

על פנייתו זו של אנטוקולסקי לא נודע אז ברבים. לעומת זאת זכתה לפירסום רב בעתונות הרוסית והיהודית־רוסית פנייה של איש אחר אל טורגנייב, והיא — של הסופר היהודי־הרוסי יוסף סורקין. הדברים נתפרסמו רק אחרי מותו של טורגנייב, בסוף הקיץ 1883.

2. מכתבו של הסופר יוסף סורקין אל טורגנייב

יוסף סורקין היה יהודי־מומר, שהתנצר עוד בצעירותו. עם זאת נשאר נאמן לאחיו בני עמו, נלחם למען זכויותיהם ברוסיה ופרסם כמה חיבורים ותרגומים בשאלת היהודים. בין השאר תרגם לרוסית (בשנת 1883—1884) את חיבורו האפולוגטי של ריב"ל „אפס דמים" נגד עלילת הדם. דרך אגב, ספר זה תורגם עוד קודם לכן לאנגלית על ידי ד"ר לוי, ביזמתו של משה מונטיפיורי, בימי עלילת הדם בדמשק (1840). מונטיפיורי ראה ב„אפס דמים" „מכשיר יעיל שחושל ביד מנוסה ונאמנה"[4].

סורקין עמד גם בקשרים עם ל. נ. טולסטוי, והוא אשר המליץ לפניו על הרב המוסקבאי מינור, שטולסטוי קבל אותו כמורה לעברית לעצמו. סורקין איבד עצמו לדעת בוילנה בשנת 1886.

כשמת טורגנייב באבגוסט 1883, נתפרסמה בעתון הרוסי הליברלי „סאנקט־פטרבורגסקיה ווידומוסטי" סקירה רחבה למדי על המשא־ומתן, שהתנהל בין סורקין ובין טורגנייב בכתב ובעל פה בדבר פירסום גילוי דעת על ידי הסופר הרוסי המפורסם נגד רדיפות היהודים והפוגרומים. הדברים הועתקו בשבועון היהודי־רוסי „ווסחוד"[5].

בהיות טורגנייב בפטרבורג פנה אליו סורקין מיד אחרי פרוץ הפוגרומים בדרום־רוסיה באביב 1881 במכתב, שבו כתב בין השאר:

„בל יהא הדבר קל בעיניך... רבבות ומאות אלפים יהודים בחבל הדרומי־המערבי שברוסיה נתונים כעת ממש לאבדון במובן המוסרי והפיסי, כשמהלומות האספסוף המשתולל ניתכות עליהם. מצד אחד מוסת ומולהב ההמון על ידי האהדה הגלויה של אזרחים רבים מקרב האינטליגנציה וחלק ניכר של העתונות הפריודית שלנו, ומן הצד השני — על ידי העדר בלתי־מובן של עזרה מהירה ונמרצת ליהודים מטעם השלטונות המקומיים.

„ככל שתמיט קלון על דורנו אנו עצם האפשרות של עשיית שפטים, תוך שפיכות דמים, בעם שלם בתוך מדינה אירופית, שבשביל כל שאר האזרחים יש לה חוקי־הגנה שרירים וקיימים; ככל שתהיה נתעבת עצם התמונה של הכאת יהודים לאור היום, ויעורר שאט־נפש השוד המתרחש לעיני כל „הקהל הנכבד" בחוצות הערים הרוסיות הגדולות; — — — ככל שיהיה כל זה מאוס ומגונה; — — — הרי מבישה הרבה יותר לאין ערוך היא אותה השאננות, אותה שמחה־לאיד הישועית, הבלתי־מוסווית כמעט, שבהן נתקבלו המאורעות האלה על ידי רוב רובה של העתונות הפריודית שלנו, אשר לא פסקה מלזרוק רפש ובוץ בקרבנות האומללים של השוד והאלימות, הנעשים לאור היום!

— — — „קשיחות לב ואכזריות שכזאת, לעג והתעללות כזו לגבי פורענות כה איומה של עם; תועבה כזאת ספק אם תמצא אפילו בקרב העמים הברבריים ביותר. — — — על כן גמרתי אומר להפנות תשומת לבך הנאורה על העובדות האלה, הנמנעות כאילו, אך קיימות לאמיתן. כי ידעתי

גם ידעתי, שאתה בדברך רב־הערך תוכל לעזור, ולו במובן המוסרי, לעם האומלל הזה רב־היסורים, שצרה כה אימומה נתחוללה ובאה עליו כחטף. רוסיה אוהבת אותך מאד, איוואן סרגייאביץ', ורוחשת לך כבוד רב. שני דורות שלמים התחנכו על יצירותיך הנעלות, ואין כמעט גם אחד מבין תושבי רוסיה, היודע קרוא וכתוב, שלא ידוע לו שמך המפורסם. על כן בטוח אני כי מלה אחת מפיך, מאמר אחד קטן שלך, המביעים יחס של השתתפות במצבם ללא מוצא של היהודים המוכים והשדודים, עשויים להשאיר רושם חזק על הכל ולאלץ רבים לתת דעתם ולחשוב על הדבר. דברך עשוי להפיג שכרון מראשיהם של צבועים רבים וקנאים חשוכים מקרב האינטליגנציה שלנו, כביכול; וכן עשוי הוא לבלום פיהם של בלשים ספרותיים מסוימים ושל כתבנים נתעבים רבים, המלבים יצרי ההמונים. בני בליעל אלה יברחו אז, כמו שרצים מפני האור, אל מאורותיהם הנסתרות שמתחת לאדמה".

אלה דברי פנייתו של סורקין אל טורגנייב, ועל מכתב זה וכזה לא זיכה אותו טורגנייב בתשובה.

3. דו־שיח בין סורקין לבין טורגנייב

לאחר שחיכה זמן־מה לשוא וראה, כי בוששת התשובה לבוא, החליט סורקין לבקר אצל טורגנייב, כדי לשוחח עמו בעניין זה פנים אל פנים. הסופר קבלהו, והשיחה ביניהם ארכה כשלושת רבעי שעה. להלן קטעים מהדו־שיח.

לאחר שסורקין הרצה בפניו את הדברים שנית בעל פה, שאל טורגנייב:

— אבל אמור־נא לי, מה אוכל לעשות ובמה אוכל לעזור ליהודים בצרתם?

— אילו היית כותב משהו תוך השתתפות בצער בדבר המאורעות המעציבים בדרום, הרי יהיה לדבריך ערך עצום בעיני הציבוריות הרוסית וישפיעו לטיהור האוירה.

— אבל איזוהי הדרך, איזוהי הצורה, שבה אוכל להביע דברי בפומבי?

— בשאלה כה חשובה, — כשנשפך דם ומתחוללת פורענות איומה, על עם שלם, — ספק רב הוא אם יש לשוות ערך לצורה. בסוחני, שדבריך יישמעו, ורבים יתנו דעתם עליהם, ותהא צורתם כאשר תהיה.

— אך הבן־נא — אמר טורגנייב — הלא בלטריסטן הנני; רגיל אנכי להביע מחשבותי בצורה כיפורית; הלא אינני פובליציסטן. הן לא אוכל להופיע לפתע־פתאום בהודעה פומבית ולומר, איפוא, שהנני החתום מטה, איוואן טורגנייב, מגנה מעשי אלימות, הנעשים ביהודים וכו' וכו'. הלא תסכים עמי, מר סורקין, כי רק אהיה לצחוק בפי הבריות, והעיקר — המטרה לא תושג. אילו הייתי פושקין, הייתי כותב פואמה שלמה בדבר המאורעות הנוכחיים, והיא היתה, בודאי, יוצרת רושם מזעזע. אך לדאבוני אינני פושקין. אלא מאי, לכתוב נובילה או סיפור — איזה תועלת ממשית עשויה לצמוח מכאן? ונוסף על כך ידוע לך, בודאי, כי זה לי חמש שנים, שהפסקתי לכתוב לחלוטין.

— לכתוב נובילה, היה, בודאי, טוב מאד. אולם העניין, לדאבוני, אינו סובל דיחוי כלשהו; כאן דרושה עזרה מהירה, דחופה. מובטחני, כי לא פואמה של פושקין ולא נובילה משלך לא תהיינה עשויות כאן לעזור במידה כזו, כפי שעשויה לעזור מלה אחת חיה מפיך, מלה לוהטת, שתיאמר בחינת דבר בעתו בעצם הרגע של התלקחות יצרי ההמונים. לחכות אין פנאי ואי־אפשר. מי יודע, יתכן ובעוד שבוע־שבועיים יספיקו לשחוט את כל היהודים, ואז גם לא יהיה על מי להגן.

— אך כבר הסברתי לך — אמר טורגנייב — כי הדרך, שאתה ממליץ עליה, תהיה מחוסרת תועלת לחלוטין. הנני חוזר ואומר, אינני פובליציסטן, וספק רב, אם יהיה ערך כלשהו לקולי. אולם אל־נא תחשוב, כי לא נתתי דעתי על מכתבך. אני ואחדים מידידי חשבנו הרבה בשאלה זו ושקלנו בדבר. לפני ימים מספר התראיתי עם מכרי הברון גינצבורג. באנו שנינו לכלל מסקנה, כי הדרך היחידה לעזור לעניין היא להשיג אצל הקיסר ראיון (שיהיה, קרוב לודאי, היום) ולבקש ממנו את רשותו הרמה לפתוח במגבית כללית בכל רחבי רוסיה לטובת היהודים שסבלו מהפרעות. אז אני הראשון אחתום ברצון. יימצאו הרבה אנשים־רוסים טובים, אשר בחפץ־לב יקחו חבל במעשה טוב זה. אז תושג המטרה במלואה.

ראשית כל יראה העם הרוסי, שהממשלה עצמה מתיחסת באהדה לגורל היהודים, ושנית — כי הרבה שמות רוסיים מפורסמים יתנוססו ברשימת התורמים. דבר זה יביא לענין תועלת עצומה, לאין ערוך רבה יותר, מאשר מאמרי הבלתי־מתאים. מלבד זאת —המשיך טורגנייב — נדברתי עם ידידי קאוולין (סופר ליברלי, היסטוריון ופובליציסטן — המעתיק), שהבטיח לפרסם בעתון „פוריאדוק" מכתב גלוי אלי באותה השאלה, ואז יהיה לי נוח הרבה יותר לענות לו. מכתבי יופיע בדפוס בצורת מאמר־תשובה על מכתבו של קאוולין אלי. עיניך הרואות — הפטיר טורגנייב — אני עושה הכל מה שביכלתי".

עד כאן דברים מתוך הדו־שיח שבין סורקין לבין טורגנייב. ואמנם, כעבור זמן־מה לאחר פגישתם, הופיעה בעתונות היהודית־הרוסית רשימה של תורמים לטובת היהודים, שסבלו מהפרעות, וביניהם גם שמו של טורגנייב, שתרם למטרה זו מאה רובל כסף. הוא היה הרוסי הראשון, שנתן רתומתו למגבית זו [6]. בציינו את העובדה הזאת תוך הכרת טובה לסופר הרוסי מעיר סורקין, כי טורגנייב היה כמעט היחידי שבין האנשים הרוסים, שהושיט עזרה ליהודים הנרדפים, וכן הוא אומר:

„עובדה מתמיהה היא, ולא יאמן כי יסופר: בין 80 המיליונים של העם הרוסי נמצא רק אחד, שהרים תרומתו לטובת היהדות השדודה!? ההיסטוריון העתיד של הציביליזציה ברוסיה ירשום, ללא תפונה, על דפיו את העובדה הזאת תוך צער עמוק, והדורות הבאים שלנו ספק אם יאמינו באפשרות של עובדה מבישה כזאת, בסוף המאה התשע־עשרה"...

4...מכתבו השני של סורקין אל טורגנייב

עברו עוד ימים אחדים, ובעתון „פוריאדוק" מס. 141 הופיע מאמרו של קאוולין בדבר הפוגרומים ובשאלת היהודים בכלל [7]. המאמר יצא יפה ותכנו חדור נאמנות. הוא נכתב ברוח של הומאניות וליברליות אמיתית בדרשו אמנסיפציה ליהודים ללא תנאי. אבל לפי צורתו לא היה המאמר עשוי לעורר מאמר־תשובה מצד טורגנייב. אמנם, הבין זאת סורקין, ואף על פי כן החל עוקב בקוצר־רוח קדחתני אחרי העתונות הפריודית, במיוחד אחרי העתון „פוריאדוק", בתקוה למצוא שם את המאמר המובטח מאת טורגנייב. אולם, כאשר אפסה תקותו ופקעה סבלנותו לצפות עוד, ובהיודע לו, שטורגנייב עבר בינתיים אל אחוזתו שבפלך אוריול, הריץ אליו סורקין מכתב חריף למדי, וזה תכנו:

„איוואן סרגייאביץ' הנערץ!

אם אני ממשיך להטרידך ולפנות אליך שוב, הרי בחלקו של דבר אתה בעצמך אשם בכך. הבטחתני להודיעני תוצאות הטיפול בשאלה, שנגעתי בה במכתבי הראשון אליך ובשיחתנו פנים אל פנים. בקוצר־רוח, המובן מאליו, עקבתי אחרי הופעת מאמרו של מר קאוולין, שעליו הודעת לי מראש וכן אחרי פרסום ההסכמה הרמה לפתיחת מגבית כללית לטובת היהודים, שסבלו מהפרעות, הסכמה שצריכה היתה להנתן כתוצאת הראיון של המשלחת היהודית אצל הקיסר. הדבר הראשון (מאמרו של קאוולין — המעתיק) נתגשם, ואילו השני (הרשיון למגבית כללית — המעתיק) עד היום איננו, וקרוב לודאי, שגם לא יהיה. שליחי הציבור היהודיים נתגלו כבלתי־ראויים לתפקידם. יהודי רוסיה, לדאבוני, אין להם עדיין כרמייה ומונטפיורי משלהם. אם לסמוך על ידיעות העתונות, הרי נאומם של המורשים היהודיים בעת הראיון הצטיין בחוסר כל תוכן ובהעדר מוחלט של מחשבה מעמיקה ושל המרץ הדרוש בהרצאת מצב העניינים לאמיתו בפני המלך. בשים לב לחשיבות הגורמים, שהניעו את היהודים לפנות ישר לחסד ואמת של המלך, היתה הופעתם בלתי־מתאימה ביותר, עת הסתפקו בביטויים כלליים של הכרת־טובה מעומק לבם, על האמצעים, שהשלטונות נקטו לדיכוי המהומות וכו' וכו'.

„היתכן!? את היהודים מכים בכל מקום, מרוששים אותם, שודדים לאור היום, מטמאים נשותיהם ובנותיהם, עורכים עליהם ציד במולדתם שלהם, כעל חיתו יער; בכל הדרום ודרום־המערב של רוסיה עושים בהם מעשי־אלימות־ורשע כאלה, שיש בהם כדי להטיל קלון אף על הארץ הפראית ביותר, — ואחרי כל אלה מתעלמת המשלחת ממצב הענינים לאמיתו. והן מצב זה דורש לא רק אמצעים זמניים בלבד להפסקת המהומות, אלא שינוי יסודי של אותם החוקים המיוחדים ויוצאים מן הכלל, אשר הביאו

את היהודים עד מצבם הנוכחי ואיפשרו את עצם הופעתן של המהומות. הנה על מה צריכה היתה המשלחת היהודית לבקש בעמדה לרגלי כסא המלכות. וכן צריך היה בראש וראשונה להשתדל, בהתאם לעצתך, בדבר קבלת רשות רמה לפתיחת מגבית. אך לאסוננו לא היה כדבר הזה, ואת היהודים ממשיכים להכות ולשדוד עוד ביתר אכזריות".

עם כל התמרמרותו של סורקין כלפי המשלחת היהודית עם הברון הוראצי גינצבורג בראשה על עמידתה והופעתה העלובה בפני הצאר אלכסנדר השלישי, הריהו חדור, כנראה, אמונה תמימה, שאילו היו שליחי הציבור היהודיים מציגים את השאלה באורה הנכון, היה הקיסר נוהג לפי חסד ואמת... בתארו הלאה בביטויים בהירים, בוטים, נמרצים ונרגשים מקרים מזעזעים אחדים מתוך מעשי האכזריות של הפורעים בקרבנותיהם ממשיך סורקין:

„אילו היתה לי עילה כלשהי לחשוב, שלגבי היהודים אתה מודהה עם דוסטוייבסקי המנוח ושותף לדעתו (דוסטוייבסקי נתגלה כאנטישמי קיצוני בכתביו הפובליציסטיים ב„יומנו של סופר" — המעתיק), הרי האמן־נא לי, כלאדם ישר־לב, כי לעולם לא הייתי מרשה לעצמי לבקש ממך סניגוריה. הרי זה היה מתפרש, שהיהודים מבקשים איזה חסד שהוא... הוי, לא! לא חסד מבקשים היהודים, הם מבקשים... לא! הם אינם מבקשים, אלא הם דורשים את הראוי, את המגיע להם. אין לך דבר המעליב יותר, מאשר הטון של חסות ואפוטרופסות, אותו נוקטים פסבדו־ליברלים אחדים בזרקם בתורת נדבה מעל רמת־גדולתם העלובה, לפי כתובת היהודים, מילות־נחמה ספורות, ליברליות כביכול, מעורפלות וחסרות טעם, כגון: „אנחנו, בעצם, מצד אחד תמיד גינינו והגנו מגנים כל אלימות, ותיעשה לגבי מי שתיעשה; אף כי מן הצד השני אין אנחנו יכולים שלא לגנות את הניצול של העם הרוסי בידי היהודים" וכו'. סניגוריה כזאת גרועה, כמובן, מכל קיטרוג. אולם ממך, איוואן סרגייאביץ', רשאים היהודים לצפות למשהו אחר לגמרי. אני מאמין, או יותר נכון, אני רוצה להאמין, שאהדתך נתונה לעם האומלל הזה בנאמנות, שלא בלב ולב. יסוריו, במיוחד המוסריים, כבר יותר מדי בלתי רגילים הם, יותר מדי עצומים, מכדי שלא יהיו עשויים לעורר אהדה נאמנה אל הסובלים מצד אנשים־רוסים, הראויים באמת לכבוד". — — —

בהביעו נכונות להודות, כי יהודי רוסיה מגלים, אמנם, קוי־אופי אחדים, שאינם ראויים לאהדה, מציג הלאה סורקין לטורגנייב שורה של שאלות ריטוריות:

„האם מוצדק הוא לדרוש מאדם, שרגליו כפותות, שיבצע כל מיני צעדי מחול קשים, לפי כל הכללים של האמנות הכוריאוגראפית? מיהו הרשאי לתבוע יושר־לב אבירי מאדם, שהושלך לבור־כלא אפל, והאגרוף וכל מיני התעללויות הם מנת־חלקו היחידה? מה הזכות לצבוריות הרוסית לדרוש טוהר־מידות מיוחד מאת היהודים, כשכל אחד חושב לחובתו להתעלל בהם, וכל אחד מעליב אותם, בלי שיהיה צפוי לעונש: ברחוב, בבית־הספר, בבית־הדין, מעל במת התיאטרון, באספות צבוריות, בהיכל המדע והאמנות, ביצירות־סופרים, בעתונות הפריודית, בדיבור אחד — בכל אתר ואתר ובכל זמן ועידן, בכל הזדמנות נאותה ובלתי נאותה?

„נסה־נא בתנאים נחמדים כאלה להיות ג'נטלמן, להיות אדם, בעל הכרת כבוד עצמי?

„נשאלת השאלה, מגין להם ליהודי רוסיה לשאוב עוז־רוח, יציבות־אופי, אומץ־לב ובכלל — סגולות־נפש נאות ונעלות? היכן יוכלו ללמוד כל אלה? ומידי מי יכלו ויכולים לקבל תורות נעלות של יושר־לב? כלום אצל הרוסים ה„שרשיים"? כלום אצל נציגי העתונות? כלום אצל ה„מלומד" המפורסם ליוטוסטאנסקי (אדם שפל ונקלה, כומר קתולי לשעבר, שגורש מכנסייתו; פרסם כתבי שיטנה ופלסתר נגד היהודים — המעתיק)? כלום אצל: פרופסורים מסוימים, שהפכו את הפרופסיה שלהם לדלטוריה נתעבת, המסיתים נגד היהודים ומציגים אותם כאשמים העיקריים ב„קראמולה" (מרידה במלכות — המעתיק) וכמנהיגי האנארכיסטים (שם כולל למהפכנים בפי אלכסנדר השלישי — המעתיק), — המשסים ביהודים בעצם רגעי־בהלה של מהומה כללית ובעצם ההתלקחות של יצרי ההמונים?"

את מכתבו זה מסיים סורקין בפנייה ובבקשה אל טורגנייב, שישמיע סוף־סוף בפומבי את דברו ההומאני ורב המשקל נגד רדיפות היהודים ושילמד בינה לכנופיה אכולת שקר ונבלה מהעתון „נוביה וורמיא" הצורר ולשאר האנטישמיים והריאקציונרים.

5. תשובתו של טורגנייב לסורקין

מכתב זה נשלח לטורגנייב ביום 21 במאי 1881. ושוב חיכה סורקין לתשובה זמן ממושך למדי. אך הפעם, אף כי התמהמה, הגיע מכתב־תשובה מאת טורגנייב כעבור ששה שבועות בערך. נראה, כי את הפנייה המזעזעת הזאת של סורקין לא יכול עוד טורגנייב להשאיר בלי תשובה, אך מסרובו לפרסם גילוי־דעת נגד הפרעות לא זז גם הפעם, אלא הבטיח לכתוב יצירה ספרותית מיוחדת, שבה יעלה את שאלת היהודים. יתכן, כי אמנם היה בדעתו של טורגנייב לכתוב סיפור או נובילה בזכות היהודים, אף כי לא ידוע, אם הספיק עוד להתחיל בדבר. כעבור שנתיים (1883) נפטר בן 65, ואת כוחנתו הטובה ללמד סנגוריה על היהודים בצורה ספרותית־בלטריסטית לקח עמו אל הקבר..

להלן מכתב־תשובתו של טורגנייב על פנייתו האחרונה של סורקין [8]).

„אדוני הנכבד,

יוסיף ניקולאייביץ׳!

סלח־נא לי שלא עניתיך זמן כה רב. בחלקו של דבר היתה סיבת שתיקתי בכך, שלא היה ביכלתי לחדש דבר מן הדברים שכבר השמעתיך קודם לכן. לדאבוני, לא עלה בידי, כנראה, לשכנע אותך בעת פגישתנו, שאני מצדי איני יכול לעשות מאומה בענין זה. מאמרו של מר קאַוולין לא היה, כידוע לך, בחינת מכתב אלי. לא יכולתי, איפוא, גם לענות לו. וגם עצם המאמר לא ניכר רישומו ולא היה לו ערך.

קרוב לודאי, שבתורת בלטריסטן אעלה את השאלה הזאת ביצירה מיוחדת; אך כפובליציסטן ע״כי הוא אפס, והופעתי לא זו בלבד שלא היתה מביאה כל תועלת, אלא היתה רק עלולה לעורר תמיהה ואף לעג. אנשים מכל המפלגות היו רואים בכך רק יומרה מצדי, רק שאיפה שלא במקומה להבליט את שמי, ואולי אף יוהרה שלא תסולח. הייתי, אולי, מוכן גם לכך, אבל הכרתי הפנימית, שאני עלול בזאת להזיק במידה מסוימת לעניינך הצודק, הכרתי זו עצרה בעדי.

בכל הכבוד

עבדך הנאמן איוואן טורגנייב.״

כפר ספאסקויה־לוטובינובו,
פלך אוריול, מחוז מצנסק
1 ביולי 1881.

מן ההגיון הוא ומן הנימוס, שסורקין לא גילה דבר מתוכן המכתב הזה, כל עוד היה טורגנייב חי, שכן סרב הסופר הרוסי בכל תוקף לגלות דעתו ברבים בשאלת היהודים. אולם משנפטר טורגנייב, מסר סורקין את מכתבו לפירסום בעתונות. דבר זה עורר את חמתו של סובורין, בעל העתון הריאקציוני והאנטישמי „נוביה וורמיא", שחלק רב לו בהכנת האוירה לפרעות הן בימי אלכסנדר השלישי והן אחר כך, בימי הצאר האחרון, ניקולאי השני. הלא למרות סרובו למחות בפומבי נגד הפרעות ורדיפות היהודים, מביע בכל זאת טורגנייב במכתבו אהדה ליהודים הנרדפים. ודבר זה, שלא היה לפי רוחו וטעמו של „נוביה וורמיא", לא יכול היה סובורין לסלוח. על כן בקש העתון, ככל האפשר, למעט ערכו של המכתב בהעירו, כי טורגנייב כתב אותו לסורקין בלחץ „הטרחנות של ה,ידיד״".

ולגבי מכתבו של סורקין אל טורגנייב כתב סובורין בזה הלשון:

„מכתבו של מר סורקין, ששיגר אל טורגנייב לכפר, מלא גידופים אויליים וחצופים נגד האנשים־הרוסים. עם זאת אינו בוש היהודי החצוף לכתוב אל אחד הנציגים הגדולים ביותר של העם, שאותו הוא מבקש לזהם בגידופיו." [9]).

דברי שיטנה אלה של סובורין עוררו את השבועון היהודי־הרוסי „וסחוד" לגלות דברים ממקור מוסמך, המעידים על כך, שטורגנייב עצמו ידע היטב להעריך את העתון הצורר כראוי לו. נתברר, שטורגנייב כתב בדבר הפרעות גם לאחד מידידיו הרוסיים, ושם התבטא בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שאם הוא, טורגנייב, ישמיע קולו בפומבי לטובת היהודים, ירים „נובויה וורמיא" צווחה, כי „טורגנייב משוחד בידי הז׳ידים"[10].

השקפותיו הליברליות הכלליות של הסופר הרוסי הדגול והמפורסם ואהדתו אל היהודים הגרדפים עמדו לו, איפוא, רק בנכונותו לתרום תרומה של מאה רובל כסף לטובת הקרבנות של הפוגרומים ובכתיבת מכתב פרטי (בהחלט, לאחר הפצרות רבות. אך הן לא היו עשויות, כנראה, לעורר בו אומץ־לב אזרחי, כדי להשמיע דעתו ודבריו בגלוי ובפומבי, כי פחד הריאקציונרים והאנטישמיים נפל עליו.

---

1. Д. Заславский, Евреи в русской литературе. Еврейская летопись,

2. В. Водовозов, Тургенев, Иван Сергеевич, Еврейская Энциклопедія, № XV, стр. 53—54.

3. А. Э. Кауфман, Друзья и враги евреев, С.-Петербург, 1908, стр. 45.46

4. Еврейская Энциклопедія XIV, стр. 487: С. Цинбергъ, Левинзонъ Исаак-Беръ, Еврейская Энциклоп. X, стр. 105.

5, Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 36, стр. 486—489.

6. Недѣльная Хроника Восхода 1883, № 34, стр. 425.

7. Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 36.

8. Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 35, стр. 455.

9. Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 36, стр. 489.

10. Недѣльная Хроника Восхода 1883 № 40, стр. 607—608.

בן-ציון כץ

נפש לשמעון דובנוב

א.

הכרתי את דובנוב במשך שנים רבות בהיותו בווילנה, בפטרבורג ובברלין והרבה שוחחנו על שאלות לאומיות, ספרותיות וגם אישיות. דובנוב בעצמו כתב „ספר החיים" בשלשה חלקים, אלא שהחלק האחרון מהימים אחרי שובו מפטרבורג לברלין, וימי חייו בריגה עד שלטון הנאצים שם לא הגיע לידינו. הוא נדפס בריגה זמן מועט לפני שנכנסו שמה הנאצים, אבל כשבאו הנאצים לשם השמידו את כל הספרים, וגם את דובנוב רצחו. אפשר לשער שהרוצח לא ידע שדובנוב נלחם עם הנאצים בספר הזכרונות שלו, אלא רצח פשוט יהודי חולה, בן 82, כמו שרצחו יהודים רבים זקנים כמוהו.

קשה אפילו בדמיון לחשוב, מה היה בדעת דובנוב כשנפל ברשת הנאצים שנלחם בהם מלחמה כל כך חזקה בעטו. אפשר שהתחרט שלא הכיר בתורת הציונות ושהחשיב יותר מדי את האוטונומיה הגלותית עד הימים האחרונים בחייו. הן גם בימים כשהיה ברור כי אין להנצל מהגיהינום הנאצי, יכול היה לבוא לארץ, הן באו לארץ פליטים רבים מפולין ומליטה בראשית מלחמת העולם השניה, וגם הוא יכול להיות בתוכם. נחתך גורלו בגלות.

ב.

כבר נזדמן לי לכתוב על דובנוב, אבל יש הרבה מה להוסיף. על שיטת האוטונומיה הלאומית שלו כבר כתבו רבים, התוכחו אתו וגם הוא השיב, במאמריו ובספרו „מכתבים על היהדות הישנה והחדשה". רבים מן המתנגדים מודים, כי יש גרעין היסטורי בשיטה זו של האוטונומיה הגלותית, אלא שהם טוענים, שדובנוב נשען בביאורו יותר מדי על המהלך ההיסטורי של הרעיון האוטונומי בישראל. בעית אוטונומיה זו עוברת כחוט השני בכל הספר ההיסטורי הגדול שלו ב־11 חלקים. הכל מודים כי זהו הספר ההיסטורי של עם ישראל במשך תקופה ארוכה עד ימי היטלר, והוא כתוב בכשרון רב. אמנם, חידושים היסטוריים רבים אין בו, אלא שנתן ביאורים מתקבלים על הדעת לכל החזיונות ההיסטוריים לפי שיטתו החדשה.

זמן רב חשבנו, כי בשעה שיגיע דובנוב לכתוב את ההיסטוריה של יהדות רוסיה ימצא כר נרחב, שעד ימיו לא עבדו בו כל ההיסטוריונים של היהדות. גרץ ושאר ההיסטוריונים בארצות המערב לא מצאו את ידיהם ורגליהם בכתבם על תולדות היהודים ברוסיה. לדובנוב היתה האפשרות לכתוב, הוא בעצמו כתב ב„ספר החיים": „מחשבה חדשה עלתה במוחי: לאסוף את כל החומר שבדפוס ובכתב־יד לשם כתיבת ההיסטוריה של היהודים בפולין ורוסיה וליצור לתכלית זו הסתדרות מיוחדת, חברה להיסטוריה. תגלית ארכיונית אחת, שעשה אחי זאב, שמצא במסטיסלב פנקסים ישנים של הקהלה, הביאה בלבי את הרעיון לאסוף פנקסים בכל קהלה. בספריה של זקני נמצא הפנקס של הקהלה במסטיסלב משנות המאה הי"ז והי"ח, ותכנו גילה לפני הרבה בסחר חיי הקהלה בימים שעברו. זוכר אני, איך שבימים ההם של החודש מארס ישבתי עם אחי על שרידים אלה של העבר וכיצד תארנו לעצמנו את התכנית הרחבה של ליקוט תעודות ופרסומן בשיטה מסויימת."

אולם, הוסיף, „זה היה מזמור שיר לעתיד". את זאת כתב דובנוב בהיותו עוד צעיר בפטרבורג, טרם חשב לכתוב תולדות היהודים מראשית ועד התקופה האחרונה. אפס, כשהייתי נפגש אתו בווילנה בזמן מאוחר יותר, לא הזניח את הרעיון הזה לכתוב את תולדות היהודים ברוסיה לפי רוח לאומית. אבל לא איסתיעא מילתא. ולבסוף הסתפק ביחס לתולדות היהודים ברוסיה במה שהיה כה קרוב ללבו, בעריכת הרבעון בלשון הרוסית בשם „יברייסקאיה סטארינא" שיצא בפטרבורג במשך שנים אחדות. זה היה מעין „העבר" שיצאו ממנו אחר כך שני כרכים בעברית. דובנוב אמר להשתתף בהם בקביעות. אלא שבימי הבולשביקים אי אפשר היה להמשיך בדבר.

ג.

דובנוב ישב בפטרבורג פעמיים: בימי נעוריו, אחרי הפעם הראשונה חי באודיסה, אחרי כן בווילנה, ועוד פעם בפטרבורג, משם עבר לברלין. בימי נעוריו בשהיה בפטרבורג התחיל בכתיבת מאמרים בסגנון חריף נגד היהדות הישנה ודרש תקונים בדת בסגנון חריף מאד. אמנם, בדרישה לתקונים בדת קדם לו מ. ל. ליליינבלום, אבל הסגנון החריף שלו לא היה דומה לסגנונו של ליליינבלום ובמאמריו בירחון „ווסחוד" עשה דובנוב אז רושם קשה מאד על כל הנאמנים ליהדות וגם אפילו על אנשים כמו הפרופיסור באקסט, שהיה חפשי בדעותיו, והם פנו לעורך „ווסחוד" שלא ידפיס את מאמריו של דובנוב. ואמנם במשך ארבע שנים חדל לכתוב בחתימת שמו אלא בפסיבדונים. לפי דברי המו"ל של ה„ווסחוד", לאנדוי, חדלו מאות חותמים לחתום מחדש על ה„ווסחוד" בגלל המאמרים של דובנוב. אולם כעבור ארבע שנים התחיל לכתוב שוב בחתימת שמו והדפיס ספר שלם, חשוב מאד, ספר היסטורי מקורי על החסידות. כעבור שנים, אחרי כן, בקש אחד העם מדובנוב, שיתרגם בעצמו את הספר על החסידות לעברית. הוא הבטיח ומילא את הבטחתו. זהו באמת הספר ההיסטורי שלו שהשתמש בו אך ורק במקורות הראשונים. הוא נכתב בסגנון עברי מצוין. דובנוב כתב על עבודה זו ב„ספר החיים": „יצרתי דבר שלם ואורגני מאטומים קטנים; עדיין אני שקוע בחקר המקורות וניתוחם. באוסף גרגירי־חול קטנטנים לשם בנין גדול. העבודה קשה, אבל נעימה, מושכת את הלב. מסוף הקיץ של שנת 1889 עד אמצע האביב של 1890 כתבתי בשקידה עצומה את הפרקים על ריב המפלגות הדתיות. מימי לא ידעתי במדה כזו גם חבלי יצירה וגם שמחת יצירה, כמו באותם החדשים הארוכים של עבודתי בבדידותי בעיר־השדה. לא היה פנאי להתמסר לא לעצבות פרטית ולא לצער העולם. חדלתי להתענות בשאלות הארורות: מצאתי תיקון נפש בעבודה. כל האמונה שלי, הפילוסופיה, השירה מרוכזות בעבודה זו".

דובנוב לא רצה לעזוב את פטרבורג, אף שקשה היתה לו הישיבה בה. לא היה לו היתר ישיבה שם. כל השתדלויותיו של מו"ל ה„ווסחוד" להרשות את הישיבה לעוזרו הקבוע של הירחון עלו בתוהו. ולבסוף השתדל גם הבארון הוראצי גינצבורג ולא הצליח. ה„ווסחוד" כבר היה חשוד בעיני הרשות. בקושי גדול התירו למשורר פרוג לחיות בפטרבורג בתורת סופר בהשתדלות אגודת הסופרים הרוסיים. אבל דובנוב לא קבל את הרשות בשום אופן. לחיות לא בכשרות אלא בערמומית לא רצה דובנוב, ועבר לאודיסה. שם חי במשך 13 שנה. ישיבתו באודיסה השפיעה עליו הרבה מאד. הוא התקרב מאד לאחד העם, אף שבדבר הציונות לא הגיעו לידי הסכם, אבל בכל השאלות הלאומיות בגולה באו להסכם מלא. גם השנאה שלו לדת שהיתה לו בימי נעוריו, פסקה. כששב מאודיסה לווילנה היה מבקר שם בראש השנה וביום הכפורים בבית הכנסת לנאורים שנקרא בשם „טהרת הקודש", מה שאי אפשר היה

לתאר לפי מאמריו בימי נעוריו, וגם לפי מעשיו, כשזמן רב לא התחתן עם האשה שאהב איתה מפני שלא רצה בנשואין דתיים, וכשנולד לו בן בשעה שלא היה באותה העיר, והבן נימול בזמן שלא היה שם, שמח על כך. בהיותו באודיסה נלחם עם בעלי הטמיעה בענינים של בתי הספר, והיה בדעה אחת עם אחד העם.

אחרי המהפכה הרוסית הראשונה (1905) יסד דובנוב מפלגה חדשה בשם „המפלגה העממית". בתכנית המפלגה נכנס גם סעיף בדבר חשיבותה של ארץ ישראל בשביל היהדות, אבל לא ברוח התכנית הציונית, ואפילו לא ברוח חברו אחד העם, שארץ ישראל היא המרכז הרוחני היחידי של היהדות. הוא קבע ליהודי רוסיה עקרון של שלש לשונות: עברית, אידיש ורוסית (לשון המדינה).

ד.

בשני הכרכים מ„ספר החיים" מסופר גם על חויות פרטיות. הוא גם מספר על רומן בחייו, בהיותו בן 38, ואב לשלושה ילדים. שנתים נמשך הדבר ולא היה זה בגדר סוד. אשתו אידה סבלה מאד מזה, והוא בעצמו התענה ביסורי נפש גדולים. סוף סוף התגבר על הכל ונשאר נאמן לאשתו ולבניו. לי ספר זאת המשורר שמעון פרוג, שידע את הדבר, גם בתו אולגה ספרה לי זאת. הוא בעצמו מספר על זאת בקיצור, כשהיה כל הענין כבר שייך לעבר. שבע שנים לאחר כך, בנובמבר 1905, הוא מציין את השעה בה נפגש עם לאורה (רמז לאהובתו של המשורר האיטלקי פטרארקה, המתוארת בסוניטות שלו) בפטרבורג, והוא נזכר בחוויה זו, ב„מהפכה הנפשית", כפי שהוא קורא לה, שהתחוללה לפני שבע שנים. איך הופיעה לאורה החיוורת לנגד עיניו, בשנת 1898, תחת שמי הקיץ התכולים של פוליסיה. והוא רשם אז ביומן שלו: „זה מקרוב חזרתי מבית וו. י. (זהו שמה בר"ת). מה רב העצב! כל מה שמלפנים היה לוהט... נעתק אל עבר רחוק מזהיר. מחר אראנה שוב, גם אעזבנה שוב. וימים רבים לא אוסיף עוד לשמוע על דבר הזכרון הקדוש של ימי האור ההם. האש שהיתה בוערת, כבתה זה כבר, רק מזמן לזמן בוקע ויוצא ניצוץ מן האפר"... גם בשנת 1914 פגש את „לאורה" במסיבה שעשו לכבודו בבואו לאודיסה. היא כבר היתה נשואה והציגה את דובנוב לפני בעלה. דובנוב רושם ביומנו: „הופיע הצל של אותם היערות בפוליסיה. זה הביאני לידי דכאון רוח, אשר הד ממנו נשמע בנאומי". לאחר שש עשרה שנה!...

אולם לא ספר על הטרגדיה האישית שלו ביחס לאחת מבנותיו, שהיתה בעלת נפש עדינה, יפה ומשכילה, שבשנת 1906, בימי האביב של רוסיה החדשה, התאהבה בפועל ריוסי עני, חבר לעבודת המהפכה, ובלי נשואין ילדה לו תאומים. המצב החמרי שלה היה בכל רע. דובנוב היה אז בפטרבורג, אבל לא נתן לה שום תמיכה וגם לא הניח לאשתו שתתן לה תמיכה כל שהיא. גם בלבי אני התלקחה מלחמה בין הרגשות האנושיים והלאומיים. אני החלטתי שיש לתמוך בה, כדי שלא תגווע ממש ברעב. ואני ועוד כמה מכרים עזרנו לה במצבה הקשה. כעורך „הזמן" ייתי בא אז לעתים קרובות לפטרבורג, והייתי מבקר את דובנוב בביתו. אשתו היתה מבקשת ממני, שלא לדבר עמו על הטרגדיה. היא היתה תומכת בה עד שידה מגעת. דובנוב ידע, שאני מתענין בגורל בתו ושני נכדיו הרוסיים, וכשנתיים אח"כ הראה לי מכתב שכתב לו אחד העם ע"ד „אסונם המשותף". גם בתו של אחד העם נישאה לסופר הרוסי אוסורגין. דובנוב היה תקיף בדעתו וברגש אכזריותו לבתו. לאומיותו היתה חזקה מן האנוכיות שלו. הוא התגבר פעם על אהבת נשים, כדי לצאת ידי חובה אנושית, וכך התגבר על אהבת אב לשם חובה לאומית.

אולם, בכרך השני של „ספר החיים" הוא מביא מרשמיו ביומנו משנת 1921: „באה אלי אוליה עם שני בניה. מאז שנת 1907 לא ראיתיה. דומה שזה היה תמול. היא מתגוררת בביתי עם בניה. טרגדיה של משפחה... טרגדיה של לאום... אין לחייב את מי שהוא"... שנה אחרי כן, בשנת 1922, הייתי בביתו של דובנוב, כדי למלא את בקשתו, שבקשני בהיותו אצלי בברלין קודם נסיעתי לרוסיה, להעביר את ספריו לליטא אל המועצה הלאומית. שני נכדיו ארזו את הספרים בארגזים ודברו בהערצה רבה על הסבא שלהם היקר והטוב, שכמה חדשים היו גרים בביתו... וגם הוא התיחס בחיבה לנכדיו.

כפי שנודע לי היה גם אחד העם, שהיה חבר לצרה לדובנוב, בסוף ימיו, בהיותו בארץ, שולח לבתו בפריז, זו שהיתה אשת אוסורגין, חודש חודש למחיתה. האמנם בא שינוי במהלך רוחם וביחסם ליוצאי חלציהם, בשעה שקודם התגברה החובה הלאומית על אהבת אב?

ה.

בזמן האחרון היה דובנוב, כפי שהוא כותב בזכרונותיו, קרוב לתפיסתו הלאומית של אחד העם, אולם בנוגע לארץ ישראל התעקש דובנוב ולא האמין אלא בפוליטיקה הגלותית שלו. בכרך השני של זכרונותיו הוא רושם ביום 6 ביוני 1921, קודם יציאתו מרוסיה הסובייטית, דברים אלו: „בפרספקטיבה שלי — שורת שנים בברלין, ובדמיוני: לבלות את ימי שנותי האחרונות במנוחה בארץ ישראל. מאוחר מדי בכדי לנסוע שמה ולעבוד. אך אולי עוד אוכל בטרם אמות להביט אל השמים הקוסמים לי קסם מתוך דברי אבות־נביאים." באותה שעה לא מלאו לו עדיין 61 שנה, והוא היה במבחר כוחותיו הרוחניים, וכחות כאלה נחוצים היו בימים ההם בארץ ישראל. האוניברסיטה אמנם לא היתה עדיין, אבל ידעו שיום הקמתה לא ירחק. אין ספק שדובנוב היה תופס מקום חשוב באוניברסיטה בירושלים. ואם גם לא דיבר עברית, הלא ידוע ידע עברית והיה אחד מבעלי הסגנון המשובחים בה. גם אחד העם לא דיבר עברית עד שבא לארץ, וכאן התרגל. בירושלים היה דובנוב מרכז סביבו תלמידים הרבה יותר ממה שהיה לו בפטרבורג בקורסים, שיכד הברון דוד גינצבורג. אבל לאסונו היה דובנוב מאמין בפוליטיקה הגלותית שלו. בשנת 1921 עוד היתה בליטא אוטונומיה יהודית כביכול...

אבל בשנת 1933, כשעזב דובנוב את ברלין ובא ללטביה, כבר היה ברור הדבר, שאין כל יסוד להאמין, כי עתיד המצב להשתנות לטובת האוטונומיה היהודית בגלות. אולם גם אז עדיין האמין, כי שלטון היטלר לא יאריך ימים והמצב עוד ישתנה. ואפילו כשפרצה המלחמה בשלהי 1939 עוד היתה לו אפשרות לצאת מלטביה. זוכר אני כי אז דאגתי מאד לגורל דובנוב. אבל קשה היה לבוא בכתובים אתו. כשרבים יצאו מליטא לארץ אפשר היה גם לו לצאת. בכל אופן יכול היה לצאת לשוודיה, הן היה שם הרב הכולל ד"ר אהרנפריים, והלה היה בודאי מעבירו לשם. ודאי לא חשב דובנוב כי היטלר יצא למלחמה על רוסיה אחר הברית של היטלר—סטאלין. אבל אפשר היה לצאת מריגה לרוסיה גם כשהיטלר כבר הכריז על המלחמה, כי עד שבאו הנאצים לריגה עברו ימים אחדים, ורבים עזבו את ריגה ועברו לרוסיה. קשה לנו לתאר, שדובנוב העדיף את הנאצים על הסובייטים. ברור היה לנו, כי דובנוב יסע למוסקבה לבנו היחיד, המתימטיקאי שחי במוסקבה. יחד עם משפחתו. הרבה כתבתי אז למקומות שונים, שאפשר היה להתכתב אתם, ביחוד לאמריקה, להודע על גורל דובנוב. רק במאוחר נודע לנו, שדובנוב נשאר בריגה כשנכנסו הנאצים. אולי מפני מחלה לא יכול היה לצאת לדרך. אמנם באה ידיעה כזו, שבשעה שנכנסו

הנאצים לריגה היה דובנוב שוכב בחום גדול והנאצים גרשו אותו החוצה, וכשלא יכול היה להכנס לאוטובוס ירה בו שוטר נאצי והמיתו. באופן אחר אי אפשר לבאר את הסיבה, למה נשאר בריגה בימי הנאצים.

ברכה לראש משביר

למלאת שבעים שנה לפרופ׳ השר בנציון דינור

מועטים הם חכמי ישראל שאפשר להגיד עליהם כמו על פרופ׳ בנציון דינור, שהם כספינה מלאה כל טוב, הנראית רק אפס קצה מעל לים ועיקרה ורובה מתחת לים. פרסומיו של פרופ׳ דינור מעידים, לפי כל טיבם, שיש לו רב באוצרו ואכן מה שפירסם אינו אלא חלק קטן מאד מחיבוריו בכתובים. רבגוני הוא, פותח בחכמה שערים רבים ואין שעתו מספקת אלא לרמוז את תכניתו והוא אץ לתכנית אחרת. אבל מי שמתבונן לצירופי נושאיו ותכניותיו מרגיש שהולך ונבנה על ידיו בנין גדול של תולדות ישראל בעולם על בסיס ציוני.

הוא האיש הנותן לנו — לפי שעה רק שלד אבל הבשר והגידים יבואו — את ההיסטוריה הישראלית הציונית, ומפירורי פרסומיו עד כה ניזונים רבים. הוא התחיל בפרסום תעודות וחקירות עוד ברוסיה והמשיך בארץ, וכל פרשה שעיבד לפי המקורות נושמת חיות לאומית־ציונית־אנושית ועם זה מדעית־מודרנית־אוניברסאלית. ספריו „חבת ציון", „מבשרי" הציונות", „מפלסי דרך לארץ ישראל" וכן מחקרים רבים אחרים בעתונות המדעית הם חידוש גדול בהיסטוריוגראפיה שלנו.

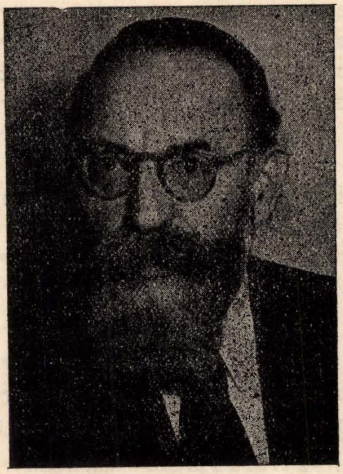
בספרי המקורות שלו ובספריו המקוריים דלה חומר רב לכל חוקר בהיסטוריה ולכל הוגה בפובליציסטיקה, לו נאה ולו יאה כתר שלטון התרבות בישראל ויהי רצון שתנתן לו האפשרות לגלות כוחו בעולם העשיה הממלכתית כשם שגילה כוחו בעולם האצילות המדעית. אבל עיקר כחו וגבורתו בעולם הספר וברכתנו שיפיק מעיניותיו חוצה ויתן לנו את ספרו הגדול מוגמר.

ב. ק.

ברוך קרוא

הרב פרופ׳ ש. אסף ז״ל

הרב פרופ׳ שמחה אסף, שנפטר בתחלת מרחשוון תשי״ד בגיל 64, היה אחד הרבנים המועטים מאד במזרחה של אירופה שמצאו דרכם לחכמת ישראל המדעית. מבחינה מסויימת היה מממשיכי דרכו של ר׳ חיים טשרנוביץ ז״ל ואמנם עמד בראש ישיבת אודיסה מיסודו של טשרנוביץ כשיצא המיסד מרוסיה למערב. אותה ישיבה, שעליה כמעט לא כתבו עדיין, היתה הנסיון הראשון וכמעט היחיד ליסד ברוסיה בית

מדרש למדעי היהדות, לא כסתם חיקוי לברסלוי ולברלין ולבודאפשט אלא בצורה ובתוכן מחודשים כשם שדובנוב היה לא המשך סתם של גרץ וטשרנוביץ המשך סתם של אייזיק הירש וויס, ולולא המבולים שניתכו על יהדות רוסיה במאה העשרים היה בית מדרש זה עושה גדולות. עכשיו שלא זכתה יהדות רוסיה לכך ניתזו בכל זאת ניצוצות כשרונותיה ומגמותיה לתחית חכמת ישראל לאמריקה ולארץ־ישראל, ואחד מהם, מטובי זיקוקין אלה של נהר די נור, היה הרב אסף.

הוא היה התלמודי שבחכמי האוניברסיטה הירושלמית. אבל לא הסתפק בהוראת התלמוד. רוב ספריו מוקדשים בעצם לרעיון אחד, שאינו אומר אותו בפירוש, אבל הוא מוכח מכל דבריו ומכל התעודות שאסף ושפרסם והוא — שעם ישראל בגלות קיים תרבות מסועפת משלו ואף היו לו מכשירים צבוריים כתחליף למדינה. ספרו הראשון „העונשין אחרי חתימת התלמוד״ מראה שבית הדין היהדי העצמאי בבבל (אבל לא רק בבבל, גם בגלויות אחרות, לרבות פולין וליטא) לא היה לו כוח מוסרי בלבד אלא ממש כוח

עונשין. והוא הדין בספרו „בתי הדין וסדריהם", שנתפרסם בשנת 1924, בשעה שבודאי לא עלתה על דעת המחבר, שבקרוב תקום מדינת ישראל והוא יהיה אחד משופטי בית־הדין העליון.

ובספרו רב הכמות והאיכות „מקורות לתולדות החנוך בישראל" הקים קומה נוספת לספרו הנודע של גידמן, הידוע בתרגומו העברי של א"ש פרידברג בשם „התורה והחיים" הרב אסף מוסיף חומר ביחוד מקהלות המזרח, אבל גם מקהלות המערב, להוכיח עד כמה היה ההוי היהודי בימי הבינים מעולה מהוי הסביבה הנוצרית, ועד כמה היו החדרים ותלמודי התורה בנויים בסדר ובמשטר לפי פדגוגיה עצמית ורק בדורות האחרונים התנוונו.

אלה היו נושאיו הראשיים, אבל הוא עסק הרבה גם בתולדות הגאונים, תקופה זו המסובכת ביותר בדברי ימינו מחוסר מקורות, והתעניין ביחוד בגאוני ארץ־ישראל וישיבותיהם — חלקה מוזנחת ביותר. דרך אגב הדפיס את סדורו של סעדיה גאון וערך כרך מ„ספר הישוב" ועוד ועוד.

אם יש את נפשנו לדעת מנין שאב רובי תורתו (חוץ מרוסיה שהה רק שנתיים באירופה המערבית), נקרא את הפרק מזכרונותיו, המתפרסם בחוברת זו של „העבר", „שנות למודי בישיבת טלז". הוא מתגלה כאן כממוארייסטן כשרוני ביותר. זו הפעם הראשונה מסופר בפרטות כזו ובמזג כזה על סדרי הישיבה בליטא, על יחסי המורים והתלמידים והדברים מלמדים גם על הנסיבות בישיבות אחרות. „תמו הדברים ולא נשלמו" מסיים הכותב את הפרק.

אחד אחד מסתלקים אנשים רבי פעלים אלה, שעשו את הקפיצה מאהלה של תורה ומחיי העיירה אל העולם הגדול ומשם לארץ־ישראל והם שמיזגו וממזגים את תרבותנו החדשה־הישנה. הרב אסף, שכשמו כן הוא, היה אביאסף ואחיאסף למקורות שלא כל אדם זוכה להגיע אליהן. ספריו הם ספריה שלימה הדולה ומשקה לכמה ענפי מדע.

הוא היה גם חבר ועד הלשון ונתמנה לאחד מבוחרי חברי האקדמיה ללשון העברית. אבל לא זכה לפתיחתה ולהתחלת פעולתה. והאקדמיה לא תזכה לחיות מפיו. בלי להיות בלשן מפיק הוא מרגליות לשוניות. בפרק הזכרונות בחוברת זו, למשל, הוא יוצר מלה ל„אכסטרן" — תרביצאה (בארמית, ובעברית נגיד תרביצאי), הלקוחה מספרות הגאונים.

כפי שמוסרים, הניח המנוח אחריו כתבים, בתוכם הרצאות שהרצה באוניברסיטה על הספרות הרבנית, אבל גם מה שפרסם בחייו מקנה לו מקום כבוד בתולדות חכמת ישראל שקמה לתחיה במדינת ישראל בכוח כוחן של הגלויות שהתורה לא נשתכחה מהן ובכוח המגע המחיה עם אדמת המולדת.

אמנון הורביץ

בי"ל ברוסיה

(סוף)

בין ליליינבלום לבין בי"ל השתררו באילו יחסי איבה, או יותר נכון יחסי התעלמות הדדיים.

במחברתו „דרך לעבור גולים" — במכתבו למשה קאמיאנסקי — מאודעסא 21 אפריל, תרמ"ב) — כותב הוא בין יתר הדברים: „תנועת היציאה לא"י חזקה פה..." „...לא אאריך בזה ע"ד הצירים שנסעו מפה לאוליפהאנט לקונסטנטינופל, ע"ד האספה שהיתה פה בשובם, ע"ד התרועות במה"ע אודות חברת בי"ל המונה חבריה יותר מחמש מאות משפחות הנכונות לצאת לאה"ק, אשר באמת כעשרה מהם, רבם או כלם צעירים נאורים ועניים מחארקאוו, נסעו שמה והתראו עמדי פה בדרך נסיעתם, — וכמדומה לי לא אחד מהם נשאר באה"ק...)"—.

זהו כל שהוא יודע לספר במחברתו, אז, מבי"ל, הזכרה של דרך אגב, וחיסול ביזכור מוחלט.

ואינו שם אל לב, בכתבו אל קאמיאנסקי הנ"ל לאחר מכן, במכתבו מיום 20 לנובמבר תרמ"ג, — וכאילו אינו מרגיש בנגוד שבדבריו הבאים ע"י בי"ו: — „פה עתה ה' צבי לעוואנטין אדוני הקולוניא „ראשון־לציון". כפי שהגיד לי יש לו עוד כמאה דעסאטין אדמה שלא נמכרו והוא נכון לתת אותן בתשלומי שנה שנה לחמשה עשר בני בי"ו היושבים עתה ב„מקוה־ישראל", ובראשם יעמוד האגרונום מנשה מאירוביץ הנוסע ביום ג' הבא לא"י". ובכן — כאילו אינו מרגיש שמכחיש הוא את עצמו בדבריו אלה. ואין הוא מתנצל על הטעות שנפלה בדבריו במכתבו הקודם.

ואחר כך, במאמרו באותה חוברת: — „יסוד מזכרת משה מאנטיפיורי — באה"ק, — מזכיר הוא שוב כבדרך אגב את בני בי"ו: — „תיכף אחרי האספה — (אספת קטוביץ — א. ה.) — נשלחו לבני פתח־תקוה עשרת אלפים פראנק, תמיכה ליחידים בסך אלף רו"כ ובינ בי"ו יצאו לעבודתם ב„גדרה" על אדמת חובבי־ציון". ורק לאחד מכן לכשעמד על טיבם והוכרח להודות בקיומם — התחיל לא רק מתענין בהם — אלא שאף גם היה לחסידם ותומכם הנלהב.

אך למרות דברי מוסרם של אלה, והתעלמותם מהם של האחרים — מוניטין יצאו להם לבני בי"ו. בבי"ו נתבטא קול העם, כי בי"ו היתה לו לעם — לפה. כי כל מה שנצטבר ונערם בלבו של העם במשך הדורות, ואשר לא ידע איך ובמה להביעו — בי"ו הביעה אותו ונתנה ביטוי לו בכרוזה — „בית יעקב לכו ונלכה". והעם ראה בהם, בבני בי"ו, את חלוציו, נחשוניו — מפלסי דרכו.

אם כי פרץ סמולנסקין, ליליינבלום וחבריהם היו אומניו של העם בחנכם אותו לרעיון היעוד אשר פיתחו בו, בני בי"ו כילדים — שהיו חביבים בראשיתם ונוראים באחריתם — התפרצו מפני מחנכיהם ויעבירום, בחינת הנצי"ב מוואלוזין

וחיים נחמן ביאליק. אלא שהנצי"ב היטב להבין לרוחו של תלמידו מאשר סמולנסקין ולילינבלום לתלמידיהם — לביל"ויים.

סטבסקי, אחיו של הסופר משה סתוי — (סטבסקי) — מספר כי כאשר התאכסן אצלו ביאליק שח לו את האפיזודה הבאה:

בהיותו תלמיד בישיבת וואלוזין, תחת ראשותו של נפתלי צבי יהודה ברלין — הנצי"ב — נחה עליו הרוח ויכתוב בהחבא את שירו „המתמיד", אך חברים שרצו להתנקם בו, ואשר ריגלו אותו — סחבו את כתב היד ממנו וימסרוהו לנצי"ב, וכאשר נידע הדבר לביאליק, ובראותו כי הנצי"ב שותק ואינו מכהה בו, הרהיב עוז בנפשו ויגש אליו ויבקש ממנו כי יואיל להחזיר לו את כתב היד. לתמהונו הרב, הוציא הנצי"ב את הכתב מחיקו, ובמסרו אותו לו — אמר: „דו מייגסט" (לך מותר...) הבין הנצי"ב שאין תורתו יכולה להקפיא את הדברים על דרכם ולעצור בהם מלהתקדם, כל עוד אין ה„קדמה" יוצאת מהמסלול היהודי ואין תורתו נעשית פלסתר למבצע את ההתקדמות...

קבוצת הביל"ויים הראשונה כבר היתה בארץ, וברוסיה עברו תועמלני ביל"ו בארץ ויארגנו את הקבוצות המפורדות ומפולגות. דוגמה לכך הננו רואים בחברת הסטודנטים ממוסקבה, שבראשה עמדו לאחר מכן מ. מ. אוסישקין, יחיאל צ'לנוב וחיים חיסין, ודרכם עוד סוגה היתה בסימן שאלה — לאן? — עד שבא אליהם בא כח ביל"ו, פאליאוש, ויכנסם תחת כנפי שכינת ביל"ו... ולא היתה זו אפיזודה יחידה, והיא ידועה לנו רק מפי שאחד מחבריה של אותה קבוצה — (מ. מ. אוסישקין) — רשם רשימות וכתב זכרונות לדורות. הזכרונות אלה נשמרו, אף גם עברו כל מדורות העליה והגיעו עדינו. ומי יודע כמה מן הרשימות הושמדו מפחד חפושי קלגסי מלכות בימי הצאר, ואולי אף גם מאלה שזכו להגיע ארצה הושמדו בימי מלחמת העולם הראשונה מפחד קלגסי טורקיה.

ועוד עובדה רצינית בהשפעת ביל"ו הננו רואים בעליות הביל"ואיות שנמשכו עוד עד סוף שנת תרמ"ד, שמאז כבר התחילה — כהמשך להן — העליה של חובבי־ציון.

לימים התחילו בני יהדות רוסיה אף גם להחשיב את הביל"ויים כבי „אתה בחרתנו", עד כדי כך שבשל גבהות ערכם התחילו גם דורשים מהם מה שלא דרשו מבני העליות האחרות, ואף גם הביל"ויים־עצמם קבלו עליהם פסק־דין זה. באחד ממכתביהם כותבים הם:... „וכי בני חלוקה הננו? ...ביל"ויים אנחנו..." ואמנם מה שלא דרשו מאנשי עקרון, או ראשון לציון, בשנת השמיטה הראשונה דרשו מהם. במכתבו לרי"מ פינס כותב רש"י פין, בחשדו בבני גדרה, ע"פ שהמועה — כי אומרים הם לשבות בשמיטה: „כי לא מאימת הרבנים עליהם הם רוצים לשבות השנה הזאת, כי אם נרפים הם במלאכתם ורוצים לעזוב את הבצם ולהתהלך מעיר לעיר וממדינה למדינה לדפוק על פתחי נדיבים — וכבר שמעתי דבת רבים מחובבי ציון מקרוב ומרחוק הטוענים טענות כאלה. ולחעתי נשקפת לכל דברי הישוב רעה גדולה, אשר לא נוכל כפרה, כי יחדלו המתנדבים להביא נדבותיהם, או אז חלילה יהרס כל הבנין אשר עמלנו בו זה כמה וכמה שנים"... (מתוך מכתבו אל הרי"מ פינס, ט"ז כסלו תרמ"ט, אגב תודתו וברכתו „לראש מעלתו ולראש כל בני גדרה המושגחים על ידו, על אשר קדמו לברכני בדעפעשע ובמכתב ברכה ליום מלאת"...) — לא שביתתם מעבודה של בני פתח־תקוה הגדולה, לא זו של עקרון ואף לא של האחרות מהמושבות בשנת השמיטה היא שיכלה לגרום חס־וחלילה ל„רעה הגדולה", אלא אם כן דוקא ואך ורק של בני גדרה הקטנטונת והזעירה, אם

כי גם האחרות נהנו מתמיכת חובבי־ציון, והדבר נגרם אך ורק מפני כי בני גדרה בילי"ויים היו.

ושפ"ר כתב באחד ממכתביו לגדרה על... שמו שמים, כי נודע לו ולחובבי ציון כולם: שאחד מבני גדרה הלך לטייל עם גיסתו באישון לילה. עם גיסתו... והוא שפ"ר ... מאחר לשם כך לשבת ולכתוב את מכתבו זה לגדרה ולגדרתיים, בערב כפור בשעה שכל בני ישראל ממהרים לבית הכנסת... — וכל כך למה? — מפני שבבני בילי"ו עסקינן. ההעיזו להתריס בכמו אלה בפני מישהו מהעילאים שבבני העליות האחרות? או בפני מי שלא היו בילי"ויים?

על רקע זה גם נפלה אי־ההבנה, וכתוצאה ממנה גם המחלוקת המפורסמת בין מנהלי משרד צירות בילי"ו בקושטא ה"מ משה מינץ ויעקב ברליאבסקי ובין האדון יעקב רוזנפלד, עורך ה"ראזסביט"; מחלוקת שבשעתה עשתה לה כנפיים והדיה נשמעו בקצווי רוסיה היהודית, בעתונים כ"ראזסביט" ובשבועון "כרוניקה שבועית של הווסחוד", שראשיתה נעוצה היתה בפגישתם של הנ"ל באודיסה ב־26.5.1882 ובהמשכה בקישטא ב־10 וב־14 ביוני 1882.

אבל — איך שהיו פני הדברים, כרוז בילי"ו, והמלחמה שניטשה ביניהם לבין אנשי הרוח מחנכי העם ומעצבי רוחו ודמותו, ביניהם לבין כל הזרמים שהתנגדו למפנה שבחרו בו, וביניהם לבין הוריהם, — כל אלה הטביעו את רושמם, רושם בל־ימחה בקרב יהדות רוסיה. בכל אגודה ציונית שנוסדה מאז ברוסיה, ובכל פרט שהתמסר לישי"א או שיצא להתישב בארץ, — אפשר היה למצוא מצלילי כרוזה של בילי"ו, הד מרעד נימת לבבה של בילי"ו. צאו וראו, — אגודות חובבי ציון שנוסדו ברוסיה אחרי בילי"ו — היכן נוסדו? ובוכחתם לדעת שבראשן וברובן — נוסדו באותן הערים ששם החלה בילי"ו בפעולתה, או שמהן נשלחו לאחר מכן חברים נוספים לבילי"ו בארץ־ישראל, כגון: חרקוב, מוסקבה, מוהילב, מינסק, פולטבה, וילנה וכו' וכו'... ורוחה של בילי"ו שרתה בארץ רוסיה והפעילה בדינמיות שלה, והחזירה לתחייתם את החיים הלאומיים היהודיים בה, ולא נפסקה השפעתה עד לשנת 1884, שבאור ליום ב' דראש השנה תרמ"ה, חל תאריך היוסדה של "אגודת חובבי־ציון באדעססא" — בביתו של הד"ר פינסקר בעיר זו, האגודה הראשונה שביטאה מהלך הרוח והתחילה בפעילות זו. ומיד בשבוע הבא לאחר אספה זו נשלח חוזר לערים שונות ברוסיה, בצורת — "העתקות מן האמנה" כפי שכתב ליליבלום בספרו "דרך לעבור גולים" — (עמ' 16) — ומאז התחילה פעילותם הרשמית־פנימית של חובבי ציון ברוסיה. בזמן ההוא גם נשלחו הכספים הראשונים מאגודה זו לישא"י בארץ ישראל — (מאה וחמישים רו"כ לטובת הקולוניה "יסוד המעלה", שלש מאות רו"כ לטובת "פתח־תקוה" — בצירוף עוד חמשה רו"כ נדבת יחיד מעיר אחרת) — ושבע מאות רו"כ נתנו לה' קאפעלמאנן שליחו של ה' פינס במחיר אחוזה אחת בגדרה (שם עמ' 1) —) — ורק מאז החלה הפעולה לישא"י, שמעורבת היתה בה גם הנימה הכספית. ואם כי אשורה הרשמי של אגודת חובבי־ציון חל רק ביום ט"ו מרחשוון תרמ"ה" (28.10.1884) — אבל למעשה — ולרוחניות ולהתעוררות לא פסקה השפעת בילי"ו ברוסיה, ופרטים וקהילות הזכירו את רוחה בכל מקרה של צורך בהתלהבות והתעוררות, ורוחם היתה — ל"יכין" ול"בועז" של התנועה הלאומית והציונית.

יוחנן טברסקי

ר׳ אליהו מווילנה

ב. לתורה ולתעודה

הראית את וילנה מראש המגדל העשוי שיניים שעל הר הארמון? גבעות החגורות נהר ירוק, בתי־כנסייה עתיקים, מאובנים וגגות־רעפים משופעים, כיפות אילנות ולוחות־אבן של רחבות... ואולם לבו של ר׳ אליהו נמשך אחרי וילנה אחרת — שני הרחובות היהודיים, הרחובות הפנימיים בתוך החצרות.

בן כ״ה הוא בשובו לעיר מולדתו. כמנהג ווילנה בימים ההם, שולחים אליו פרנסי העיר כמה אנשים לתהות על קנקנו ולדעת אם לקרבו ואם לרחקו. הקהל פוסק לתת לו בכל שבוע סך מסויים לפרנסת בני ביתו. ואולם השמש מועל במשך שנים בדמי הסיפוק הנשלחים על ידו. ור׳ אליהו מחריש, „שלא יבוייש אדם על ידו״. טוב, שישנם שכנים טובים. רק כשהשמש חלה ונטה למות התוודה בפני כל על המעל אשר מעל בכסף הקדוש.

הגר״א מרגיש עכשיו יותר ויותר: „צריך האדם בימי נעוריו, שהוא זמן הקציר, לאגור ולאסוף, היינו, ללמוד תורה הרבה, ואחר — בקיץ, שהוא סוף ימיו — — — לטחון אותה להבין כל דבר על בוריו״ (פירוש על משלי, טו, ע״ב). הוא אינו עוד זקן, אבל הוא אוגר ואוסף וטוחן גם יחד.

אין הוא מקבל עליו עול ציבור ורבנות, כדי שיהא נתון כולו לתורתו. גם ביום הוא מגיף את תריסי־חלונו ולומד לאור הנר, כדי שלא תבלבלהו עין זר. אף עין בניו. אמנם, חביבים הם עליו. „האב ובנו הם משורש אחד, ובעת הבן יחכם בלבבו וישמח, אף שלא יגלה חכמתו החוצה בדיבורו, אז תיכף גם לב האב שמח, כמו האבן הנקראת מגנ״ט, כשחתכוה לשניים, כשחלק האחד מתנועע אז גם השני מתנועע״ (פירוש על משלי, דף ג). הגר״א מרגיש: אין לזכות לכתר־תורה אלא בקרבנות גדולים. עכשיו ברור לו יעודו וברורה דרכו, — דרך ביקורת התלמוד.

יש לזכור, שההארה הביקרתית וחקירת התעודות ההיסטוריות היתה אז עוד בחיתוליה אפילו בעולם המדע האירופי. ואצלנו היו כל הלומדים יראים לשנות מן התורה שבעל־פה מאומה, היו יראים לדחות את דברי הראשונים והאחרונים. מצאו לפעמים דבריהם תמוהים, היו מבקשים ליישבם בדוחק על־ידי הפילפול.

הגר״א מנתח כל מסכת וכל סוגיה לנתחיה כדי לגלות הפשט הברור ולהעמיד את הנוסחה הישנה נקייה מכל סיג וטעות. וכמה מצויות כאן טעויות־הראייה — חילופי אותיות דומות, דילוג על שורות, השמטת אותיות או מלים — וטעויות סברה — פתרונות לא נכונים של ראשי תיבות והשלמות לא נכונות של מלים. והוא, המבקש להחזיר עטרת ההלכה לישנה, אינו חושש לשנות — מקיים „לא תגורו מפני איש״, „לא תהחר פני גדול״. ואולם „כמה יגיעות יגע״ הוא עד שעושה מעצמו הכרעה בין השערות שונות וקובע את הגירסה החדשה! „לא יאמן כי יסופר, עד שהוציא כל עניין לאור ברור — — לא אכל ולא שתה כמה ימים ולילות, ותדד שנתו מעיניו

— חשך משחור תארו — — עד אשר האיר ה' עיניו לבוא עד קצה תבונתו, וכרגע קרן עזר פניו" משמחת התורה (ר' חיים מוולוז'ין בהקדמתו ל"כפרא דצניעותא").

משום שאין בידיו מספר מספיק של כתבי־יד ישנים, הוא חוקר בשקידה מופלגת את חילופי הגירסאות על צד ההשוואה וההקבלה של מקומות שונים. יש שגם מה שהגיהו בדפוסים חדשים אין לו פירוש כלל והוא טעות גמורה וטעון תיקון.

אמנם, מנקודת הראות המדעית של ימינו אין בשיטת־ההשוואה של הגר"א וודאות גמורה. חילופי גירסאות של דין אחד או של הלכה אחת במקורות שונים אינם תמיד תולדה של "טעות סופרים" פשוטה. הבדלי הנוסח והכוונה תלויים פעמים הרבה בחשבון עולמם של מסדרי המקור ועורכיו ובעולמם ודורם. ואף־על־פי־כן גדולה פעולתו של הגר"א, עם כל עניוותו הוא עצמו מרגיש את ערכה. הגהה היא "היבולת לצרף האותיות באופנים שונים", והידיעה "לצרף את האותיות כתיקונן — —, זוהי מדרגה ממדרגת רוח הקודש למטה מהנבואה ולמעלה מבת־קול שהיו משתמשים בבית שני" (אדרת אליהו, כט).

ותוך כדי חקירתו נקשרות בעיות בבעיות. והוא מרגיש, ש"כל החכמות נצרכות לתורתנו הקדושה וכלולות בה". ומשום כך הוא אומר לבנו אברהם, "שהוא משתוקק להעתקת היוסיפון להרומיים, שעל ידה נוכל לבוא אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל, בתלמוד ובמדרשים בדברם במקומות רבים בענייני ארץ קדשנו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קדשנו בימי קדם ההם". והמהנדס והרופא ר' ברוך שיק משקלוב מעיד בהקדמתו לתרגום ספר אקלידוס: "והנה בהיותי בווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגדול — — ר' אליהו — — בחודש טבת תקל"ח (1778) שמעתי מפי קדוש: כפי מה שיחסר (!) לאדם ידיעות משארי החכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדות יחד וכו', וציווה לי להעתיק, מה שאפשר, ללשוננו הקדושה מן החכמות וכו' — — ותרבה הדעת בין עמנו ישראל, ותסור — — לשון לאומים אשר כשאון מים רבים לעומתנו: איפה חכמתכם? ונמצא שם שמים מתחולל". העשיר והשר יהושע צייטלין, אשר ביתו היה בית־ועד ומקלט לכל אשר נפשו חשקה בתורה ובחכמה, פותח, לפי עצת הגר"א, בשביל ר' ברוך שיק זה מעבדה לנסיונותיו בטבע ובחכמת הכימיה.

ומה שר' אליהו מייעץ לאחרים מייעץ לעצמו — עוסק באלגברה, מחבר חיבור בהנדסה וגם ספר דקדוק שבענין הפעלים "הוא קיצור מספר ה"בחור", לכן חלקו הגאון לי' עיקרים כמו ר' אליהו בחור בספרו — — אלא שהוא בקיצור נמרץ מכל עיקר ועיקר" (ספר דיקדוק אליהו). כן, עיני הגר"א רואות באופקווילנה עולמות רחוקים.

עולמו מתרחב יותר — ומצטמצם יותר. עוד בשנת תקי"ט (1759) נפטר אביו. אף אמו עוצמת לנצח את עיניה. על מצבת קבורתה חרותות מלים אלו: "אם ה' בנים שמחה". האם לא שבעה נחת מכל חמשת בניה, ובפרט מבכורה אליהו? ודאי התברכה בו והתכללה בו, גם אם לא הבינה את תורתו. קברו עתיד להיכרות מול קברה. "העולם הזה עם כל תענוגיו", כותב הוא, "הוא כחלום יעוף והבל הבלים, כי חיי האדם במה נחשבו, הוא שימיו ושנותיו אינם בטוחים וכל יום ידאג שמא ימות למחר" (חידושי ובאורי הגר"א על מסכת ברכות, 24). והוא מכנס עצמו עוד יותר בלימודו. "אין טוב אלא תורה".

והוא מחלק מטובו גם לאחרים, וגדולה השפעתו על תלמידיו. לא רק בעוצם

חריפותו ובקיאותו בנגלה ובנסתר; לא רק בכוח אישיותו אלא גם בדרך לימודו: „שדברי חכמים יהיו במשל, שמצוי תמיד וידוע לכל", בשיטתו בחינוך בכלל — ללכת מן הקל אל החמור, וללמד קודם כל את יושר העיון.

ואמנם, תלמידיו ותלמידי־תלמידיו, — על כל פנים המובחרים שבהם, — מכניסים כמה וכמה תיקונים בחינוך צעירי הצאן. יל"ג מספר בזכרונותיו על מלמדו הראשון ר' ליפא, ש„היה אחד מלתמידי ר' חיים מוולוז'ין המובהקים, ולא עוד אלא שבנערותו יצק מים על ידי הגאון ר' אליהו מווילנה". „כמעשה שאר המלמדים המתחילים לא עשה, כי אם בתחילה לימד לתלמידיו תורת ה' — — על פי הפשט; וכאשר סיימנו חמישה חומשי תורה שבנו לחזור עליהם עם פירוש רש"י ובאותו זמן עצמו קראנו נביאים ראשונים וספר תהילים, ורק אחרי אשר כלינו את החמשת חומשי תורה שנית עם פירוש רש"י הגענו להתחלת גמרא, וגם זו — האכילנו את המן הזה מעט מעט למען יהיה נבלע באברינו הרכים. — — נוסף לזה לימדנו ר' ליפא כתיבה תמה וגם ראשית כללי הדיקדוק, כפי אשר השיגה ידו. וזה דבר מתמיה ופלא גדול אם נזכור את הזמן אשר בו נעשה הדבר הזה — שהוא סוף המאה שעברה. ומפאת שדיקדוק הלשון מצד עצמו איננו דבר המושך את לב הילדים צעירים כגילנו התחכם ר' ליפא וימצא לו תחבולות להביא את החכמה הזאת בלבנו כשעשועים". ודאי, לא כל תלמידיו של הגר"א היו כר' ליפא זה, שהיה פדגוג מטבעו וגם נסע לרגל מסחרו בארצות אחרות ולמד הרבה במסעותיו אלו. ואף־על־פי־כן אין ספק, שהשפעת הגר"א על החינוך היתה השפעה טובה.

ואולם אפשר לשאול, הרשאים אנו באמת לחשוב אותו לאחד מאבות ההשכלה בישראל? אמנם, דעתו רחבה מדעתם של חכמי זמנו; אמנם, הוא מחייב את החכמות במידה שאין נצרכות לתלמוד, אבל האין הוא מתנגד לפילוסופיה? כועס הוא על הרמ"א על שהשתמש ב„מורה נבוכים" וספרי חוקרים אחרים של עמנו, ועל הרמב"ם עצמו הוא כותב, ש„גמשך אחרי הפילוסופיה הארורה וכו' וכבר היכו אותו על קדקדו וכו', והפילוסופיה היטתהו ברוב לקחה לפרשת הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשוטם, וחס ושלום אינו מאמין בהם, ולא מהם ולא מהמונם, אלא כל הדברים הם כפשוטם, אלא שיש בהם גם פנימיות, ולא פנימיות של בעלי הפילוסופיה שזורקים אותם לאשפה, אלא של בעלי האמת" (שולחן ערוך עם באורי הגר"א, סימן קע"ט).

כדי להבין התנגדותו לפילוסופיה, עלינו להבין את שתי הבחינות שבו: איש־הדעת הוא — ואיש־המסתורין, כרוב בעלי ההבהקה הפתאומית. כר' יוסף קארו, ר' משה זכות ורמח"ל שומע אף הוא קולו של „מגיד" נעלם, אלא, שלא כמוהם, הוא נלחם בו. ר' חיים מוולוז'ין מספר: „שמעתי מפיו — — שפעמים רבות השכימו לפתחו כמה כמה מגידים מן השמים בשאלתם ובקשתם שרוצים למסור לו רזין דאורייתא בלא שום עמל, ולא היטה אזנו אליהם כלל. ואחד מן המגידים הפציר בו מאוד — — וענה ואמר לו: איני רוצה, שתהיה השגתי בתורתי, יתברך שמו, על־ידי שום אמצעי כלל וכלל", אלא „בעמלי אשר עמלתי בכל כחי", כי „הגילויים אשר בלא תורה נפשי בחלה בהם". כלום אפשר לסמוך עליהם? יש שבשנתו מתגלים לו, לר' אליהו, „ענייגים וחידושים נוראים אין חקר" והוא קם בבוקר בהפלגת השמחה — והנה הם מתעלמים ממנו ואינם. לא, ההשגות הנפלאות „שהנשמה משגת — — בשינה על ידי עליית נשמה בשעשוע העליון במתיבין עילאין" אינן חשובות בעיניו. „העיקר מה שהאדם משיג בזה העולם על־ידי יגיעה". ואף על־פי־כן יש שהוא רואה, לפי עדותו של ר' חיים

מוולוז'ין, את אליהו הנביא בחלומותיו, ויש „שהיו לו גילויים גדולים ונוראים גם בהקיץ".

וגם איש־המסתורין שבר' אליהו וגם האיש השכלי שבו מתקוממים כנגד הפילוסופיה.

כלום באמת אפשר להעמיד הכל על ההגיון? — ויש גם פנימיות אחרת. הרמב"ם לא ראה את הפרדס. והשנית, כלום באמת מעמידים הפילוסופים את הכל על ההגיון ועל יושר העיון? לא לפילוסופיה בעצם מתנגד הוא, אלא למיטאפיסיקה. „בהרחיקו את הפילפול, אשר כוחו אינו אלא בפה, מן התורה, כן אהב גם בחכמה רק את העניינים שיש בהם ממש ולא את הפילוסופיה שעד אשר צירף אותה קאנט לא היתה באמת כי־אם עמל פה" (אליהו לנדא: תולדות הגר"א, 3).

אף קאנט — אין סגנון וכיוון מחשבתם של שני אנשים אלה שווה, ואף־על־פי־כן כמה נקודות־פגישה ביניהם! — אף קאנט „עיקר מיצורי־הדמיון" של רואי־הרוחות, עיקר „לשוטט כמו דימוקריט בחלל הריק" של המיטאפיסיקה.

ואולם עם כל התנגדותו של הגר"א לפילוסופיה, מה שונה היחס שלו לרמב"ם משאר קנאי־דורו! פעם אחת בא לפניו הרב טרייטיל „והרעיש על אשר ראו עיניו, שאנשים קבעו לימודם בבית־המדרש בספר „מורה נבוכים", וביקש שהגאון ימחה בידם. והגאון השיבו בחרי־אף ואמר: ומי יעיז לדבר נגד כבוד הרמב"ם וספרו, אשר מי יתנני עמו במחיצתו בגן־עדן?" (עליות אליהו,25). ועם כל התנגדותו הוא מזכיר בחיבוריו כמה וכמה פעמים לשבח את ספר ה„מורה".

מגיל ארבעים אין הגר"א כותב ומחבר יותר כי־אם על־ידי תלמידיו. כאילו מרחוק מגיע קולו של הרחוב. הוא יושב בחדרו מוגף־התריסים בעצם היום ו„לומד לאור הנר, שלא יבלבלוהו רעיוניו בעניינים אחרים זולת התורה". הימים ימים לא שכיחים וקשים לשיכחה: יעקב פראנק והכת שלו. ר' אליהו אינו יוצא מעיגולו. המחלוקת בין ר' יהונתן אייבשיץ ור' יעקב עמדין. ואולם האין מבולבלים גם רעיונותיו של המתמיד הגדול בעניינים אחרים?

סוחרים נוסעים מעיר לעיר. מוכר־ספרים בא ממזיבוז', בא ממזריץ', מליזענסק, משקלוב. ספרים חדשים בעגלתו וסיפורים חדשים: הכת החדשה! אינם בעלי תורה. ניגוניהם וריקודיהם דרך רשות וחירות וכל מעשיהם הפקרות! גם בווילנה כבר ניתנה להם דריסת רגל. ר' אליהו יודע, כי „כעס הוא הגיהינום" והוא מזיז שכינתו של אדם מעליו. ואף־על־פי־כן מה אכזרית מלחמתו ב„כת החשודים" — בחסידים! כל כעסו זה, למה? מדוע רוצה לעשות להם „כאשר עשה אליהו הנביא לנביאי הבעל"? המשום שאיחר עצמו ממריבות קודמות, נתרכז כל רוגזו במחלוקת זו?

בעצם, לא צד שיתוף אחד בינו ובין ה„כת". החסידות שאבה ממקור הקבלה, ואף הוא, תלמידו ר' חיים מוולוז'ין אומר בשמו, שהזוהר אינו מחולק בשום פנים עם הגמרא. החסידות הרימה על נס את דביקותם של פשוטי־העם בצדיק, ואף הוא יודע, ש„בגד חול הנוגע בבגד קודש נעשה גם הוא קודש" (פירוש על בניין יחזקאל, עמ' לא)... ואף־על־פי־כן תהום רבה ביניו ובין החסידות!

„בני הכת החדשה", כותב עליהם שלמה מיימון בזכרונותיו, „מאמינים, שאי־אפשר להגיע למדרגת חסיד אמיתי על־ידי עיונים הגוף, המחלישים גם את כוחות הנפש ומאבדים את מנוחת הלב והשמחה הנחוצות לעבודת ה', מאהבה, אלא להיפך: צריך האדם למלא כל משאלות גופו וליהנות מתענוגי העולם במידה הדרושה להתפתחות הרגשותיו". האם לא היה בהשקפות אלו משום קיטרוג חריף על אורח חייו של הגר"א,

הממית עצמו באהלה של תורה? — קיטרוג המכאיב שבעתיים, משום שמכוון פעמים הרבה למלחמת עצמו בעצמו?

רבים מבקשים לתאר כל חייו של הגר"א על־פי דרכי השכל הישר בלבד. ור' ישראל קצנלבויגן אמר עליו מה שאמרו רז"ל (במדרש ברכה) על משה: „מחציו ולמטה איש, מחציו ולמעלה אלוהים". לא חצי מלאך הוא, וממילא, אינו כולו הגיון. גם הוא ידע את סערת היצר. האדם „צריך לבקש מהקב"ה, שישמור עיניו שלא יסתכלו בעבירה, רק בתורה, — — משום דאמרינן: עינא ולבא תרין סרסורי דעבירה" (אמרי נועם, 75). והרבה פנים, יודע הוא, ליצר הרע ולאדם כשר הוא בא „במצוות ועל ידי זה ימשוך אותו". ועל־כן יש לעמוד תמיד על המשמר. „דרך מלחמה הוא שיהיה רודף את השונא עד שיכניעהו לגמרי, ואם לא עשה כן ויעמוד מלרדוף יתחזק השונא ויתחיל לרדוף, אבל כשרואה שהשונא נכנע לגמרי אז יפסוק מלהילחם עמו. אבל במלחמת היצר הרע אינו כן, אלא אף־על־פי שנראה שכבר הכניעו לגמרי, אף־על־פי־כן לא יתיאש מלהילחם עמו" (חידושי וביאורי הגר"א על מסכת ברכות, 12; אמרי נועם, 13). ואמנם, חפץ החיים אינו פוסק בו. „אם לא היה לאדם יצר הרע, לא היה יכול לחיות אפילו שעה אחת, שהיצר הטוב אינו רוצה לא לאכול ולא לשתות ולא לזקוק לאשה ולא היה העולם יכול להתקיים. לכך נתן הקב"ה יצר הרע באדם". אלא שיש למעטו, יש להלחם בו!

חלילה לו, לר' אליהו מווילנה, להיות כחסידים אלו ה„מבטלים תלמוד תורה — — —, ושגור בפיהם תמיד למעט בלימודים ושלא להצטער מאוד על עבירות שבאו לידם... כל ימיהם כחגים... בעמדם בתפילותיהם המזוייפות (הם) מראים קולות שונים, וקול המון הקריה הומה. ומעשיהם הם כמראה האופנים, עליונים למטה ותחתונים למעלה". בעולמו הוא תעמוד עליונה למעלה — התורה! לילה כיום יעיר — אין הוא ישן בנשימה אחת יותר מחצי שעה. הוא אוכל „אף אם נפסד המאכל מלאכול, וכן השתייה. וגם לא בעת שהיה תאב. — — — ואף עת היו עמודי בריאותו רופפים לא הניח תלמודו הקדוש" (סערת אליהו, מאת בן הגר"א ר' אברהם, 11). בחורף אין התנור מוסק בחדרו, והוא נותן את רגליו במים צוננים, כדי שלא ישן (כ' פאת השולחן מאת ישראל בן שמואל, בהקדמה). „יום ב' כולו לה' תשובת המשקל לפי כוח". לו, בעצם, כל יום הוא בחינת יום ב'.

הוא לא רק משתדל לקיים בכל פרטיהם את כל המצוות והחומרות והדיקדוקים הרבים, אלא מבקש גם להוסיף והוא מצווה לקיים כבתחילה „גם הרבה ממנהגי חז"ל, שכבר נתיישנו ונתיישן מעמם וגדולי הפוסקים האחרונים והראשונים הסבירו פנים להקל בהם, או לשנותם לפי צורך השעה ומעמד האומה". כך הורה, למשל, „שלא ישאו משא ביום השבת כלל, אפילו במקום שיש עירוב, וכן הורה — — — שאין להתיר מיני קטניות בפסח, — — —, אפילו בשנת בצורת שלא למכור שום דבר חמץ אלא מכירה עולמית, וכדומה".

תלמידיו הולכים בעקבותיו. ואולם המגיד ר' חיים, שהוא פה לחסידים, מכריז: „אליהו שקר ואמונתו שקר". לא, אונאת עצמו וזולתו אין בגר"א, אבל האין בהתרחקותו המוגזמת מכל הנאה שמחוץ ללימוד משהו חולני?

הגר"א נמשך אל החיים — וירא מהם, ועל־כן עושה סייגים לעצמו ולאחרים. הוא בפוף על שטנדר או יושב וכותב בנוצת־אווז על גבי גליון ארוך. זוגתו חנה בוכה ויש בחולשתה הגבורה שביסוד אמא — עד מתי ימעל השמש בכספים? והוא מצווה

עליה, „שתלך עם בניה לשכנים שלו בזמן אכילה, ודרך הקטנים שמבקשים לאכול כשרואים אחרים אוכלים ויתנו להם". אין הוא שואל מימיו את בניו ובנותיו על מצבם ועל עסקי פרנסתם. ואילו החסידים... מדברים הם בלשון „אתה", לשון ריעות, גם לזרים, והם רוקדים ושרים, כאילו הם יודעים כל הכוונות, הם הם יודעי שוברי כוח הדין.

מלחמתו של הגר"א בחסידים היא, בתוכו של דבר, מלחמתו בעצמו. הם „בשגעון יתנהגו", הוא שואף לסדר קבוע, שאין בו כל מקום לניסוי ולפיתוי, — לכל הטייה מן הקו ולכל הטאה. הם „אומרים שמחשבותם משוטטות בכל העולמות". ואילו הוא, עם כל נטייתו למסתורין, קובע עתים לקבלה רק עם יחידי־סגולה מתלמידיו, מבקש להטות אזניים סתומות לקול ה„מגיד", להגביר את השכלי שבו על הנעלם שבו — לתיקון הפשט.

המחלוקת משחיזה סכינים. לא אחד שמוצאים אצלו ספר השטותים וההבלים של המזיבוז'י מגלחים לו חצי זקנו ואת הספר דנים לשריפה... חסידים אלו! פוחחים ופוחזים. אנשי־הקדש ולא אנשי־קודש! הרי בעוונותיהם מתים תינוקות בעריסות!

בחוץ מתחוללות סערות־חורף. והנה נוצץ השלג כאבק־זכוכית. בה' כסלו שנת תקמ"ג (1783) נפטרת האשה חנה ונקברת בבית־העלמין שבווילנה. על מצבתה מצווה ר' אליהו — לחרות שורות אלו: „קרית חנה: ותמת חנה — — לא הניחה תמורה ורך, לספר שבחה אין נתיב ודרך, תנצב"ה". בחייה היתה דעתו מוסחת ממנה לרוב — „בני אדם מחליפים את היש באינו יש ואומרים על אינו יש שהוא יש" (פירוש על משלי, דף כב). רק עכשיו מעריך הוא את הדרגה של אשתו כראוי לה. כמה פעמים ציננה לו הגיהינום, והוא — השם לה לב, ההיקל גם הוא ייסוריה?

נפשו נמשכת יותר ויותר לארץ־הקודש. קודם סבור היה: „כשיהיו יושבים ולומדים תורה תמיד בבית־המדרש, אז הם דומים, כאילו הם בא"י" (פ' על שיר השירים, דף ב', ע"ב). עכשיו מרגיש הוא: „עיקר התורה הוא בא"י". „אותם הדרים בירושלים — רואים תמיד את השכינה". ארץ־הקודש תהיה למרכז הרוחני של העם. „עתידים בתי־מדרשות שבחוץ־לארץ לקבוע (!) בא"י".

ובסוף ימיו הוא עתיד שוב את וילנה. הנה הונגארן, והנה קניגסברג.

דעתו של ר' אליהו עכשיו למה שמאחוריו ולמה שלפניו. מקניגסברג הוא שולח לביתו מכתב „עלים לתרופה", המלא הנהגה ישרה במוסר וביראת ה'. „באתי לבקש מאתכם", כותב הוא בין שאר הדברים, „שלא תצ(ט)ערו בנסעי אל ארץ ישראל, תיבנה ותכונן, כלל, כמו שהבטחתם לי בדברים אמיתיים. וגם למה תדאגו? הנה הרבה אנשים נוסעים כמה שנים בשביל ממון, מניחים נשותיהם ובניהם, וגם הם נעים ונדים בחוסר כל. ואני, תהילה לאל, יתברך, נוסע לארץ הקדושה שהכל מצפים לראותה, חמדת כל ישראל וחמדת השם יתברך, וכל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה".

ואף־על־פי־כן הוא חוזר לבסוף ל„ירושלים של ליטא", לווילנה. מקורביו שואלים אותו פעמים רבות, מדוע לא המשיך דרכו, ואין הוא משיב. רק פעם אחת אומר לאחר רוב הפצרה, שלא ניתנה לו רשות מן השמים.

ואמנם, בימים ההם היה בעלייה מצערה של ירידה. כמה מן העולים „חזרו מאמצע הדרך, משפת הים ומסטנבול", ספינה אחת ובה שמונים עולים נטרפה בים, והניצולים — כשלושים איש — רובם חזרו לביתם ורק מקצתם הגיעו לארץ. והרבה מאוד חזרו

מארץ־הקודש. מפיהם ומפי השדרי"ם שיצאו מיד לחו"ל לבקש עזרה לעולים במצוקתם נודע, כי גם דרך זו אינה דרך הצלה. ר' ישראל מפולוצק, שנשלח — — כשד"ר לחו"ל, הקדים והזהיר עוד במכתב מן הדרך: „הודעתי נאמנה לכל אשר סיפק בידו לעלות לנסוע הן בדמי עצמו או אחד מאחיו יגאלנו, רק לדמים יארובו, שלא לזזו בדמים מועטים, אשר כבר שגו בו עד הנה אחינו בני ישראל העניים והאביונים, רב ועצום ממנו, ואי־אפשר שיחזיקו המועטים את המרובים בא"י, בבאי הבית ודופקי הדלתות בכל יום לחם לפי הטף' (י. היילפרין: העליות הראשונות של החסידים לא"י 25). ור' מנחם־מנדיל מוויטבסק כותב לחסידיו: „— — — כאן טירדת הפרנסה מטרידה עד למאוד". ור' אברהם מקוליסק מעמיד את חסידיו שבחו"ל על חבלי הקליטה: „— — ולא לקלים המרוץ, לא יום ולא יומיים, לא חודש ולא שנה. כי־אם ברבות השנים עד יעברו ימי הקליטה — — איש ואשה יוולד בה, ר"ל, כל הבא אל הקודש צריך מחדש עיבור ויניקה וקטנות".

היוכל עכשיו ר' אליהו לעת זיקנה להתחיל מחדש? כשם שכל אדם צריך למזון הגוף, כן רעב הוא למזון הנפש... אילו לא היתה משועבדת הנשמה לגוף, ואילו לא היתה הכלכלה מקלקלת! ואולם הצעירים ממנו יעלה ויבנו!

ואמנם, „גם המגיד מדובנא וגם המגיד מסלונים היו מבית מדרשו של הגאון מווילנא, — — —, כשם שגם רבי מנחם מנדל משקלוב ורבי ישראל משקלוב, ראשי העלייה של הפרושים, ומחדשי הקהילה האשכנזית בירושלים, היו מתלמידיו, ומבית מדרשו באה להם הדחיפה לעלייה וההתעוררות אליה. החידוש ביחסו של הגאון ובית מדרשו לא"י היה במזיגה ההרמונית שבין היסוד הפרושי העממי התובע מאת כל יחיד ויחיד לעלות לא"י, והרואה בעלייה זו הישג השלימות הדתית", כי בעיניו היא „דרך להחזיר את הנבואה לישראל ולקרב את הגאולה. מזיגה זו הטביעה מעין גון ריאלי על עלייה זו של הפרושים: עלייה לשם ישיבה בא"י, ישיבה בא"י לשם חזקה בארץ" (ב"צ דינבורג: ספר הציונות, ו, 13).

נרות רבים דלוקים עכשיו בחדרו של הגר"א ביום. ככל שהוא מוסיף שנים, מוסיף הוא להגות בחומש. בן שבעים ושבע הוא וחולשת הזיקנה כבדה עליו מאוד. ואולם כוחות נפשו אינם נחלשים. בשנת תקנ"ח (1798) ערב יום הכיפורים אסף אליו בניו ובנותיו ונכדיו, בירך אותם ואת בנו ר' אברהם „וישא קולו ויבך. כל העומדים שמה נשתוממו, אחזתם רעדה. — הלא דבר הוא, אמרו, מעודו לא נהג מנהג זה". ביום ג' חול־המועד סוכות תש כוחו של הגר"א מאוד. ואולם „עם חולשת גופו התגבר בתשוקה והוסיף אומץ לקיים מצוות לולב ואתרוג בעתם בשמחה עצומה, שמחת הנפש כמנהגו. המה עודם בכפו אחוזים ויאסוף רגליו ויגוע וימת בשיבה טובה" (עליות אליהו, 73). ויש אומרים, שקודם פטירתו אחז בציציותיו „ואמר בבכייה: כמה קשה להיפרד מעולם המעשה הזה, אשר על־ידי מצווה קלה — — של ציצית אדם ישר יחזה פני שכינה, ואיפה נוכל למצוא זאת בעולם הנשמות, אף אם יתנו כל כוחותיו(!) עבורו?"

הגר"א נפטר בבוקר, ובכל חוצות וילנה נשמעה „זעקת שבר אשר אין לשער". כל בני העיר יצאו לחלוק לו את הכבוד האחרון, ואומרים, שגם לעת מנוחה לא נמצא אף בבית־הכנסת הגדול מניין עשרה להתפלל שם, „ותהי העיר לחרדת אלוהים".

ואולם באותו יום אבל נתכנסו החסידים לבית אחד ועשו משתה ושמחה על שנפטרו מראש רודפיהם. הרי עוד בשנה האחרונה לפני מותו, כשאך שב מבית־הכנסת

במוצאי יום־הכיפורים, חיזק בפעם השלישית את ה„חרם" על החסידות והחסידים. ושמחה לאיד זו שבפרהסיה היא שמן למדורה.

הגאון מווילנה הוא דמות טראגית ביותר — ואדם שידע הרבה אושר. שלם היה ופרוץ לכתירות. אדם מצד הבינה ומצד המסתורין גם יחד. ממבקשי־החדשות ומאדוקי־המסורת. הוא החותם תקופה והפותח תקופה חדשה. הוא הפותח שער להשכלה.

כי מה סימנה המובהק ביותר של תנועה זו? מה סיסמתה? "Sapere Aude! — הרהב עוז בנפשך להשתמש בשכלך!" (קאנט). ועל־כן רואה הקניגסברגי הגדול את תכליתו בתור מורה לא ללמד מחשבות, אלא לחשוב. רצונו, שתלמידיו לא יאמינו לאיש על מראה־עיניהם. ובשיעוריו בתורת ההגיון נותן קאנט לשומעיו שלשה כללים. שיחשיבותם אינה נפחתת על־ידי פשטותם היסודית: א) חשוב! ב) שים עצמך במקום חברך! ג) עשה את מחשבתך קבע!

אף הגר"א מחשיב ביותר את השכל ואת המחשבה העצמית. „אם אין אני לחשוב בשבילי, מי יחשוב בשבילי?", כי „כחמה ותבונה הוא אדם" (פ' על משלי, ו', ט'; ג', י"ג). וגם עצתו לתלמידיו: „אם אדם צריך להבין איזה דבר מלאכה או חכמה צריך להיזהר בג' דברים אלו: א', שיראה בעיניו היטב דבר שמראים לו; ב', שבאזניו ישמע מה שמדברים לו; ג', שבלבו יבין היטב הדבר על בוריו. — — — ושים לבך נגד הנסתרות, שצריך מתחילה לשים לבו כמו שכתוב בחגיגה: אין מוסרים אלא לחכם ומבין מדעתו" (פ' על בניין יחזקאל, עמ' ד).

ועם כל היותו אדוק במסורת נעשה הגר"א לאבי ביקורת התלמוד. ערך רב בעיניו לחכמות הנצרכות ללמוד התורה, וגם בעיני דור ההשכלה רבה השאיפה ללמוד המדעים המועילים. הוא מבקש להרבות „הדעת בין עמנו ישראל". זו תהא גם שאיפת ההשכלה. כולו נתון בד' אמותיו, הוא חרד ל„לשון לאומים" וללעגם: „איפה חכמתכם?" בני דור ההשכלה יהיו חרדים עוד יותר למשפט העמים. בעיניו התנ"ך הוא היסוד. כן יראוהו גם המשכילים. אף במלחמתו בחסידים הוא משפיע על דור ההשכלה.

ישראל ברמן

מאזן של „יובל"

הפרעות בקישינוב לפני חמשים שנה

א.

באחרון של פסח שנת תרס"ג „קרא ה' לאביב ולטבח גם יחד" וקהלת ישראל בקישינוב היתה הראשונה במאה שלנו ש„זכתה" להכנס אל הפנתיאון של ההיסטוריה הישראלית בשורה אחת עם קהלות וורמיזיה, מגנצה, קולוניה, טולידו, נמירוב, טולצ'ין ושאר קהלות הקודש שהרוו בדמן בזמנים שונים את אדמת אירופה אוכלת היהודים לארצותיה וגוייה.

לפי קנה המדה של זמננו, מבחינת הכמות, אחרי שכנסת ישראל כבר הספיקה לעמוד באסונות יותר קשים ויותר נוראים, אחרי השמדת שליש האומה, אין לכאורה טעם מיוחד להרחיב את הדיבור על אחד הפוגרומים שאירע לפני חמשים שנה באחת הערים בגולת ישראל על ארבעים ותשעה קרבנותיו, שהזכרונות עליו כבר הספיקו להטשטש. אך מבחינה היסטורית רבה מאד משמעותו של אותו פוגרום, הואיל והוא שמש מפנה בדברי ימינו על סף המאה העשרים.

היה זה פוגרום „יחסן", אבי אבות הפוגרומים של אותה מאה, העורב השחור שבשר את הופעתם של ימי הבינים במהדורתם החדשה, „המשוכללת". פורעי קישינוב היו הראשונים במאה זו שלא הסתפקו, כאחיהם בשנות השמונים במאה הקודמת, בניפוץ חלונות, בקריעת כרים, בשבירת כלים, בהשמדת רכוש ובשוד וגזל, אלא חזרו לימי חמלניצקי ונושאי הצלב, ובמוהם „הרחיבו את המסגרת" והכניסו אל תוכה, וביד רחבה, את שיטת הענויים לשם ענויים ורצח לשם רצח: עקירת לשונות, רטוש כרסים, נתוץ עוללים אל אבני המרצפת וכל מיני מיתות משונות.

ולא על חנם זעזע פוגרום זה את העולם יותר מכל אלה שבאו אחריו, שהרי הוא הוא שפלס לפניהם את הדרך, וממנו התחילה ירידת הטמפרטורה של המצפון האנושי במעלות אשר מתחת לאפס במדחומו של מוסר העולם.

בעשרות השנים הבאות, רוויות הדמים, בעקב מלחמות ומהפכות, שגרפו ארצות ועמים מתקהים חושיהם של בני אדם והלבבות מתקשחים. מצפונו של עולם מתבגר והולך ומתחסן נגד כל פגיעה של מוסר כליות, מתחסן עד כדי כך שאפילו השמדת מליוני יהודים, לא במלחמה אלא סתם כך, לשם ספוק יצרים אפלים, שוב אין בה כדי להביאו לידי זעזוע רציני... ואולם אז, בראשית המאה, בדמדומי שחרה, כשהחלומות היפים טרם גוזו, והזמירות על חופש ושלום ואחוות עמים טרם נשתנקו בגרונותיהם של בני אדם. מסוגל היה עדיין מצפונו של עולם להזדעזע מפני רצח של ארבעים ותשעה יהודים „בלבד". ולא רק בעולם הגדול משני עברי האוקיאנוס, אלא גם באותה מדינה עצמה שבה אירע אותו מאורע פרץ גל מחאות מרעישות. נואמים נאמו, מספידים הספידו, סופרים כתבו, ואנשים טובים ואופטימיים, מהם גם סופרים חשובים, האמינו בכל זאת, כי היה זה רק מאורע יוצא דופן, סטיה קלה מדרך המלך של ההיסטוריה המתקדמת לקראת עתידה המזהיר של האנושות.

„ימים יעברו, שנים תחלופנה והזמן, רופא כל הרופאים, ירפא את הפצע שהשאיר אותו מאורע בגופה של האומה".

בדברים אלה פותח הד"ר מ. סלוצקי, מזקני הדור ההוא, את זכרונותיו על הפרעות בקישינוב. והוא מוסיף:

„ברם אותו דף שחור הספוג דמע ודם אסור לו שיעדר מתוך ההיסטוריה שלנו. ברצוני שהדורות הבאים, שתנאי חייהם הכלכליים, הסוציאליים והפוליטיים, יהיו, כפי שאני מאמין, יותר טובים ויותר שקטים מאלה של זמננו, ידעו אף הם את אשר עבר עלינו בזמנים הקודרים של הריאקציה השחורה, אשר בימיהם תהיה רק נחלת העבר.

ואחד מגדולי חסידי אומות העולם, הסופר וולדימיר קורולנקו, מכריז מנהמת לבו על חרבות „הבית מספר שלושה עשר".

„מי יודע? כלום אין גם אותו נער נוצרי, אשר „לשם סימטריה" נקר במסמר את עינו השניה של היהודי וויסמן, הוא גופו אינו אלא מקרבנותיו של אותו פוגרום?... להתחיל את החיים בפשע כזה!.. מה נורא יהיה מצבו לכשיגדל ויעמוד למשפט בפני מצפונו הפצוע שדרש ממנו דין וחשבון על אותו מעלל!.."

ובנוסח זה כתבו גם מקסים גורקי ואחרים.

מי יגלה עפר מעיניכם, תמימי עולם. לראות מה היה בסופו של חלומותיכם?... הזמן „רופא כל הרופאים" לא רפא את הפצע, אלא העמיקו והרחיבו. הריאקציה השחורה לא ירדה לתהום הנשיה, אלא רק החליפה את גוויניה לכחול, לחום, לאדום ולכל מיני צבעים אחרים לפי טעמם וטיבם של עמים וממלכות. גם מצפונו של אותו „קרבן אומלל", אותו נער פורע אשר נקר במסמר חלוד את עינו של היהודי לא בא להטרידו כל עיקר... הה, לוא ידעתם אז תמימי עולם לאיזה מדרגה עלול עוד להגיע אותו „דיין צדק", מצפונו של אותו נער ומצפונו של כל בני גילו בהתבגרותם!..

טרוף טורף מצפונו ש אדם. חיית האדם אכלתהו, וכמעט לא נודע ששכן פעם בקרבו. אותו מצפון שבימי קישינוב היה מסוגל עדיין להזדעזע ולזעזע לבבות הלך וירד ונצטמק ונתנוון משנה לשנה, ומי יודע עוד לאיזה מדרגה שפלה הוא עלול להגיע עד סופה של אותה מאה הרת האסונות, שעם כניסתה לעולמנו הביאה בכנפיה כל כך הרבה חזון ושאיפות ותקוות וחלומות על עולם יפה של חופש ושויון ושלום בעולם, שנתגלגלו אהרי כן באכזבות מרות ומפח נפש: אותה מאה שהספיקה כבר במחציתה הראשונה להציף את עולמו היפה של הקדוש ברוך במבול של דמע ודם ובשלהבת איומה של מלחמות ומהפכות שלא היה כמותם לאכזריות ולרשע מיום היות האדם, ומי יודע מה היא צופנת לנו עוד במחציתה השניה.

ב.

על הפוגרום בקישינוב, על סבותיו וגורמיו, מארגניו ומחולליו לא הופיעה אמנם עדיין עד היום מונוגרפיה שלמה הראויה לשמה. ואולם בשפות אחרות, ברוסית, בגרמנית, באנגלית, בצרפתית ועוד נכתבו בשעתם כמה וכמה ספרים. לא תהיה זאת הגזמה אם נאמר ששום פרעות ביהודים בתקופת ההיסטוריה החדשה לא „זכו" שנכתבו עליהן כל כך הרבה. אך בה במדה שהרבו לכתוב על נושא זה, כן רבו בו הסתירות וחלוקי הדעות מבחינת ציון העובדות והנסבות והגורמים. רושמי הרשימות, כיהודים כגויים, ראו את המאורע כל אחד מקרן זוית שלו, מתוך אספקלריה של השקפותיו הלאומיות, או הפוליטיות והסוציאליות.

אך מכל אותן הדעות נתגבשה אז משום מה בקרב הצבור היהודי, ובמיוחד בקרב חוגי האינטליגנציה, הדעה, כי את הפרעות ארגנה מלכתחלה ממשלת הצאר ניקולאי, בדי להסיח את דעת ההמונים מן המהפכה שממדיה נתרחבו והלכו, ולהטביע איתה בדם היהודים. דעה זו נפוצה אז בתוך הקהל בהתלהבות של ודאות עד כדי כך, שמחזיקיה ומפיציה כמעט „שכחו", מי מתוך תמימות ומי מתוך כונה, לדבר בפה מלא בגנותו של החתן עצמו של אותה חתנות הדמים, של ונקה בעל האגרופין, שהביא לידי בצוע את הפוגרום לכל פרטיו ודקדוקיו ולא עוד אלא שנמצאו גם כאלה שנסו ללמד עליו סנגוריה ולתארו בדמותו הקבצנית, „ההמונים החשוכים שנכשלו והיו קרבן למזימותיה נכליה של הממשלה".

באחת ההוכחות „הקרובות והנאמנות" לאותה הנחה שמש אז מכתבו הסודי של המיניסטר פלווה לשר הפלך הקישינובי פון ראאבן, שנגנב כפי שהיו מספרים, בידי אחד הפקידים מתוך ארגז שולחנו של הגוברנטור ונמכר לסופר ה„טיימס" הלונדוני והלה פרסמו בעתונו. במכתבו זה מציע המיניסטר לשר הפלך, שכדי לא לעורר שנאה כלפי הממשלה מצד התושבים שטרם נתפשו לתעמולה המזיקה של המפהכנים, עליו להשתדל עד כמה שאפשר לבלי לנקוט באמצעים חריפים ובשום אופן לא להשתמש בנשק כלפי המוני העם בפלך הנתון לפקוחו במקרה שהתסיסה המורגשת בתוכם תבוא לידי בטוי במעשי אלימות כלפי מנצליהם היהודים.

אין בוונתו של כותב הטורים האלה ללמד סנגוריה, ואפילו לא כקוצו של יוד, על ממשלת הזדון של הצאר ניקולאי שפשעיה כנגדנו נכתבו בדמנו ובדמעותינו. יתכן שיש משהו מן האמת באותה הנחה, כי שנאת ישראל סנורה את עיניה עד כדי כך שלא להתנגד לכתחלה או בדיעבד לאותו עסק ביש שגרם לה אח"כ הרבה טרדות וכאב ראש. אך ז לא כל האמת. אסור היה לנו לשכוח אף לרגע שהפושע העיקרי היה כאן לא רק העכבר אלא גם־החור,כלומרכלהצבור הנוצרי בקישינוב, דווקא את זאת רצינו לשכוח, כמו שיוסבר להלן.

כי מכתבו של פלווה שנתפרסם ב„טיימס" היה מזויף, דבר זה הוכח כבר אז. ולאו דוקא על יסוד הכחשתו של לופוחין, ראש הדפרטמנט לעניני משטרה, שנתפרסמה בעתוני אנגליה ואמריקה, שהיה מקום לחשוד בהם, שניתנה על פי בקשתו או פקודתו של פלווה הממונה על לופוחין, אלא דוקא על יסוד נמוקים אחרים, וגם על יסוד נמוקיו של שר הפלך החדש הנסיך אורוסוב אשר כידוע היה מתנגדו החריף ואיש ריבו של פלווה.

„הכל מודים — כותב אורוסוב — שפלווה היה רשע גמור, שונא ישראל מובהק וחשוד על כל מיני מעשי קלקלה. אבל הכל מודים גם בזה שלא היה שוטה כלל וכלל. צריך אדם לצאת תחלה מדעתו, כדי למסור תעודה פרובוקטיבית, העלולה להכתים שמו לנצח, לידי אדם שאינו מידידיו וכמעט שאינו מכירו, כאותה תעודה שנמסרה כביכול מידי פלווה לידי פון ראאבן. אחרי הפרעות פיטר פלווה את פון ראאבן, הפסיק לשלם לו את משכרתו, ואף חסם בעדו את כל הדרכים למשרה ממשלתית אחרת. אילו היה אותו מכתב דבר שבמציאות, ודאי שפלווה היה חושש להתנהג כך כלפי אדם שמסר פעם לידו תפקיד כל כך סודי".

ועד כמה התאימה למציאות אותה אגדה, שאת הפוגרום בצעו רק ההמונים החשובים שהיו כחומר ביד היוצר, בידי הממשלה — את זה יודעים וזוברים אלה שהיו שם ונתבשלו במשך שתי יממות באותה קלחת איומה ושראו בעיניהם באיזה רטט של

השראה, באיזה „שמחת מצוה והדרור מצוה" ושתתף אז וגם נהנה מן החרם ומן הגזל כל הצבור הנוצרי בקישינוב לכל שכבותיו ומעמדיו, ובכלל זה גם מרבית האינטליגנציה, לרבות גם כאלה, אשר כשהסל עצמם לא היו כלל וכלל ממתנגדי המהפכה כלפי המשטר הריאקציוני של הצאר, וכפי שידוע היו אחרי שנים בין הראשונים לשמוח על ספוח בכרביה לרומניה.

ואף על פי כן לא הססו רושמי רשימות והיסטוריונים כמו ג. אדמוני, ש. דובנוב ואפילו ברתולד פייבל הציוני להחזיק באותה הנחה חד צדדית והד"ר ברנשטיין כהן ז"ל הרחיק ללכת באותה טעות עד כדי כך, שהוא רואה בפרעות ביהודים „אך ורק מזמות מצד הממשלה להסית המונים עשוקים בהמונים עשוקים וחלשים בחלשים"[2].

והמפליא שבדבר, שהשקפה זו שהיתה לנו לרועץ ועלתה לנו בהרבה אכזבות ומפח נפש, כמו שיוסבר להלן, מוצאת לה, אולי מתוך שגרה, בקרבנו ותומכים גם כיום.

הראשונים שנכשלו באותה טעות לא רק להלכה אלא גם למעשה היו בחירי האדבוקטורה, חברי התביעה האזרחית במשפטי הפרעות, שהתנדבו מתוך לב טהור ורוח נדיבה להגן על ענינינו ולתבוע את דיננו. אין שום ספק שכוונתם של האנשים הטובים ההם היתה רצויה, אלא שהדוקטרינה שהחזיקו בה הכשילתם והביאה אותם לידי צעד פזיז ובלתי מחושב. אילו היו מכוונים חציהם ישר אל לב המרצחים והיו לוחצים אותם אל הקיר, אפשר שפיהם היה נפתח מאליו לדרוש אותו דבר עצמו שדרשו עורכי הדין, להביא הנה את מסיתיהם ומדיחיהם. אבל הם טענו בכל מהלך המשפט, שעל הספסל הנאשמים יושבים לא האשמים האמיתיים אלא „אנשים חשוכים שהיו בידם כחומר ביד היוצר". ומאחר שבית הדין סרב לקבל טענה זו עזבו עורכי הדין את המשפט באמצע הדיונים. והדבר הגיע לידי קוריוז, שגם אחדים מחברי ההגנה על הנאשמים, עורכי הדין פרברזוב, זדנוב ואחרים, מכיון שראו בדרישתם של חברי התביעה טובת הנאה לשולחיהם הפורעים, נצטרפו גם הם אליהם ויחד אתם עזבו גם הם את אולם בית המשפט. ובמחי יד אחת נהפך כל אותו „חומר ביד היוצר", כל אותם המרצחים, מרטשי כרסים, תוקעי מסמרות בגלגלות אנשים חיים, שוחטי ילדים ואונסי נשים, לכבשות תמימות הפטורות מכל עונש.

ואם היה מישהו שלא נתפש לאותה טעות מוסכמת, הרי היו אלה דוקא סופרים ניצרים שראו את המאורע בכל היקפו והודו בפה מלא שלא רק הממשלה ואפילו לא רק ההמונים החשוכים מחוסרי ההכרה, אלא כל הצבור הרוסי אשם בכל אותם מעשי האכזריות. במכתב המחאה שפרסם אז מקסים גורקי בעתון „סיבירסקי וידומוסטי", הוא מכרז בלי כל הסתייגות: „כל האינטליגנציה הרוסית הופיעה באותו פוגרום כאספסוף פרוע". הכרזות דומות יצאו גם מתחת עטם של סופרים אחרים ואפילו מתחת עטם של אחדים מכוהני הדת. אכן, כאן המקום לציין כי גם ההיסטוריונים שלנו לא יכלו להשאר תמיד על נקודת הקפאון של אותה דעה שגרתית ובמקומות אחרים בכתביהם היו מוכרחים לסתור את עצמם. כך מוכרח היה דובנוב לספר במקום אחר, שהפוגרומים בימי מלחמת יפאן באלכסנדריה ובמקומות אחרים פרצו נגד רצונה של הממשלה שהיתה מעונינת אז בשלום ושקט בפנים המדינה, ושאפילו המיניסטר הישר סביאטופולק מירסקי קצרה ידו להשתלט על המוני הפורעים. גם הד"ר ברנשטיין כהן מוסר לנו במקום אחר את התשובה הנצחת שקבלו שליחי הצאר מאת המולדובנים בשנות השמונים למאה הקודמת. כשהללו באו לשסות אותם ביהודים: „אם ברצונו של הצאר להכות ביהודים, הרי ברשותו צבא גדול, ובתוכו רבים מבנינו. ישלח איפוא את חילתיו ויעשה כרצונו".

ומי טרד בשנים שאחרי כן, בימי מלחמת האזרחים ברוסיה, את הטבח הנורא

באוקראינה, כשבארץ לא היו לא מושל ולא ממשלה? כלום לא היו אלה תושבי ערים שלמות ובפרים שקמו והשמידו את יהודיהם עד אחד?

משמע שלא תמיד בשעה שממשלה זו או אחרת רוצה או אינה רוצה מסוגלים הגויים להכות ביהודים, אלא בשעה שהם עצמם רוצים. כי בלבם של המוני הגויים בלי הבדל שכבות ומעמדות צפון תמיד מלאי חומר נפץ ענקי של יצרים אפלים פרימיטיביים, של שנאה ומשטמה התוססים בקרבו כלבה רותחת בלב הר גועש, העלולים תמיד להתפרץ לעת מצוא. מוראה של מלכות, כלומר החוק, היא רק מגופה מלאכותית, העשויה לסתום לוע רק בימי שלום כשהעולם שוקט על שמריו. ואולם בימי שדוד מערכות ובהמיר ארצות כשהשלטון מתפקק ומוראה של מלכות נעלמת, אז מתפקקת גם אותה מגיפה והלבה מתפרצת ממעמקיה בכל מואותיה, שאנו עם ישראל מרגישים אותם יותר מכל אומות העולם.

ודוקא את זאת רצו לשכוח בעלי הדוקטרינה, שעליה דברנו.

ג.

ואם אפשר היה עוד להבין במדת מה לרוחם של המשכילים היהודים מחייבי הגלות לכל סוגיהם שהאמינו כי יש עתיד ותקוה לעם ישראל בארצות פזוריו, או שבדרך כלל התכחוש לאחדותו של עם ישראל בתור אומה שלמה, הרי שבשום אופן אי אפשר להבין כיצד קרה הדבר שגם רושמי רשימות מתוך הציונים נתעו בשוא ללכת שולל אחרי אותו פתיון. הראשונים, כלומר מחייבי הגלות, היו זקוקים לכל מיני אשליות והונאה עצמית כעדוד וכאסמכתא לדוקטרינה שלהם או כאמצעי למשוך את הנוער היהודי לתוך שורות המהפכה. אבל הציונים מה סלקא דעתם? כלום לא הרגישו כי השקפה זו עשויה להתיש כוחה של התנועה הציונית ולבצר במדה רבה את עמדתם של מתנגדיה, על כל פנים את עמדתם של הבונדאים והפולקיסטים. שהרי מנקודת השקפה זו עשוי כל יהודי פשוט לבוא לידי מסקנה „הגיונית": מבין שכך, מכיון שאשרם ושלותם של קבוצי היהודים בגולה תלויים אך ורק במשטר זה או אחר ולא בהמוני הגויים עצמם שבתוכם הם שוכנים, הרי שאין לפנינו דרך אחרת אלא להלחם במשטרים הרעים ובממשלות הרעות עד רדתם ואז תהפך בשבילנו כל ארץ וארץ לגן עדן וגר יהודי עם גוי, ובין ובישוב וישראל'יק תשתרר אידיליה עולמית ושוב לא יהיה צורך באותה אוטופיה ששמה ציונות.

אכן, היינו עדים לכך שבשנים הראשונות אחרי הפרעות בקישינוב גברו חיילים — על כל פנים בבסרביה — הבונד ושאר התנועות המהפכניות הבלתי יהודיות על חשבון התנועה הציונית.

הפוגרום הקישינובי מצא אותנו בשנותיה הראשונות של התנועה הציונית הפוליטית, כשכסופי הגאולה שהיו ספונים בלב טובי האומה במשך דורות התחילו תוססים, מעלים בשר וגידים וקורמים עור על העצמות היבשות של חלק ידוע מתוך המוני בית ישראל. דגל ציון נשא כבר אז ברמה, אבל שורות נושאיו היו עדיין קלושות. העם בהמוניו ובשדרותיו לא הספיק עדיין לתפוש בבל מלואה את משמעותה של אותה תנועה. אילו זכינו, כי אז היה יכול גם אותו פוגרום מפתיע לשמש אות אזעקה ופתח לחשבון

הנפש של האומה בגלותה. אבל לא זכינו. מזלה של האומה חזה, אך האומה עצמה לא הרגישה. שר ההיסטוריה תקע בשופר, אך האם לא חרד.

בתוך ערפל סמיך של הזיות ודמיונות ודוקטרינות שאין להם שחר, בתוך מערבולת איומה של שנאה וטרוף, שגרפה ארצות ועמים באותה מאה הרת האסונות, הלכו ונשמדו אלפים ורבבות מבני עמנו, כוחות צעירים ורעננים, חלבה ודמה של האומה, שמרחו בדמם גלגלי מהפכות זרות, שנתרסקו ונטחנו לאבק פורח בין ריחים ורכב, בין פטישים וסדנים זרים, אותם האלפים והרבבות שהקריבו את חלבם ודמם על מזבחות זרים מתוך אמונה שעם תקון העולם באותן הצורות שחזו להם בדמיונם תזרח גם להם שמש צדקה בארצות פזוריהם במולדות חורגות, קרות וזרות. עד שבאה השואה הגדולה ושמה קץ לכל אותם הדמיונות עם נושאיהם גם יחד; עד ששליש האומה נטרף בין שיני חיות צהובות, אדיומות ושחורות, ועוד בה חמשיה ההולכת ונשרפת שרפת נשמה; עד שמגוף שה פזורה ישראל בארצות אירופה אחוזת הטרוף נשארו רק בדלי כרעים וקרנים ולחוף מבטחים הספיקו להגיע רק אחד מעיר ואפילו לא שנים ממשפחה.

יעקב פארמן

התמונה „למחרת הפרעות" של אבל פן

בשנות 3—1901 הוקמו בהשתתפות כותב הטורים האלה באודיסה אגודות של פועלים וסטודנטים, בשם „פועלי ציון". בין אגודות אלה היתה גם קבוצת תלמידי בית הספר לאמנות ששמו יצא לתפארת ביחס למספר התלמידים היהודים שנמנו במוסד. בין הסטודנטים של המוסד הצטיין אבל פפרמן (היום אבל פן) בציונותו המסורה.

בעוד אנו מתכננים פעולות שונות פרצו פרעות קישינוב כרעם מפוצץ. כל אודיסה נזדעזעה ונתעוררה להגשת סיוע לנפגעים. נודע על משלחת שיוצאת לקישינוב ובראשה המשורר ח. נ. ביאליק ז"ל. גם מטעם אגודת פועלי־ציון הוחלט לשלוח משלחת קטנה. האמצעים שלנו היו מצומצמים מאד, בכל זאת הצענו לפפרמן שיצטרף אלינו למען יוכל להנציח במכחול את המוראות של עיר ההריגה. הוא הודיע לנו כי גם מהמשלחת הגדולה קבל הצעה דומה, אך הוא בחר לנסוע על דעת עצמו. אני וליובה טשרטוק שהינו כמה ימים בקישינוב וכאשר חזרנו נתקיימה ישיבת דין־וחשבון לפני חברים פעילים. הודעתי על פעולתו של אבל פפרמן, שרשם כמה רישומים מחצרות ובתים שנפגעו, וניתן לנו יפוי־כח לסייע לו בכל האפשר על מנת שיוכל להנציח את רשמיו במכחול על בד. נבחר הרישום חצר־בית עם הריסות ושברי מטלטלין ובמרכז משפחה מיותמת זקן־בת־נכדה. הסכמנו על השם „למחרת הפרעות". אותה שנה עמד פפרמן לגמור את לימודיו והיה עליו להציג עבודת־גמר, בין הבוחנים היו פרופסורים אנטישמיים, בכל זאת נסתכן להעמיד תמונה זו לבחינת־הגמר. קרה נס שהפרופ' לדיז'נסקי התערב לטובתו והוא יצא בנצחון. הוטל עלי התפקיד לפנות ל„גבירים" שירכשו את התמונה, אך ההצלחה לא האירה לנו פנים. בסופו של דבר הוכרח פן למשכן את התמונה אצל צלם אחד ובמעט הבסף עזב את אודיסה ונסע פריזה. הצלם הוציא למכירה גלויות מהעתקי התמונה, שהיתה להם תפוצה. אחרי גלגולים שונים היתה התמונה לנכס שלי וזכיתי להעבירה לא"י ביחד עם יתר תמונות הגלריה שלי והיא הוצגה בתערוכה האמנותית הראשונה בא"י שסודרה ע"י כותב הטורים ויוסף קונסטנטינובסקי באביב תר"פ בתל־אביב. גם צייר התמונה שהתפרסם בתמונותיו על התורה ובציוריו המזעזעים מימי הפרעות ברסיה זכה לעלות לא"י ויושב בתוכנו בירושלים הבירה.

השנה מלאו חמשים שנה לפרעות קישינוב ואגוד יוצאי בסרביה בישראל ניגש להקמת מוזיאון לזכר הטרגדיה מהימים ההם, אשר ישמש גם „יד ושם" לשואה הנאצית אשר סתמה את הגולל על יהדות בסרביה המפוארת. בדצוני לסייע להגשמת המפעל הזה מכרתי לו במתנה את התמונה הזאת: ראויה היא יצירתו ההיסטורית של אבל פן (פפרמן) להשאר מזכרת נצח ליהדות בסרביה, מצבת אבל וזעם לתקופת חמשים שנות הדמעות.

יצחק א. שפירא

יד ושם ליהודי בסרביה

התקופה של 1918-1920 עקובה מדם רבבות יהודים, עקב מלחמת האזרחים באיקראינה. התנועה הלאומית של פטליורה החריבה כליל מאות קהילות והשמידה כ-200.000 נפשות. יהודים התרוצצו, ברחו ממקום למקום, חפשו מקלט ומחסה ממות.

תנועת הנגד של הבולשביקים גם היא לא הוסיפה בטחון לרכוש ולנפש. חיי אדם נעשו ממש הפקר. המלחמה בעד תפיסת השלטון שהיתה נטושה בין האוקראינים ובין הבולשביקים חרשה על גבם של יהודי אוקראינה. ושני הצדדים גזלו, חמסו והרגו בגלוי ובסתר בצורה של קונטריבוציות, קנסות, החרמות והתנפלויות. ובין שלטון לשלטון פעלו כנופיות של שודדים מזוינים שהטילו את חתיתם על שארית הפליטה.

התחילה בריחה המונית לפולניה הסמוכה ולעבר הנהר דנסטר, שהיה הגבול של רוסיה. אנשים שמו נפשם בכפם, עברו מעיר לעיר ומכפר לכפר (תנועה מסודרת לא היתה ומרכבות זרקו יהודים באמצע מהלכן) עד שהגיעו לנקודה ישובית הנמצאת על הספר. ומשם באמצעות „מבריחים" בתשלום עברו לצד השני של הגבול.

מפודוליה נהרו פליטים בעיקר לצד רומניה. כותב הטורים הללו ומשפחתו היו בין אלה ששמו מגמתם להגיע לדנסטר. את הדרך מוויניצא עד לצ'יקינובקה עיירת ספר שבאופן רגיל אפשר לעשות בעגלה במשך יום, עשינו במשך שבועות תוך סכנת נפשות. בצ'יקינובקה חכינו כחדשיים עד שהנהר נקפא ועד שנמצא „מבריח" בטוח. הבטיחו לנו הברחה בטוחה ושלמנו סכום גדול, מכל גלגולת אלף רובל בסף ניקולאי. בערב אחד יצאה השיירה שלנו שמנתה 70 נפשות בעגלות דרך שבילים צדדיים עד שהגענו למקום המפגש. ליד כל עגלה הלך חייל סוביטי עם רובה ביד. בהגיענו לנהר נפרדו מאתנו החיילים. המבריח נתן אות: הדליק גפרור. נתקבלה תשובה חיובית ג"כ ע"י גפרור מודלק. התחילו לרוץ על פני הקרח כל אחד עם מטענו על שכמו. באמצע הנהר הופיע לבנינו גוי רומני, שותף להברחה. המבריח היהודי מסר לשותפו מזודה עם כסף, מחצית שכר הברחה, וחזר על עקביו. מעכשיו היינו תלויים בחסדו של הגוי הזה. הירח האיר לנו את הדרך ולובן השלג עזר לבוח הראיה, וכולנו רצנו במלוא כחנו לצד השני, עברנו את רוחב הנהר, טפסנו על ההר בגדה הרומנית, עלינו ונצבנו בחורשה על אדמת רומניה.

לפי המדובר עם המבריח היהודי מראש, היו צריכות להיות מוכנות תיכף עגלות להסיע אותנו לדוברובני. עבר זמן של שעה, שעתים ושלש ואין עגלות. הופיע חייל רימני, שדרש מאתנו שעון זהב ואם לאו יתן אות להחזירנו. נתנו לו מבוקשו... היה חשש שבכל רגע יכול המשמר הצבאי להתחלף ואז אבדנו. כי להשלח בחזרה ז. א. להשלח למחנות הסגר ברוסיה או להרג (כפי שראינו בעינינו בישיבתנו בצ'יקינובקה). מי שהוא הציע לזוז, להסתכן ללכת בעוד לילה ברגל לדוברובני ובלבד להתרחק מהגבול. בין כה וכה בא המבריח הגוי וספר, כי העגלות משום מה לא יכלו לבוא, והציע לנו לעבור למרתף שנמצא בסביבה. שמה נתמהמה מעת-לעת, ובלילה השני יבוא עם העגלות. עברנו למרתף.

נצטוינו לא להוציא הגה כי המרתף נמצא על יד כביש של ע׳ברים ושבים. בקש מאתנו כסף והלך לקנות לחם ודגים מלוחים. בינתים התחיל ילד אחד שהיה ביניגו לבכות ונמצאו אנשים שהציעו לחנקו בדי שלא לסכן בגללו את כל השיירה. התלחשו מה לעשות. פתאום שמענו שקשוק של גלגלי עגלות מרחוק. הגוי בא להודיע בשמחה, כי העגלות שהכין באו סוף סוף. העגלות לא הספיקו לכול. התישבו החלשים, הנשים והילדים, וגברים אחדים ואני בתוכם רצנו ברגל אחרי העגלות. עם עלות השחר הגענו עד לשני קילומטר לפני המושבה דוברובני. הרומנים בעלי העגלות הודיעו לנו, כי הלאה לא ילכו, הם מפחדים להפגש לאור היום עם הבולשת ולהסתבך בעניני „הברחה". לא עזרי כל טענותינו ותחנונינו, הגויים עזבו אותנו וברחו לנפשם. מצבנו היה איום ומחריד: אנו שוכבים רצוצים בגוף ונפש על גבעה מלבינה משלג, גלויים לכל ז׳נדרם ושוטר רומני, העלול להופיע בכל רגע, וממולנו נראית המושבה דוברובני — התקוה היחידה שלנו — ומארובות בתיה מתמר עשן.

ראינו את עצמנו מיואשים ואבודים, הישועה כ״כ קרובה וכ״כ רחוקה: רק עוד קילומטר אחד ואנו נושענו. גם האמיצים שביניגו התחילו לבכות בקול. הכסף שהיה לנו אזל. הכוחות אפסו והסכוי היחיד שהיה לפנינו הוא להתפס ע״י הז׳נדרמריה, להשלח בחזרה לצד השני, להיות מופקרים למכות, לביזה ובמקרה שנשאר בחיים להתגלגל למחנות הסגר בסיביריה.

„מאין יבוא עזרי"? והעזרה באה:

בדוברובני היה רב, ושמו היה לוי שטרנברג, היה לו לב חם, הוא היה איש מעשי, פקח, וידע שבליל זה היתה „העברה" של פליטים. כרגיל, באה השיירה במועדה, ומביון שעבר הלילה והשיירה לא באה ניחש שקרה קלקול בתכנית. לא נח ולא שקט. הלך מבית לבית, העיר את האכרים ובקש שישלחו עגלות לחפש אותנו. בחפזון רתמו את הסוסים וצעירים מושכים ברסן יצאו לחפשנו. חשבנו, כי העגלות המתקרבות הן של רומנים או של הז׳נדרמריה, ומה גדלה שמחתנו שידים נאמנות של אחים חמנים בני רחמנים הרימו אותנו והעמיסו אותנו על עגלותיהם (לנו לא היה הכוח גם לקום בעצמנו, כל כך נחלשנו) והביאו אותנו לכפר דוברובני. חלקו אותנו בין הבתים. השכיבו אותנו במטות חמות, נתנו לנו לנוח, ואחרי שינה הכינו לנו חלב ואוכל ביד רחבה באילו היינו אורחים מכובדים שחיכו להם. זה נעשה בלי לקבל כל שכר. וזה לא מקרה בודד. אלפים ואלפים של פליטים עברו דרך העיירות הללו, ואנשי דוברובני הגישו להם את העזרה התכופה באש״ל, בקבלת פנים וקבלת אורחים יהודית הראויה לשבח ולתהילה.

ומדוברובני למרקולשטי הסמוכה.

הרב שטרנברג מסר לי, כי עלינו למהר לנסיע למרקולשטי הסמוכה, כי שם יסדרו לנו תעודות. נסענו שמה. במרקולשטי חכינו כשבועיים עד שסדרו לנו את התעודות. טפלו בנו כאן ברוח נדיבה, לב רחב ובסבר פנים יפות. סדרו אותנו במקומות לינה, ספקו לנו מזון ביד רחבה. אנשים נתנו ערבות רשמית לממשלה כי איננו קומוניסטים. ביחוד עלי לציין לשבח את משפחת אהרון פקטמן, שהיו פעילים ביותר בועד המרקולשטי למען פליטי אוקריינה.

דרך העיירות הללו הסמוכות לדנסטר עברו רבבת פליטים יהודי בסרביה הראי נדיבות לב ורגשי אחוה לאחים בצרה. זהו חזיון בלתי נפרץ והדבר צריך להרשם באותיות זהב.

מ. מ. ביתדוד (דודזון)

עוד מקור על יעקב פראנק

שום מקור מהמקורות שנתפרסמו עד כה על תנועת יעקב פראנק איננו מפיץ אור מספיק על התקופה — הקצרה אמנם אבל המכרעת — שבה ישב פראנק בעיר חוטין שבבסרביה (בשנת 1756), ועל היחסים בינו ולבין הקהילה כאן. אין מזכירים כלל אפילו אם התקיימה כאן קהילה עברית באותה התקופה, אם קהילה קטנה או גדולה. השם חוטין מטושטש ומשובש. כן, למשל, אנו קוראים בדברי גרץ: „בעיר חאטים או חאצים בבסרביה אשר היתה אז בגבולות תורכיה, ישב פראנק בטוח מרדיפות" (גרץ־שפ"ר ח' עמוד 503). וקרוזהאר בתרגומו של סוקולוב כותב: „הכל הנחתי בידיהם — מספר פראנק — חוץ מהכוסים שהחזירו לי, ונסעתי לחאטים". וההיסטוריון ה' באלאבאן כותב: ...„למחרת היום באו אל העיר (לנצקורון) טורקים מחוצים הסמוכה והוציאו את פראנק בתור נתין עותומני". — יאין איש מציין ברור את שם המקום, כדי שגם הקורא הרגיל ידע, שהכוונה היא לעיר חוטין, זו עיר מחוז בצפון־בסרביה, הסמוכה לקמניץ שבפודוליה. תחת זאת יודע ד"ר באלאבאן לספר במקום אחר („העתיד" כרך ה' דף 133, לתולדות התנועה הפרנקיסטית חלק א' 21) כי „קרוב לגבול פולין (גבול פודוליה) נמצאה עיר „חטין", עיר מקלט בשביל כל מיני בורחים ובעלי עבירה" — ואפשר באמת לחשוב, כי בתקופה המדוברת וגם בכל ימי קיומה היתה העיר חטין קן ומקלט לעבריינים. והרי האמת היא, כי עצם השם חוטין בא לה לעיר זו מהשם חוצין, שהוטלכים תרגמו ללשונם את השם העתיק „קלפטיואדו", שהמבצר כאן נקרא בו עוד מהתקופה העתיקה שמלפני הספירה, שם יוני טהור, („קלפטוס" ביוונית משמעו „גנב" וכן „הוץ" או „חוץ" בשפה הוולכית), אבל אין זאת אומרת כי העיר חוטין היתה תמיד עיר שכולה גנבים ועבריינים. חוטין כבר היתה אז עיר ואם בישראל, בה שררו, לפי מושג הימים ההם, חיים ציבוריים מאורגנים. בפנקס החברה „גר תמיד" משנת תקנ"ח מדובר על חוק ומשפט כפי אשר נחקק זה משנים קדמוניות. מאותה התקופה נשמרו עד השואה האחרונה פנקסי הח' „חייטם" והח' „פועלי צדק", שלפני עשרים וחמש שנים היו עוד לנגד עיני כותב הטורים האלה. הגאון ר' יעב"ץ עמדן ז"ל, בספרו „מגילת ספר" (עמ' 207) מעיד, כי בשנת תק"כ (1760), בימי פראנק ועדת, ו באו הנה משולחים מחאטין... הולכים ומתרבים מדי שבוע בשבוע סובבים ומקיפים בדרך עקלתון ארוך עד שבאו לחאטין, (ששם כל פרנסתם היתה על חשבון ועד (עזרה) של הממונים על זה) והמקום צר וקטן מהכיל אותם והוכרחו לשלוח משולחים לקבץ נדבות בקהלות שבארץ אשכנז" ובשנת תרכ"ד הגיעו גם להאמבורג — ובכן, קהילת חוטין היתה ידועה גם בגרמניה. ורק כעשרים שנה, אחרי המאורע פראנק ועדתו, אנו נפגשים כאן עם הגאון התלמודי ואיש המדעים מוהרי"ל מרגלית ז"ל, הכותב בהקדמה לספרו „עצי עדן": ...„קריתי בימי נעורי ספרי דרוש הרבה, וגם ת"ל חדשתי חדושים שלי הרבה והעליתי על הספר בדיו, ורוב הספרים והכתבים שהיו לי אז, נשרפו בק"ק חוטין" — הרי זה מוכיח, כי כבר היתה הקהילה היהודית כאן די מוכשרת לתת מקום בתוכה לאנשי רוח ובני תורה מפורסמים, ואין כל ספק בזה, כי הקהילה בחוטין לא היתה אדישה לגמרי לכל המאורע הטרגי שאנו דנים בו.

והנה לרגל חקירותי וטיפולי בחומר לתולדות היהודים בבסרביה, נתקלתי בחוברת מהירחון „דרום"

(„יוג") להיסטוריה ולפולקלור (מפברואר 1882), שהיה מופיע באודיסה בשנות השמונים למאה הי"ט, ובמדור להיסטוריה ולאתנוגרפיה של הירחון (עמודים 179—177) נתפרסמה סקירה מלאה ותמציתית מהסיפור ההיסטורי בשם „יעקב יוסף בן לייב פראנק" ליוליוס ברינקן.

סיפור זה מוזכר גם ע"י אלכסנדר קרוזהאר במבוא לספרו הנ"ל („פראנק ועדתו") בתרגומו של סוקולוב. ואם אמנם קרוזהאר מבטל את הסיפור הזה כעפרא דארעא, אבל בשבילנו חשובה הערתו של סוקולוב שם בשולי העמוד, בה הוא מציין, כי לאחר שקרא את הסיפור מהחל ועד כלה ראה אמנם כי אין זה ספר מדעי הראוי לסמוך עליו, אבל יש בו דברי חפץ.

ותשיבות יתירה ישנה לסיפורו של ברינקן, בו הנו קוראים כמה דברים על תורתו של פראנק והשתלשלות דעותיו שלא היו ידועים לנו עד כה.

והנה מה שרשימה בקורתית זו מספרת לנו :

„היות, ויעקב פראנק היה נוסע ומבקר לרגל עסקיו ומסחרו בארצות תוגרמה, קרים ומולדובה, ונוכח לדעת עד היכן השנאה ליהודים רבה בהן, ועד כמה היא מכה שרשים ומתפשטת בכל ארץ ומדינה בם היהודים נחתים, התחיל לחקור ולחפש אחרי דרכים ואופנים שונים, בשביל לעצור בעד התפשטותה של שנאה זו וליצור איזה גשר שהוא של שלום ואחוה בין בני בריתו היהודים לבין התושבים הנוצרים — אדוני הארץ.

לשם זה התחיל להתעמק לחקור ולהמציא מנהגי חיים כאלה, אשר יאפשרו לו לאחד ולידד את היהודים עם הנוצרים, באופן שאחד לא יזיק לשני, ושלא לגרום שום פגיעה בעניניהם הרוחניים בדת ובמוסר של היהודים, אף לא במצבם החומרי.

והנה, בראשונה הפיץ בין בני בריתו היהודים את התורה „להיות יהודי בבית וגוי מבחוץ"[1]. לפי תורה זו הטיף להמרת הדת רק למראית־עין, ובלבד להתקרב יותר אל התושבים הנוצרים, הוא הורה להמיר את הדת רק בחיים הגלויים, בחברה, אבל במסתרים מחויב היהודי לשמור אמונים לכל מנהגי היהדות, ולמלא אחרי כל דרישותיה העיקריים ; בחברה ובגלוי היהודי נוהג מנהגי נצרות, מבקר בבתי התפלה להנוצרים, מקבל עליו את הסודיות של אמונת השילוש, זאת היא תורת הנסתר.

בזמן הראשון היתה תורתו זו של פראנק מוצאת לה מהלכים בין היהודים, ורבים מהם התחילו להתקרב אליו, לנהות אחריו, ובזמן קצר מאוד הצליח בידו להטעות ולהטות גם את לבם של רבנים ויהודים מלומדים בקהילות לנצקרון, בוסק ואופוצ'נה ; רבים התחילו לנהוג בו כבוד והעראה, אבל עד מהרה חזרו ממנו הרבנים, ומחזיקי הדת האדוקים התחילו להביט עליו כעל נוכל ורמאי ; אז קם הקול במחנה להתרחק ממנו וכי אסור אף להידמות לנוצרי.

וכשהמפנה הזה הלך והתחזק מיום ליום, התחילו היסוסים וספקות למלא את לבו, ומתוך דאגה שמא לא יצליח עם תורתו החדשה בפודוליה, שנמצאה אז תחת שלטונה של פולניה, החליט פראנק לעבור עם כל הנוהים אחריו ולהתיישב בטורקיה.

ויהי בדרכו לתוגרמה, ויתעכב פראנק בקמניץ (פודוליה) הקרובה לגבולה של מולדובה, אשר נמצאה תחת שלטונה של תורקיה, וכאן מצא תומך נלהב לתורתו, זה היה הבישוף הקתולי ניקולאי דמבובסקי, שהסכים לדעותיו ולתורתו, כי טובה היא גם נצרות שלא לשמה, ואפילו רק למראית־עין, מהתבדלות פאנאטית זו ששררה בימים ההם בין היהודים המחזיקים בנושנות ובכל דרכי התלמוד ; היות שייתכן מאוד, כי מתוך שלא לשמה, כשהיהודים יתחילו לבקר בבתי התפילה של הנוצרים, ויתרגלו לנהוג גם מנהגי נוצריים, ויהא זה בתחילה אפילו רק למראית־עין, אך מתוך הרגלים תמידיים ובמשך הימים, אפשר כי ברובם כבר ישארו גם למעשה בנצרות טהורה, ויתחילו לאט לאט גם לאהוב את הנצרות ואת תורת האחוה הנוצרית ואמיתותה.

מתוך השקפות אלה הרשה לו הבישוף דמבובסקי לפראנק שייסד גם בקמניץ כתה שכזו, אשר קרא לה בשם „כתת הזוהריים" או „מתנגדי התלמוד".

או התחילו בקמניץ ובלבוב ויכוחים פומביים בין יהודים הנוהים אחרי פראנק ולבין המחזיקים בדת התלמוד. בויכוחים הללו השתתפו גם בישופים וכמרים. אך בינתיים, בתוך תקופת הויכוחים הללו, נתמנה דמבובסקי להיות לארכי־בישוף והעבירו אותו ללבוב, ובשנת 1757, סמוך לאחרי הויכוח הפרנקיסטי בקמניץ, מת משבץ הלב. המאורע הפתאומי של מות דמבובסקי היה אסון גדול לפראנק ועוד יותר למאמינים בו, כי נשארו פתאום באמצע הדרך, מן היהדות התרחקו ועד הנצרות לא הגיעו. בגלל חוסר כל תמיכה התחילו ריבות פנימיות וסכסוכים גם בין חברי ה„כיתה הזוהרית" גופא, אשר רבים התחילו לראות בה כת של תלמידי „שבתי־צבי" ומהיותם נעדרים כל תמיכה רשמית בפודוליה (פולניה), התחילו כולם לעבור למודלבובה, ולמרכז התנועה בחרו להם את העיר חוטין.

ויהי בעברם לביסרביה, וישנו כאן גם את טעמם ואת שיטת תורתם. הם התחילו להורות כי היהודים צריכים לקבל עליהם את הדת השלטת בכל מדינה וארץ אשר הם נחתים בה, ורק לא לנתק את קשריהם עם מנהגי היהדות במסתרים.

אך הרבנים בפודוליה (פולניה) לא שמו ידם בצלחת, לא שקטו ולא נתנו להם לפראנקיסטים מנוחה גם בעברם לחוטין, וגם יהודי טורקיה האשימו אותם באשמות שונות, אף הגישו עליהם עצומותיהם לפחה ולקאדי אשר בעיר חוטין [2].

תודות לכל זה נאלצו הפראנקיסטים לבקש להם מקום מקלט חדש, ואז החליטו לחזור לפולניה, וביום 21 ליולי 1759 הגיעו לבובה, קבלו את פניהם הבישוף הקתולי ואצילי הארץ ברצון ובזרועות פתוחות. דבר זה נתן שמחה בלבם ויתאוששו שוב ומתוך חמת נקם כלפי היהודים רודפיהם, העלילו את העלילה הנמבזה, כי היהודים זקוקים לדם נוצרי וכי כל המאמין בתלמוד מחויב להשתמש בו, וכו׳: התחילו שוב לדרוש ויכוח פומבי עם היהודים מה שנתקיים בפעם השניה בלבוב".

וברינקן ממשיך לספר בקיצור את כל מה שידוע ממקורות אחרים, איך שפראנק עבר לוארשא וקיבל שם בפועל את הדת הנוצרית, וכשהתחיל להכריז על עצמו כי הוא המשיח, גרשו אותו לטשנסטוכוב, וכו׳ וכו׳, אך העיקר בפרסומו זה הוא להוכיח, כי מפלתם המכרעת של פראנק ובני עדתו באה להם מידי היהודים בחוטין (בסרביה), כאן נתנה להם מכה נצחת בגוף ובנפש, מה שאלץ אותם לעקור ולעבור לפולניה ושם המשיכו להתנוון.

---

1) כאן אנו מוצאים עוד במאה השמונה עשרה את סיסמת ההשכלה, שבה דגל יהודה ליב גורדון.

2) גם קרוזהאר מאשר כל זאת בספרו הנ״ל, וכותב (עמוד 98) : כי פראנק ירא מאוד מפני חמת היהודים בטורקיה, כי ידם תקיפה בחצר הסולטן, וכסף יפזרו כאפר. וההיסטוריון באלאבאן כותב בספרו (ח״ב, עמוד 193) : „גם כאן (בחוטין) הסתירו מהם היהודים הטורקיים את פניהם ואף גם גרשום מן העיר. אז התישבו בכפרים שבסביבה ורבים מהם מתו שם ; היהודים הטורקיים לא רצו לקבלם בבתי הקברות שלהם, ומאין מוצא קברו את מתיהם בשדות". — בספר „אמרי בינה" (השלח, כרך ל״ג, עמוד 341) מסופר, כי „ראשי הקהילות בטורקיה בהתועדם יחד ביומא דשוקא בק״ק בראד, עם הרבנים הגאונים, כתבו לקושטא לראשי ב״י שם כי תהיה עינם פקוחה על בני הכת ש״צ. וכששמעו זאת הגבירים והרבנים בקונסטנטינה, התאמצו והשתדלו בחצר התוגר מלכות קוסטנטינה ויצא פירמן לכומרי מחמד בכל מדינת מלכות ישמעאל שלא יקובל שום יהודי לאמונת וחמד, וגם שלא ידבר עמהם שום יהודי טוב או רע."

מאגרותיו של קלמן שולמאן אל שלום־עליכם

(מתוך ארכיון שלום־עליכם, השמור בידי י. ד. ברקוביץ)

א.

בשם ה׳!

להדר כבוד הגביר הנכבד, משכיל להטיב ושוחר תושיה אף חובב השפה העברית ותומך ידי סופריה גם סופר מהיר בשפה הקדושה הזאת, כש״ת ה׳ ש. ראבינאוויץ הי״ו.

יקבל נא הדר כבודו את ספרי מנחת ערב אשר אני מגיש לו בזה ואתו יחד את תודתי ואת ברכתי על רב טובו להיות בתומכי ידי להוציא לאור את יתר ספרי אשר עודם בכתובים, והספר הזה הוא הראשון אשר הוצאתיו לאור מכסף תרומה אשר הרימו נדיבי בני עמנו להוצאת הספרים ההם, ואתריו אדפיס את יתר ספרי איש אחר אחיו אם יחייני אלהים חיים להתהלך עוד לפניו בארץ החיים, וכבוד מע״ל יואיל נא לכבדני גם הפעם בתשובתו ולהודיעני אם הגיע הספר מנחת ערב לידו. ויסלח לי אם יהיו דברי מעטים אליו, כי כהתה עיני ובכבדות ועמל רב אמשוך בשבט סופר — הה לימי הרעה, ימי הזקנה! יהי ה׳ עם כבוד מע״ל ויצליח דרכו בכל עת, יאר אור פניו אליו וישם לו שלום רב כעתרת ידידו מוקירו ומכבדו כחין ערכו.

איה המשכיל ה׳ מייזאח [1] כעת? העודנו בקיעוף ומה מעשהו שם?

דען 9 טען אָקט. 89, ווילנא. קלמן שולמאן

ב.

בשם ה׳!

לכבוד הגביר המפואר דורש טוב ושוחר תושיה, רב פעלים ורב מהללים, סופר מהיר הנודע לשם כ״ו כש״ת ה׳ שלום לבית ראבינאוויץ הי״ו.

זה מעט כליתי לקרוא את הפאלקס ביבליאטהעק אשר הואיל כבוד מע״ל להוביל לי שי, ועתה הנני מגיש לו תודה וברכה על ככה. כי מצאתי בו דברי חפץ, וצר לי כי מכובד עיני ורפיוני לעת זקנתי אתנהל בכבדות וקצרה ידי למשוך בעט סופר ולהעלות על ספר הגות לבי על סופרי הזשארגאן בכלל ועל הפאלקס ביבליאטהעק בפרט, ורק זאת אודיע לכבוד מע״ל כי ספורו הנקוב בשם סטעפאניו [2], מעשה ידי ציר אמן הוא וכאהד חסופרים המהירים בלשונות איירופא שכל את ידיו בספור ההוא, ואני לא קראתי מספורי כבוד מע״ל רק את הספור „דיא וועלט רייזע״ ואת הספור סטעפאניו ושניהם ערבו לחכי ומצאתי בהם טוב טעם. עתה אודיע לאדוני כי בעוד ימים אחדים יצא לאור ספר שני מספרי אשר בכתובים, שם הספר הוא „ארץ הקדם״ ותוכו רצוף עניינים רבים אשר אקוה כי יפיקו רצון מאת קוראיהם. יסלת נא לי כבודו אם יהיו דברי מעטים גם בפעם הזאת, וה׳ אלקים יחנהו ויברכהו ויאר אור פניו וכל חפצו ישלים והנני מברך את כבוד מע״ל ומוקירו כחין ערכו.

דען 23 טען יאנואר 90, ווילנא.

קלמן שולמאן

---

[1] יהושע מזח. [2] הכוונה להסיפור „סטמפניו״, שנתפרסם במאסף של שלום־עליכם „די יודישע פאלקס־ביבליאטהעק״, כרך ראשון. הטעות בכתיב באה, כנראה, מחמת ראייתו הלקויה של קלמן שולמאן.

בשם ה׳!

ה׳ יברך בשלום את ידידי הרב הגביר החכם והסופר המהיר דורש טוב ושוחר תושיה כ״ה, כש״ת ה׳ שלום ראבינאוויץ הי״ו.

מסבה לא תלויה בי אחרתי להשיב לו תודה על המנחה ההבאת לי מאת כבוד מע״ל הלא היא הפאלקס ביבליאטהעק הלק שני בתכריך בד אשר הואיל בטובו לשלות אלי, ולו גם כבדו עיני מזקן, כי עתה הגדתי לו את אשר רחש לבי על כל מאמר ומאמר אשר בספר הזה, ורק על הספור היקר הנקוב בשם יאסעלע סאלאוויי אודיע נא לכבוד מע״ל בדברים קצרים כי הוא מעשה ידי אמן וסופר מהיר ויתר שאת לו גם על הספור אשר פיו יקבנו בשם סטעפאניו. כל הנפשות אשר עשה כבוד מע״ל בספור הזה חיות הן ועין בעין נראה את פניהן ואזנינו תשמענה כל הגה והגה היוצא מפיהן כפי תכונתן והגות רוחן ודרכיהן ויותר מכל הנפשות ההן שכל כבוד מע״ל את עטו לתאר את הליכות יאסעלע סאלאוויי, את כשלונו הנפלא ואת אחריתו המרה והנוראה. ואני בקראי זאת זכרתי את הסאלאוויי הווילני, את הש״ץ ר׳ יואל דוד ז״ל [3] אשר עד היום אין ערוך אליו בקולו, קול הזמיר (סאלאוויי) בצלצלי גרונו ונפת צוף לשונו ונעימות מנגינותיו, המשורר הנעלה הזה היה ידיד נעורי ויקח לקח מפי בדקדוק שפת קדשנו ולא נכחד עצמו ממני וכל הליכותיו לא נעלמו ממני ובקראי את דברי ימי חיי יאסילי סאלאוויי, דמיתי לקרוא את דברי ימי ר׳ יואל דוד ז״ל, כי הם נושאים כמעט בד בבד וגם אחרית שניהם נשתוה. כי גם ר׳ יואל דוד הוכה בשגעון בתגרת יד האהבה עד יומו האחרון וכלי חמדה כמוהו הלך (בלי חמדה) ואין עוד תמורתו.

יסלח נא לי כבוד מע״ל אם יהיו דברי מעטים גם בפעם הזאת, כי בכבדות כתבתי גם הדברים המעט־ם האלה, ואם יש את נפשו לשמח את נפשי, ייטיב נא לכבדני במכתביו בכל עת מצוא, כי חמודות הוא לי ודבריו נחמדים לנפשי, נפש תדרשנו. ידידו מוקירו ומכבדו

קלמן שולמאן

נכספה נפשי לדעת את שלום יהל״ל [4] ואיה מקום מושבו, כי בצאת ס׳ ארץ הקדם לאור, שלחתי אליו את הס׳ הזה עם מכתב לטאַמאַשפאָל ולא הודיעני אם הגיע הספר והמכתב לידו, ואולי עזב את העיר ההיא או סבה אחרת תמנעהו מהשיבני דבר, על כן אחלה את פני כבוד מע״ל לעשות עמי אות לטובה גם בדבר הזה להודיעני משלום יהל״ל ידידי היקר ואיה מקום כבודו כעת ולטובה גדולה תחשב לי זאת.

יום ג׳, 3 טען אפריל 90, ווילנא.

והננו מצרפים כאן שני מכתבים מאת שלום עליכם לעורך „המליץ" בענין קלמן שולמאן:

לכבוד המו״ל מ״ע „המליץ".

לב מי לא ידאב בראותו אנשי מעלה בתוכנו נושאים מחסור וסובלים חרפת רעב לעת זקנתם ואין רואה ואין מקשיב ואין חולה לחרפתנו זאת, חרפת כל העם? לבי מי לא ירחש דבר טוב לקול קריאתו של ה׳ ל. קאנטאר (המליץ 97) בהזכירו את קהל הקוראים — חובבי שפת עבר — את כבוד החג, הו חג השבעים לימי חייו של זקן סופרינו ה׳ ק. שולמאנן? אך יבוא יום וכל הקהל הקדוש הזה לא יעמוד מגגד, וכל אחד מאתנו בטח יכבדהו ברחשי לבבו; בודאי ירבה במליצה, יעלה שמים, ירד תהומות, ישיר בחרוזים, יזמר משכיל, ודברי ימי חייו של הסופר יסופר לדור אחרון — כולם יבואו ויגידו צדקתו, כל היום תהלתו... אך מי יתן ושמו אל לבם נדיבי עמנו, עם אלהי אברהם, כי לא

---

[3] החזן הווילנאי, המפורסם בשעתו בשם „דער ווילנער בעל־הבית׳על". [4] המשורר העברי יהודה ליב לוין, מבני דורו של פרץ סמולנסקין ומסופרי „השחר".

במליצות ומזמורים לבד נצא ידי חובתנו בנוגע לזקני סופרי לאמתנו, שהם כהני ד' זרע קודש, וחוב קדוש הוא לכל אוהב עמו וחובב שפתו באמת, לכבד את סופרנו זה ליום שמחת לבו במתנת ידו איש איש כברכת ד' עליו, כי דל ישראל בגויים וסופריו עניים, וחג לסופר הוא חג להעם כלו, והדברים עתיקים, — ומכבוד אדוני המו"ל אבקש לקבל רצוף פה... מנחה טהורה להריצה לכבוד הסופר המצוין ה' ק. שולמאנן ביחד עם ברכתי לראש שמחתו, ומי יתן ויראו אחי וכן יעשו ויקוים בנו מאמר העם שאנחנו יושבים בקרבו: „קשיטה מקצות הארץ ולסופר רבבות"...

באיארקא, ל"ג בעומר, התרמ"ט.

ה' ש. ראבינאוויטש שלח לידנו עשרה רו"כ ואנחנו שלחנו לתעודתם, הלואי כי ירבו המתנדבים וזחשב להם לצדקה גדולה. ה מ ו " ל.

המליץ, מס' 108, כ"ח אייר תרמ"ט 17.(29).5.1889.

אל כבוד אדון המו"ל „המליץ".

ראוים הם אחי בני עמי, המתגוררים פה בנאות דשא, לשבח ולתהלה בעבור תתם כבוד לשם זקן סופריו ה' קלמן שולמאנן, ליום שמחתו בחג השבעים לימי חייו, וירימו תרומתם, אשר קבצתי על יד, סך שלושים רו"כ, איש איש כמתנת ידו, כפי הרשום מטה. ומי יתן וכן יעשר אחינו בכל אתר אותר ותבא לסופרנו הרוחה וצדקתם עומדת לעד.

והנני עבדו, מוקיר ישראל וסופריו.

שלום עליכם

באיארקא (סמוך לקיוב), ערב שבועות תרמ"ט.

הכסף הזה שלחנו היום לתעודתו. המו"ל.

המליץ 123, כ' סיון תרמ"ט 7.(19).6.1889.

אגרות אלכסנדר צדרבוים עורך „המליץ"

ארבעה עשר מכתבי אלכסנדר צדרבוים, עורך „המליץ", המתפרסמים בזה, נכתבו בשנות תרמ"ז—תרמ"ח אל ר' ירחמיאל גיצל חישין, עסקן תרבותי ומושך בשבט סופרים, שהיה ידוע בשמו הספרותי חג"י (ראשי תיבות של שמו), והוא קרובו של הביל"וי הד"ר חיסין והוא חניך ישיבת מיר, שהחל לכתוב עוד בגילו הרך ומאמריו הפובליציסטיים ומסותיו הבקורתיות וספוריו נתפרסמו מעל דפי „המליץ", „הצפירה", „היום" (לקאנטור), „המגיד" (לגורדון) „הבוקר אור" (לגוטלובר) וכו'.

חג"י עמד בקשרי מכתבים עם כל גדולי הסופרים בדורו, עם יל"ג, פרץ סמולנסקין, א. ב. גוטלובר, מ. ל. לילינבלום, יהל"ל וכו', ועם כל עורכי העתונים בימיו. יל"ג שאמר לשתף אותו בהוצאת ירחון ספרותי, כותב עליו באחד ממכתביו: „כאילן גדול שענפיו מרובים, כאחד מבעלי הדיעה השלמה הוא ולבו ראה הרבה חכמה ודעת ונפשי ידעה מאד, כי אם יצמצם עבודת שכלו אם במדור הספרותי בלבד, יעשה פרי המשמח לב ומשיב נפש (אגרות יל"ג, אגרות תס"ה ותע"ג) וכן כתבו עליו טובות גוטלובר ב„המליץ" ושמעון ברנפלד ב„המגיד". כאיש אמיד (חוכר אחוזה) היה נותן את לבו גם למצבה הכלכלי הקשה של הספרות העברית וכן חש לעזרת עורך „המליץ" שמצבו הכספי היה בכל רע ותפוצת עתונו ירדה פתאום מאלפים ושבע מאות חותמים לאלף וארבע מאות.

במכתביו אלה מספר ה„ארז" הזקן על הלבטים שנתלבט בהם במלחמתו עם שונאיו מבפנים ומבחוץ על קיום עתוניו „המליץ", „יודישעס פאלקסבלאט", „מצפה". האויבים מבחוץ — הם כמובן „הצפירה" בוורשה ו„היום" לקאנטור שהחל לצאת בפטרבורג, בתמיכת הרבנים המשכילים ובוקי בן יגלי והמשורר המומר קונסטנטין שפירא (שהשקיע ב„היום" אלף וחמש מאות רובל) וכו' וכו'. כל אלה התנגדו לחיבת ציון ול„המליץ" שעבר לחובבי ציון. „היום" ש„גזל" מ„המליץ" כמעט את מחצית חותמיו, נלחם גם הוא קשה על קיומו ומובן שביקש למצוא הצלה במיזוג שני העתונים בבירה לעתון אחד או בהפסקת הופעת „המליץ" והעברת חותמיו ל„היום". צדרבוים טוען, שעורך „היום" לא נרתע אפילו מלהעליל על יל"ג, שגם שמו נקרא על „המליץ", שהוא נמנה על המהפכנים ועל כן צריך לסגור את העתון.

והאויבים מבפנים — הם יל"ג עצמו שרצה „לגזול" ממנו את העתון ומו"לי „המליץ" לוי וליפשיץ, שצדרבוים נאלץ בצר לו למשכן אצלם את עתוניו. כידוע לא שררו מעולם יחסים טובים בין עורך „המליץ" יל"ג לבין מו"לו צדרבוים ויל"ג כתב עליו את השירים ההיתוליים „אצבון בעל העגלה", „גורן אטד" ואת חוברת הפלסתר „טפח מגולה", שהופיעה בהשאלת שמו של זרזיר העט יהושע מזח. פרישתו הראשונה של יל"ג מ„המליץ" היתה עוד בתרמ"ג — לאחר שעבד שם משנת תרכ"ו — ועל סיבת פרישתו זו הוא אומר: „עיזא ושיבוטא אנחנו ולא נוכל למשוך בקרון אחד ימים רבים". ובמכתבו אל י. ח. רבניצקי, מיום כ"ה בתשרי תרמ"ט הוא מספר על פרישתו השניה מן „המליץ": „אמנם כן, מיום א' סענטיאבר דנא, נסוגותי אחור מן „המליץ" וחדלתי מלטפל בו. כי לא עצרתי כוח עוד לדור בכפיפה עם האיש הזה אשר כל דרכיו עקלקלות".

בצר לו, התחיל צדרבוים לחפש בעל הון שישקיע כעשרת אלפי רובלים ב„המליץ" ויגאל אותו מידי המדפיסים לוי וליפשיץ והנה הציע לו אז הסופר חג"י, שיבוא בדברים עם הגביר בנימין וילגימובסקי, המוכן להשקיע כסף ב„המליץ" ולא לשם רווחים, כי אם מאהבתו לשפה העברית. המשא ומתן על כך התנהל יותר משנה בארבעה עשר מכתבים ולא יצא מזה דבר ממשי וצדרבוים נאלץ למסור לידי נושיו, מדפיסי „המליץ", את העתון האידי „יודישעס פאלקסבלאט" — שהיה עסק טוב ומכניס רווחים — כדי להציל מידם את „המליץ".

צדרבוים התכונן לצאת לחוץ לארץ — לפי דברי יל"ג, לשנורר כסף בשביל „המליץ", ולפי דברי צדרבוים, בענין חשוב של כלל ישראל — וביקש מאת יל"ג, שיקבל על עצמו את אחריות העורך הראשי של „המליץ" למשך כמה שבועות. יל"ג הסכים לכך ואולם לא הספיק צדרבוים לצאת את גבולות רוסיה והנה הגיעתו הידיעה כי יל"ג הודיע פתאום לשלטונות כי התפטר מעריכת „המליץ". לפי החוק היו השלטונות צריכים לסגור מיד את העתון אחרי הודעה זו (וצדרבוים השד ביל"ג כי לכך התכוון בהתפטרותו). צדרבוים הודיע מיד טלגרפית לשלטונות כי מינה את הד"ר קאנטור במקומו של יל"ג לעורך העתון. והד"ר קאנטור, שצדרבוים האשימו תחילה במלשינות, קיבל מיד את מינויו זה ועבד באמונה במקומו של יל"ג, בשכר של מאה וחמשים רובלים לחודש (י. ל. גורדון קיבל מאתים ושלושים וחמשה רובלים לחודש).

הקונטרס „שבט לגוו כסילים", שצדרבוים מדבר עליו במכתבו הראשון, נכתב על ידי המשורר המומר ק. שפירא, פטרבורג תרמ"ו, והוא מכוון נגד מאמרו של מרדכי בן הלל הכהן „מאחורי הפרגוד" שבו הוכיח, שיל"ג מתנגד בשירתו לחיבת ציון. ק. שפירא מופיע כאן כחסידו הנלהב של יל"ג. כל זה לא מנע מידו לתמוך בכספו ב„היום" של קאנטור, מתחרה „המליץ", שיל"ג נמנה עם עורכיו.

במכתב זה מתמרמר צ. על מתנגדיו שהעלילו עליו כי שלח ידו בכספי הצדקה שקיבץ „המליץ" בשביל עניי ישראל. מתוך המכתב החמישי והששי מתברר שהמיניסטר להשכלה הרוסי תמך בכספו בסופרים עברים.

כן מתברר כאן, כי בשעת דוחקו בסכסוכו עם שותפיו, סידר צדרבוים בעצמו בדפוס את „היוד. פאלקסבלאט". השמטנו כאן מתוך המכתבים דברי גידוף חריפים וכינויי גנאי שצדרבוים פונה בהם כאן נגד יריביו. כן הושמטו כל המקומות המדברים בענינים אישיים של מקבל המכתבים. כמה אנשים ששמותיהם נזכרים כאן בראשי תיבות, אינם ידועים למביא לביה"ד. המכתבים מתפרסמים בהסכמת בתו, הגברת טשרניחוב לבית חיסין. (חג"י).

המביא לביה"ד,

מ. אונגרפלד

א.

ס״ט פטרבורג, יום 15 לחדש מערץ תרמ״ז.

ידידי המשכיל וסופר מהיר המכונה חג״י.

מקוצר רוח ומעבודה קשה לא עניתיך עד כה על שלשה מכתביך. רבות נשאתי בשנים האחרונות ממקרים רעים שעברו על צאצאי, ואם אנכי לבדי הוצאותי מועטות, אך צרכי הרידקציא מרובים, בשלמי שכר טוב לעובדים עמי ומחסורי ילדי ואשר עלי לשאת כמו״ל וכאיש שרבים אליו פונים להשתדל עבורם ולתמוך בידם, אם במשען כסף או לדרוש ולחקור אחרי מצב עסקיהם ולהמליץ עליהם אשר כל פסיעה ופסיעה בעיר הבירה דורש ממון רב או מעט וכל אלה מנעוני בשנים הטובות להותיר ליום רע, וכאשר החל בשנה דאשתקד „היום״ לצאת ויעור עיני העם בלהטיו והאוהבים חדשות משכו אחריו, ואשר עזר לרעה היה קונטרסו של שפירא [1] „שבט לגו כסילים״ אשר חטאתי ושגיתי מאד בתתי אותו להפיץ ברבים, כי עזבו חותמים לא מעט את „המליץ״ ואח״כ החל גם „הצפירה״ לצאת יום יום ואחינו בפולין נהו אחריו נאלצתי גם אני להתחקות אליהם והוספתי על האחרים, בהותירי את שני העלים לשבוע כמתכונתם לפני זה וגם הרביתי שכר לסופרים מצוינים, עד אשר כלתה פרוטה מכיסי ואירא לבלי יעמדו „המליץ והיודישעס פאלקסבלאט״ מצאת וארא חלילה את ילדי רוחי, היקרים לי כבן יחיד ובת יחידה זקונים, ברע, וכן פחדתי פן אלחץ לפשוט את הרגל לנושים חותמים רבים לאיש איש רובלים אחדים, וע״כ אנוס הייתי להסכים להצעת המדפיסים אשר קבלו עליהם לכלכל את שני העלים לכל צרכיהם עד עת החתימה החדשה וגם אח״כ עד אשר אוכל לשלם חובם, ולבטחון מוכרח הייתי לעשות אותם למו״ל, אולם בכתב ההתקשרות בפירוש נאמר, כי בכל עת אוכל לדרוש מהם להשיב לי זכותי, אחרי אשר אסלק להם את המגיע ממני, ואם לא ישלמו לי עשרים אלף רו״כ. והנה הודות לאל מצב העסק נשתבח, ולולא פרצה מריבה בין השותפים כי יכלו העלים עמוד בשנה זו בלי משען. ואני ידעתי עד מאד כי לו היה בידי סך מסוים היתה לאל ידי להציב את „המליץ״ על אופנים כאלה, עד כי בשנה הבאה שבו כל החותמים וימשכו אחרים עמם. וכן מכתב החדשי „מצפה״ [2] יכול להביא ברכה, לו היה בידי די כסף להכינו ולנהלו כאשר תבין נפשי

ובכן אם הגביר אשר אמרת במכתביך חפץ באמת להיות בתומכי ספרות העברית, הציעה לפניו לבוא עמי בחוברת בהוצאת „המליץ״ גם „מצפה״ ותוכל להבטיחו בשמי כי הכסף אשר יניח בעסק הזה יחשב רק בתחלה למשען, כי לבסוף יראה ריוח טוב, ולא יארכו הימים לראות ברכה ותודה וכבוד מקהל עדת ישראל לאיש הגואל את ספרות העברית ממצור וממצוק, ואם חפץ הגביר להרחיב העסק ולהמעיט בהוצאות ולהגדיל הריוח יוכל להשתמש אתי יחדו עוד.

זכויות שיש לי — להחזיק בית דפוס, ואם יאות להשתתף עמי גם בזה נוכל בנקל לקנות האותיות משני הדפוסים (זה של פינס מונח כאבן שאין לה הופכין) ונקמץ בהוצאות על העלים לבד יותר משלשת אלפים רו״כ לשנה, מלבד אשר מחברים ישלחו ספריהם להדפיסם וגם נוכל להוציא איזה ספרים שנוח למכרם ולהרויח בהם. נוסף על כל אלה אוכל לתת לו הרשיון לשבת פה חפשי, בכשרות ולא בעזר המצאות ותחבולות, רק בתור שותף להדפוס או בתור עוזר למו״ל, אשר שר העיר נתן לי הרשיון להחזיק אצלי שנים. ועוד זאת שכחתי כי יש לי רשיון להחזיק בזה חנות למסחר ספרים, שגם הוא לא דבר נקל ויש באפשר לראות בזה ריוח טוב, אך נחוץ לזה מעט ממון ואיש חרוץ משגיח, או טוב מזה אדון מבין דבר, ואם הגביר הנזכר הוא איש עסק ואוהב לפעול ולעשות אוכל להבטיח לו כי יראה ריוח רב בעסק הבטוח הזה, שהוא קרוב לשכר ורחוק מהפסד. — ודע כי כאשר יורם מצב מה״ע, או נוכל

---

[1] החוברת שהוציא המשורר המומר ק. א. שפירא נגד מרדכי בן הלל הכהן שתקף במאמרו „מאחורי הפרגוד״ את יל״ג המתנגד לחיבת ציון.

[2] מאסף חדשי מוקדש לעניני היהדות בעריכת א. צדרבוים.

למשוך אלינו עוד סופרים מהירים ואנשים בקיאים ועוזרים וכמה ירחב אז לבנו לדעת, כי על ידינו יושעו חובבי שפת עבר. אחת היא על כן אמרתי אם יש את לבב הגביר להגיח בעסק הזה סך מסוים לבלי יחסר כל, אזי יגדיל לעשות לעולם היהדות ולעצמו. לתשובתך מחכה בקרוב על האדרעסס הרשומה מטה, והנני ידידך ומוקירך

אלכסנדר צעדערבוים

צויתי לשלוח לך עוד איזה עקזמפליארים מתשובתי למשיגי, העקשים והמלוזים, לחלקם בין קוראי „היום", ירא ישראל את שכרי בעמלי לטובת ישא"י, וכל אשר פעלתי ועשיתי במשך חמשים שנה לטובת הכלל ויחידים ונזהרתי לבלי לקבל שום תשורה מאנשים אשר הגדלתי חסדי עמדם, ועתה יבאו אוכלי לחמי לבזות עלי כי נגעתי בכסף הצדקה, יראה הקהל וישפוט ביני וביניהם!

ב.

ס"ט פטרבורג יום ב' לחדש ניסן תרמ"ז 2 אפריל.

לידידי המשכיל כו' מ' ג. חאשין.

סבות שונות מנעוני עד היום להשיב לך על מכתבך היקר מיום ט' ניסן, והנני כעת להודיעך כל פרטי הדבר אשר דרשת ממני:

1) יל"ג איננו שותפי כמו"ל לשכר ולהפסד, רק כעוזר תמידי בסדור „המליץ" שאצלתי לו שם עורך (רידקטור) למען תהי אחריות מה"ע ביחס הספרות על שניהם והוא בא על שכרו 225 רובל לחדש, ואם יורם „המליץ" בזכותו וירבו החותמים בגללו נוסף על המספר שהיה לקץ שנת 1885, בעת שהתקשרתי עמו (2700 חותמים) יקח הוא 1 רובל מכל חותם. וזאת לך לדעת כי העורך תלוי תמיד בהמו"ל, שיוכל להרחיקו כל זמן שירצה, והמו"ל איננו תלוי בהעורך.

2) מצב העסק הוא כזה: אחרי אשר בראשית שנת 1886, לרגלי החדשה אשר עשה קאנטאר להוציא מ"ע יומי נתמעט מספר החותמים עד 2006 וברבע השנה האחרון, בשביל שלא יכלתי לשלם בעד תלגרמים בערך 80 רובל לחדש, ובכלל פגשתי כמה מעצורים מחסרון כיס (אשר אלצני להעביט את בכורתי להמדפיסים להציל את מה"ע מכליון חרוץ ואת כבודי מכלמה לבלי אפשוט חלילה את הרגל להחותמים). ע"כ נתמעט עוד יותר מספר החותמים עד 1300 — שבו רבים מהחותמים בראשית שנה זו, ולולא פרצה המריבה בין השותפים, ואחד מהם לא עשה מעשים מזיקים ומעכבים מהלך העסק, אין ספק כי אם לא שבו כלם. עכ"פ הספיק מספרם לכלכל את „המליץ" כל השנה. לדאבון נפשי השתמש ק—ר [3] במקרה זה וישלח מכתבים בכמה מקומות לאיים על החותמים כי המו"ל החדשים יקבצו הכסף ולא יוציאו העלים ובפרט שהאחד הבעל כיס יצא מהשותפות ובערכאות ידרוש כספו משותפו. ובכל זאת עלה מספר החותמים ליותר מן 1600. ולפי"ז אם לא יעשו שום שנוים ותקונים לטוב תהיינה ההכנסות מהחותמים בערך 16000 רובל וממודעות בערך 1500 רובל, בס"ה 17500, וההוצאות כפי ההערכה לכל היותר תעלה עד י"ב אלף רובל, מלבד הפרס אשר הבטחנו לתת פעמים בשנה, שיעלה ג"כ לכל היותר אלף רובל, אם לא ימולאו איזה חסרונים הנחוצים לעמוד נגד הקונקורנציה ולהתגבר עליה, שאי אפשר לי כעת מחסרון כיס המדפיס שנשאר יחידי, וגם אינני אדון לעצמי לעשות כאדם העושה בתוך שלו ותלוי אני בדעת אחרים, ויוכל להיות שיש כוונה מסתרת, לעכב הרמת מצב „המליץ", למען אשר בקרוב הזמן 1 אויגוסט ולא תהי לאל ידי לקחת בחזרה את העסק, מחוסר כסף לכלכלו ישאר הא והיוד. פ"ב [4] לו לצמיתות ואז יחגור שארית כחו לעמוד נגד „היום" ולנצחו, כי כפי הנשמע נמוטו פעמיו וק"ש [5] חדל לתת לו משען, כי גם הוא איננו עשיר וחובותיו מרובים. ובכן לו

---

[3] הד"ר י. ל. קנטור, עורך „היום".

[4] „יודישעס פאלקסבלאט".

[5] קונסטנטין שפירא שתמך ב„היום" באלף וחמש מאות רובל.

בא איש אמיד ויפדה את „המליץ" מיד המדפיס (שעד היום נמצא אצלו מכסף הרידקציא, אחרי שקבל את את האַלפים רובל שהלוו לי בחדש אקט. ש"ע) היינו שיתן בידי הסך הדרוש לכלכלת הרידקציא עד חדש יולי, שאז ימי התחדש החתימה לר"ש השני, ותהי לאל ידי לשלם בעד טלגרמים ולא יתנשא „היום" באלה ועוד תקונים נחוצים אחרים שאינם צריכים לממון רב, או אז נכון לבי בטוח כי יעוז „המליץ" וירבו החותמים לר"ש השני לבלי יהי נזק כל מאומה, או עכ"פ מצער מאד. כי הכל תלוי בהתרבות החותמים. ואז יצלח בידי למשוך באופן כזה אלי יותר חותמים, ממילא לא יוכל „היום" לעמוד ולהתקיים ובשנה הבאה יפנו כל החותמים אל „המליץ" ויביא ברכה רבה. ומאד יוכל להיות כי הסך אשר יהי נחוץ להוציא יותר — נוכל מעתה לקמץ מההוצאות והיה אם יתוספו רק 500 חותמים שהוא דבר קל לא יהי עוד נזק בשנה זו.

3) ה„מצפה" דורש הוצאות בעד דפוס וניר ותמונות ומעטפות עם שכר המשלוח ע"י הבי־דואר 60 באַגן לשנה ולהדגפיס 1500 עקזמפל. תעלינה לכל היותר 6000 רובל, ודי אפוא 1000 חותמים א 6 רובל להשיב ההוצאות (ובראשית צאת „המצפה" היו 1400 חותמים) ונפשי יודעת מאד, כי אם לא יחסר כסף להוציא על הסדר בעתו בלי עיכובים ירבו עליו קופצים והעקזמפל' הנותרים ימכרו גם אח"כ, לו גם יהי במחצית מקחם.

4) ואם יאבה הגביר להכין גם דפוס, יקנה מה' לעוי במחיר לא יקר או במחיר מצער מאד את האותיות מדפוס פינס, וירויח על שכר סידור האותיות לבד מהמליץ והמצפה בערך 2200 רובל, מלבד אשרירויחבעד הדפסת היוד. פ"ב וספרי מחברים וכדומה. ומה שתמעטנה הוצאות בעד הדפוס (שאני משלם 150 רובל מכל אלף באַגען) הנני חושב למלאות הוצאות הדירה להדפוס וכדומה. לכל היותר נחוץ היה להניח בהעסק הזה עשרת אלפים רובל להיות בגלגל החוזר (אובורוטני קאפיטאל), וראוי לשים לב כי רידקציא אינה חנות, הדורשת בכל יום סחורות חדשות ועל הרוב יותר על הנמכרות ולפיכך הקרן המונח בעסק לא יושב לבעליו לעולם, כל זמן שיחזיק החנות ואם יאבה למכרה יאבד על מחיר הסחורה פחות מקרנו ולא בנקל ימצא קופצים, וכן יתרון לה על פבריק, אשר המכונות הן כנכסי צאן ברזל ורק פירות יראה המחזיק ממנה כהחנוני וסחורתו, והוי אפוא הון שאין בו רוח חיים; תחת אשר בהרידקציא יחשב הכסף הדרוש לו רק כהלואה לזמן קצוב, כי בראשית השנה ובמחצית השנה ומעט גם ברבעי השנה יושב הכסף במלואו ועוד ישאר לכלכל את העסק עד אשר ירבו החותמים ולא יהי נחוץ עוד שום הון זרים, כי יוקבץ בראשית השנה די והותר לכל צרכי הרידקציא עד יולי ומשם ואילך עד כלות השנה.

ובכן אם יש את לב הגביר להכניס עצמו בעסק הזה טוב היה כי יאבה לבוא הנה (ומה טוב היה, לו באת גם אתה עמו) וירא ויוכח ונשתעה יחדו, ואם יישר הדבר בעיניו ונגמור בכי טוב. והיה אם יכשר הדבר בעיני הגביר אל נא יחמיץ הדבר, כי לתועלת העסק יהיה אם נוכל לקרבה אל המלאכה לעשות התקונים החדשים ולבשר בישראל, לא יאוחר מן 1 מאי, למען משוך אלינו בעוד מועד את החותמים. מלבד זאת נחוץ לי לדעת הן או לאו בלי איחור, כי יש לי דרך אחרת. ע"כ אחכה במוקדם לתשובתך. ואיך שיהיה הואילה לדרוש בשמי לשלום הגביר אשר אצרף מחשבתו הטובה למעשה, וכן בשלום רעיתו הראויה לברכה בגלל אהבתה לספרתנו הקדושה, ושלום לך מידידך.

אלכסנדר צעדערבוים

פ. ס. החוברות נשלח לך וגם ההוספה איזה עקזמפל' ובקרוב אשלח לך עוד אחרת, כי נגד רצוני מחויב אנכי לענות לקאנטאר אשר יצא לתרץ קושיותי. והא לך גם תמונתי אשר דרשת אם חביבה היא עליך. וזכור לכתוב על שמי (ולא ע"ש הרידקציא).

ג.

פטרסבורג הבירה, 2 מאי 1887.

ידידי היקר וסופר מהיר ה' חג"ר.

מאז באני מכתבך מיום 15 אפריל חכיתי לקראת בשורתך כי שב הגביר לביתו, למען דעת אם יש לבבו לבוא עמי בכושרות, או יבחר אופן אחר לעמוד לימיני כיד ד' הטובה עליו, לבל יירשו אחרים את נחלתי אשר יגעתי בה זה כשבע ועשרים שנה.

מאמרך היה ביד יל"ג כי מאמרים כאלה באים לידו כי עזרת סופרים ופוליטונים קבל הוא עליו, והנני להשיבו לך ואתה תחזה את אשר רשם בשולי הדף הראשון למעלה בידו, עוד טרם ראיתיו אני, וכאשר עברתי עליו מצאתי כי עיקר מאמרך לתאר מצב אחינו ברוסיא לא יוכל בשום אופן לבא בדפוס כעת כי על מאמרים אחדים ב„המליץ" שנמסרה לגבוה עשתה רושם, ואף כי לא יוכלו לגנוע בי לרע, אך החפץ להחליש את „המליץ" בנכליו הוסיף להושיט דלטריות, וכאשר נשאל הצענזור מרגלין, והוא השיב בדברים קשים נגד איש ריבו ראספאַרט ובכלל בטוים לא מהוגנים הוסר ממשמרתו ויבוא ר. תחתיו ועוד נתמנה חדש בהגלאוני אופראוול. לעסקי הדפוס מומר זלמן שמו וע"כ נחוץ לחכות לבלי הזכיר עוד כל הצרות אשר ישאו אחינו בר—א,[6] עד אשר ישכחו מלב כל הדלטוריות. ובכלל האמת אגדך, כי אם תארת את מצבנו הרע בצבעים נאמנים מעוררים רגשות לבב אך כמעט לא חדשת מאומה ודברים כאלה מלאי אנחות כבר נדפסו בהמליץ לאין מספר. טוב היה לו עבדת ירחם אחדים בהרידקציא של „המליץ" וידעת כל סתריה אז יצא ממך סופר יקר, כי שפתיך אתן ואהבתך לעמך ממלאת את כל לבבך. ועתה כבוא הספר הזה אליך תאבה בטובך להשיבני דבר ברור, אם יש תקוה מהגביר, למען אדע לפנות אל ימין או אל שמאל. וזאת תדע כי „היום" מתנהג בכבדות מאד. שלש שבועות חלפו בחדש אפריל ולא היה ביד המו"ל לשלם את הפאַרטאַ על הפאַסט אפילו בעד חדש אחד (17 קאפ' בעד כל אַבאַנענט) בעד כל החותמים ונשארו מונחים טראקטין אחדים. קאנטאַר יותר בשוקים וברחובות פעם ברגל ופעם בעגלות לבקש כסף. פרישמאן עזבו והנו עובד לבדו עם עוזר אחד ראזנפלד. ואתה הלא קראתי את העתקתו פלוטיא דגים מן פלוטבא ויצא לו דבר מעורר שחוק, בדברו מרבוי הדגים למלוח, יאמר כי גם בהדניעפר רבו כה הדגים עד שלא יוכלו אניות הקיטור לרוץ ארחן. ורע רע מזה תירוצו בימים השנים, בהעמיסו את עוגן על שכם מסדרי האותיות. ובכן נחוץ לי רק מעט עזר להשיב את העלים לי, ואז לא יוכל עמוד. ע"כ יחכה לתשובתך.

ידידך ומוקירך צעדערבוים

תן שלום לגביר ולאשתו המשכלת.

ד.

ס"ט פטרבורג, יום 20 לחדש מאי תרמ"ז.

לידידי היקר ומשכיל ה' חג"ר.

מכתבך הנחמד מיום 14 ח"ז הגיעני אמש והנני ממהר להשיבך תודה על כל הכתוב ומפורש בו בנוגע לתכונת הגביר הנדיב — ה' בנימין ווילגימאָווסקי ומדותיו הנעלות. והנה בנוגע לי נעימה לי הבשורה כי יש את לבב הגביר לבוא עמי בברית ורק לא יוכל לבוא הנה עד שובו מחו"ל. אולם לאחת דאבה נפשי, פן יקוים בי חלילה „עד דאזיל איזדבן". כאשר הודעתיך במכתבי הקודם נפלתי בידי אנשים קשים, ועתה אחרי אשר האחד יצא מן העיר (ליפשיץ) וימסור דינו לבית משפט הסוחרים פה ולעוזי נשאר מושל לבדו בהדפוס ובשני מה"ע „המליץ" וגם „וודישעס פאלקסבלאט" וזה שבעה חדשים אשר לא יתן לי חשבון ההכנסות וההוצאות וידיחני מיום אל יום. וכאשר אדרוש זאת מעמו יזעף ויקצוף ויאמר: „נכון הנני להשיב לך את העלים וגם לשאת הפסד עד כה 4500 רובל (ושלשום אמר לי בנוסח

---

[6] ברוסיא.

אחר כי יאבה להשיב העלים בלי שום חשבון לבלי דרוש מעמי הנזק משנה העברה ואולי גם מש"ז בתנאי, כי אראה לו כי יש לאל ידי כי אוכל לנהל את העסק במשך שני חדשים (עד כה אמר אחד אתו), ובדעתו כי אין אתי ברור אצלו כי אם יעבור הזמן עד אויגוסט, אז עפ"י ההתקשרות שביניהם יוכלו העלים להשאר קנין בספו לחלוטין, אם לא אשלם לו כל המגיע יתרון ההוצאה על ההכנסה, ויראתי עד מאד כי עד אז יתחרט מנכיון לי הסך 4500 רובל אשר אמר וידרוש לשלם לו החסרון במלואו, וגם יבקש תואנה כי הוא קבל עליו האחריות בעד החותמים עד סוף השנה ואם אין לו מוצא לכסף לא יוכל להשיב לי העלים, כי יהי שמו לדראון וממנו ידרשו. וזאת לך לדעת כי מאדעסה הציעו לפני לשלם לי בעד היוד. פ"ב עשרת אלפים רו"כ מלבד סך מסוים לשנה כל ימי חיי. עוד גם זאת עשה טרם שאל את פי — הוא הלך להמומר שפירא ושם היה קאנטאר ויתלחשו להשתתף "המליץ" יצא פעמים בשבוע ו"היום" ד' פעמים ותמעטנה ההוצאות. כונת לעוזי הוא להפטר מהמליץ אשר לדעתו לא יביא פרי והוא יירש הפ"ב [7] אשר גם עתה יתן ריוח טוב. וכאשר נסה דבר אליו ויאמין כי ישני בחלקות ואני השיבותיו רכות, כי לא אובה לבוא במגע ומשא את קאנטאר.

אי לזאת אם באמת ובתמים — כאשר לא אפונה — יש את לבב הגביר לבוא עמי בחברת איה"ש אחר החג, אולי היה באפשר לו להיות לי למשען לעת הזאת בסך ג' אלפים רו"כ בתורת הלואה. ואני לא אובה לקחת הכסף בידי רק כאשר אני רואה נותן אמון בך, ישלחך הנה וצרור הכסף בידך, להראות לה' לעוזי כי יש לאל ידי לכלכל את העלים בלעדו, ואני אתן כוח והרשאה לך לקבל את בסף החותמים מהפאסט יום יום ולסלק ממנו החוב, כי לחצי שנה השנית אקוה כי יתוספו החתומים על שני העלים, כי "היום" גוסס. בשוב יל"ג מריגא הודיעני כי שמה לא בא "היום" מיום 1 מאי, מפלונסק השגתי אתמול מכתב כי שם לא בא "היום" מחג הפסח עד עתה, ובאשר הרעישו החותמים אותו במכתבים שלח להם נומר אחד עם מארקען כי אין לו לשלם על הפאסט ושפירא לא יאבה עוד לתמוך בידו כי מגיע לו ממנו 1500 רו"כ. ובכן עתה העת לחזק את "המליץ".

אקוה כי ימצא הגביר את בקשית ראויה לשים לב אליה. לבלי אחר הפאסט אסתפק כיום במכתבי זה הנכתב בחפזון לא אענך על שאלותיך האחרות בפעם הזאת, ואתה הואל בטובך לדרוש בשמי לשלום הגביר ורעיתו הכבודה, והנני מחכה לקראת מכתבו היקר.

ידידך המקוה לראותך עד מהרה מוקירך ומכבדך

צעדערבוים

ה.

ס"ט פטרבורג, יום 14 לחדש יוני תרמ"ז.

לידידי היקר ומשכיל ה' חג"י.

מאז קבלתי מכתבך האחרון חכיתי לקראת בוא מכתב הגביר אלי כאשר הבטחת לי ועד כה אינגו, ומה נעים היה לי לו נתכבדתי במכתב ידו. לע"ע אקוה כי יצלח בידי להמשיך הזמן עד אחר החגים הבע"ל, למען אוכל לחכות עד אשר יפנה הגביר מעסקיו אשר עזב עד שובו. ועליך ידידי המצוה להזכירו פעם בפעם ולחבב עליו את הענין הזה. ומה מאד נעים היה לו היו "המליץ והמצפה" הסבה למלאות ליהדות ולספרתה את אבדתם הגדולה במות ה' ראזענטהל [8] נ"ע, כי באמת יש את לבב הגביר הנכבד להיות משען לסופרים ולספרות העברית כדבריך, אין לי דרך אחרת טובה הימנה, להחזיק במעוז מה"ע הנודע לשם "המליץ" ולהגדיל פעולת השזורנאל החדש אשר במשך ארבעה ירחים קנה לו שם טוב ורבים ידרשו תחייתו ובזה יעשה לו הגביר שם טוב מבנים ומבנות אשר לא ישכח.

---

[7] פאלקסבלאט.

[8] קרובו של הגביר ווילגימאווסקי שלזכרו רצה לתת כסף ל"המליץ".

„היום" נטה לערוב. ממקומות רבים הגיעוני מכתבים מתאוננים כי לא יבאו להם העלים ושואלים את פי מה היה לו, ואחרים דורשים להודיע הסבה באגרת פתוחה, אך אנכי לא אובה לתת לו תואנה לאמר כי אנכי הסבותי לו רעה ואשיב לכל שואל, כי אין אני יודע מה שנעשה ברידקציאָנען של אחרים. אך זאת ידעתי ואוכל ללחוש גם לך כי עוד בשבוע העבר שלח מכל החותמים אשר לו (לדבריו בערך 2000) רק לשלש מאות שלושים ושש, כי אין לו לשלם הפוסטא עכ"פ בכל חדש וחדש, את הנומר 116 לא שלח יען הוא הנומר מיום 31 מאי, אשר עמו הבטיח לשלוח „בן עמי" [9] בעד אפריל ומאי עשרה באגען, אך כאשר הגיד לי הצענזאָר לא היו לפניו עד שבוע העבר רק 4 באָגען ועוד באָגען אחד העתקה מגראָטץ פרק המדבר נגד הנוצרי וממילא מובן כי אָסרו לדפוס. אמרו כי כבר הגיד למסדרי האותיות לבקש להם עבודה במקום אחר ועד כה לא קראו עוד לחותמיו לחדש החתימה. כל אלה אותות ומופתים כי קרוב קיצו. אך זה ימים אחדים יצא הקול, ומה גם אחרי אשר זה כעשרת ימים הגיד לי איש נאמן מאוהבי אשר התראה את שפירא ויוכיחהו על משפטו עמי ויודה כי חטא נגדי כי הסיתוהו אנשי מרמה ויוסף לשבח ולפאר את „המליץ" ולגנות את היום אשר לא יקחהו ביד ולא יאבה לקרותו, כי אין בו מאומה, וכל מה שעשה ל„היום" היה רק לתמוך בידי קאנטאָר, אך 1500 אשר נתן לו לא הועילו ויותר לא יוכל ולא יאבה לעשות למענו. ובכל זאת גברו רחמיו על ב"ב, ע"כ טרם לכתו למסעיו בחו"ל (מפה יצא בשבת מברכין) על משך ארבעה חדשים קבל למענו נדבה למחית ביתו, וכבד עלי אפוא להתאים יחד את שתי הידיעות האם אפשר מכסף נדבה שיקבץ ק"ש לאסוף סך מסוים לכלכל מ"ע יומי? או ק"ש לחוד ועוד קם נדבן או מעשה רב אונים להכין די כסף למלאכה זו? איך שיהיה תקומה לא תהיה למ"ע ריק אשר חדל מבוא ליד בעליו, והלא החדשות שבו יאבד עליהן כלח וזולתן אין בו שום ענין ספרותי, וגם החוברות לא שלח לזמנם, ואיך אפוא יפקידו אחינו ממונם ביד מו"ל כזה? האם לא יבינו כי רצו נורק לאסוף כסף החתימה ולפשוט את הרגל. אי לזאת לו גם אם יתנו לו מושאך להמשיך מיתתו, יהי גוסס עוד ירחים אחדים, ומה גם אז אך יבוא גואל להמליץ להעמידו על בסיס קיים ולהחזיר העטרה ליושנה ולמי שהולמתו... אז אין ספק אצלי כי ירבה מספר החותמים פעמים וגם מהצפירה יבואו רבים להמליץ, אשר יאמץ אז ביתר שאת מפני כמה טעמים, אשר לא זה המקום לבארם.

אשר דרשת ממני לעורר נדבות לאב"ג [10], ידעת ידידי כי נכון הנני מאז לקרוא נדבות למענו, וגם פעמים רבות עלתה בידי, אך כעת לא אוכל לעשות זאת מכמה טעמים: א) אין אני אדון לעצמי, כי הראשון אשר לא יסכים הוא יל"ג, המתנגד בכלל לקרוא נדבות בהמליץ, וגם המו"ל לעוי יאמר כי רב לו עמל לנהל חשבונות הרידקציא ולמה לו עוד אחריות נדבות; ב) אחרי אשר יצאו עלי מערערים כי שולח אני יד בכסף הצדקה ועוד לא ירגעון, כאשר הוגד לי ואנכי לא ראיתי רק מודעה בהיום, כי יצא ה"ש במסוה חתנו לבקש ראיות נגד חשבוני, (להנקם ממני על אשר ברמיזה הבינותיו כי הוא שם מכסף הנשרפים בהוראדנא בכליו לכתחילה בתורת הלואה כאשר הגיד ספ. בפומבי ונודע בכל העיר בעת שלא בקש לתת לו את בתו), ואיך אצא כיום לבקש נדבות הן יוכל להיות כי באמת יעלה מורך בלב מתנדבים, מי יודע מה יהי בכספם, ולמה יחולל שמי לחנם ולאב"ג לא אועיל; ג) רע מאד מצב אחינו בכל מקום, והגדולים כבדי לב הם בכלל, וכל הבא להזכירם שם אב"ג יתעברו ויאמרו, כי זה חמשים שנה לא חדלו להעניקו כי פעמים אין מספר בא וספרו בידו, ואח"כ החלו לקבץ נדבות למענו באופנים שונים (תשובה שהשיב לי פעם אחת הבארָאן ג"ב [11] וגם ידידי המרבה להתנדב כ"ט ז"ל) והעם בכללו יודע בעצמו מחסור ורבו עניי העיר; ד) גם שמעתי דברי נרגנים העונים, כי טוב לאב"ג מאחרים כגילו, כי הוא מקבל מקופת מכס הגרות 150 רובל לשנה בתור פאָנסיאָן ויושב ביחד עם בתו

---

[9] „בן עמי", המאסף הספרותי שהוציא קנטור כתוספת ל„היום".

[10] המשורר א. ב. גוטלובר שהיה שרוי בעוני.

[11] גינצבורג.

בעיר קטנה והוצאותיו מעטות. מפני הסבות האלה אחשוב כי לא אועיל לאב"ג אם אצא כיום לעורר חמלה עליו. אולי יצליח ביד „המגיד" להקל עני הסופר המצוין הזה. אנכי אמרתי בלבבי לחכות עד שוב ר"ט בשלום ואז לא השיב פני ריקם לתת כדרכו סך מסוים, וממנו יראה וכן יעשה פאליאקאוו. אך הוא לא ישוב ופאליאקאוו יצא לחו"ל, וג"ב — המכין גם הוא פעמיו לצאת מקמץ מאד וכבד כעת להוציא מידו 55 רובל לנדבה, מלבד שהחפץ לראותו יאבד זמן רב כי ידחוהו מיום אל יום בלך ושוב ולבסוף יצוהו לחכות לפעמים משעה 9 בבקר עד שעה 2 אחר חצות היום, והוא יוצא וישב במרכבתו ופני המחכה לו לא ראה. ואני זה דרכי עמו, אם דבר לי אליו הנני כותב לו ע"י צירי כי נחוץ לי לראותו ויקצוב לי זמן ואז הוא כותב לי למתי אבוא ויזדמן כי אחכה כשעה חדא, אך יצא אלי או יקראני אליו ואדבר דברי. אך לא אוכל לעשות כזאת רק לדבר נחוץ הנוגע להכלל, ולא לשם נדבה.

למכתבך ולמכתב הגביר אחכה והנני ידידך ומוקירך

צעדערבוים

ו.

ס"ט פטרבורג, יום 6 לחדש יולי תרמ"ז.

ידידי היקר ומשכיל כ"ו חג"ר.

לתשובת מכתבך היקר מיום 1 יולי אשר הגיעני אמש לעת ערב הנני להשיבך כי זה ימים אחדים השגתי מכתב מהגביר ווילגימאָווסקי מיום 22 יוני באחת התחנות בדרך מסעו ולא רשם המקום. במכתבו זה יאשר ויקיים כל דבריך והעתקתן ממכתבו אליך בנידן דידן ומוסיף עוד כי הדבר נחלט בלבו וכי בשובו יבוא עמך הנה ואותך יקום לממלא מקומו ומרבה להלל ולשבח אותך עד להפליא בכל העניינים, ואני אמרתי לכתוב אליך היום ולבשרך זאת, למען תדע לכלכל דבריך. אך אחת דאבה נפשי: אנכי רואה כי א' לעוי משתמט בכונה, הלך לוויטבסק על חדש ימים ועתה בשובו זה ימים אחדים יתיצב כטרוד מאד, וחפצו להגיע עד 1 אויגוסט ואז ישלח לי מכתב ע"י הנוטריון עם חשבון אשר יעשה לדרוש ממני סך מסוים לפדות את העליה, ויתן לי זמן עד 1 נובמבר, ואם עד אז לא אפדם ימכור הוא את „המליץ" לקאַנטאָר ואת הפאלקסבלאט ישאיר אצלו והיה לו מוצא למחיתו ואם לא יקדים הגביר לעשות מה לקדם פני הרעה אובד זכותי ויהי לי דבר עם בעל דין קשה אשר יכבד עלי להוציא בלעו מפיו.

ידידנו ה' אב"ג פנה אלי במכתבו ויתאונן על רוע מצבו ובקש ממני לעורר נדבות עליו. אך כבר אמרתי כי למורת רוח לי להשפיל כבוד הספרות העברית וכבוד אחד מזקן סופריה המצוינים לעשותו לקבצן ולבקש נדבות למענו לפרסם ברבים שמות המתנדבים וסכום נדבותיהם, סהדי במרומים כי כמדקרות חרב רשימות כאלה לי, וגם אין לקוות לקבץ סך מסוים, וגם לא כחדתי מעמו כי כעת בקום עלי זידים לחלל שמי ולעשותי למועל בקדשים לא אוכל לצאת לקרוא נדבות. — אח"כ כתב לי כי שלח בקשה לשר ההשכלה ומבקש משען לפי שעה. ביום ו' 26 יוני לעת ערב השגתי מכתבו וביום השבת בבקר הלכתי להמיניסטר (שנתמנה, כאשר תראה מההגבלה החדשה לת"ח עברים) ואם כי זכר כי עפ"י מליצתי נתן לו משען בשנת 1873 ואח"כ בשנת 1883, וגם הוסיפו על שכרו 200 רו"כ תחת 150 ר' שנקצב לאחרים, ובכלל התאונן כי לא יבא לקופת המינסטריון ממכס הנרות די כסף, אך נזהר להגיד כי לא יתן, רק כמו נסה להשתיקני אולי אחדל ממנו, אך אנכי אמרתי לו, כי מה שאני דורש בתור מתנת חסד פעם אחת בעד האינואליד הספרתי והמורה הזקן שעבד עבודתו יותר מכ"ה שנים, יקחו המורים הנוצרים כדת שכרם משלם מקופת מכס הבשר, ומהנכיונות 2 % משכר העברים ששרתו כל ימיהם בבה"ס ליהודים, בעת אשר הנוצרים עבדו בב"ס כוללים כל זמן שהיו מוכשרים לעבודתם ולעת זקנותם השיבום בבהמד"ר לרבנים וכמשגיחים בבה"ס מטעם הממשלה לעברים למלאות שנות עבודתם ולבא על שכרם מקופת היהודים. דברי אלה לא החטיאו מטרתם, וישאלני כמה אני דורש למען אב"ג שהודה לי שהוא איש ראוי למשען, וכאשר אב"ג בקש ממני להשתדל למענו להשיג 100 רו"כ בקשתי סך זה ונענה

לי, ובאשר אמר לי כי זוכר הוא את בקשת אב"ג אך לא ידע מהנעשה בה ויראתי פן כבר פסקו להשיב פניו ריקם כמנהגם בזמן הזה עם כל הפונים אל המיניסטר שעל ההשכלה, באמרם כי אפס כסף, והלכתי עוד בו ביום לדרוש מהמיניסטריום אך לא מצאתי את בעל השלחן אשר העסק בידו והוכרחתי לחכות עד יום ג' (כי ביום ב' היה חג שלהם) שם מצאתי בי, כפי הנראה במצות הדירעקטאר הוכן הדבר לעשות דאקלאד, אך כנהוג וכאשר הגדתי למכירי זה כי המיניסטער הבטיח לי לעשות בקשתו, אמר באיפן זה נחוץ לי לשנות נוסח דאקלאד. ביום ד' הלכתי בכיון בשעה 12 לטייל לפני המיניסטעריום, בידעי כי בשעה 12 יבוא המיניסטער להדאקלאד. ואספור צעדי לעבור לפני מבוא המיניסטריום ברגע צאתו ממרכבתו, ואעשה עצמי כעובר באקראי וכאלו אינני יודע כי דאקלאד היום והוא הושיט לי ידי כאשר השתחויתי לפניו ואשאלהו: האם דאקלאד היום ויענני הן. ואשתמש בשעת הכושר להגיד לו, כי בל"ס לא ישכח את השיחה של שנינו וינענע לי בראשו. והנה מלא דברו ובימים האלה ישלחו לו המאה רו"כ. היום אלך אל בעל השלחן ואציץ בו לשלוח בלי עיכוב. אנכי הודעתי ביום השבת פ' בלק בדעפעשע לאב"ג כי הבטיח לי המיניסטער לתת לו 100 רו"כ, ואתמול הודעתיו כי עשה כהבטחתו, ובטוח אני כי אם יאריך ד' ימי שנינו אוכל שנה בשנה להשיג למעלה מאה רו"כ מהמיניסטעריום, כאשר תשיג אשת אייכענבוים עד היום 300 רובל לשנה.

עוד הצעתי לפניו להיות לעוזר להמליץ ולהפ"ב ויבא על שכרו ולא יתבזה לבקש נדבות.

והנני ידידך ומוקירך צעדערבוים

אנא דבר שלום בשמי להאשה המצוינת אשת הגביר החובבת ספרת העברית אשר מדי קראי מכתב הגביר הכותב צחות אמרתי ברוך מזוג זוגין כאלה.

ז.

סט. פטרבורג, ה' תשרי תרמ"ח.

ידידי היקר ומשכיל כ"ו ה' חג"י.

אחרי ברכי אותך בשנה טובה ומאושרת אבקש ממך סליחה קודם יום הדין על אשר לא עניתיך על מכתבך היקר מיום אויגוסט, זה כירח ימים, אחרי אשר מצאתי בו עדן לנפשי לשמוע את אשר לא קויתי כי מכתבי להנסיך יפעל מה לטובתך. האמינה לי כי בעת שכתבתי המכתב חשבתי בלבי כי אהיה לשחוק בעיני השר ויאמר: ראו נא חוצפת איש יהודי, הוא לא ראה אותי מימיו ואנכי מעודי לא שמעתי שם איש כזה ורק בגלל שהוא מו"ל איזה מ"ע עברי שלא נודע בין החיים ירהיב בנפשו עוז להמליץ על בן בריתו הישוב בנכסי, ואם בכל זאת עשיתי זאת, היא מפני שכבד עלי בכלל להשיב ריקם פני הפונים אלי וכבר מלומד אנכי בנסים כאלה להמליץ ולהשתדל לפני שרים ואלופים אשר לא ידעתים תמול שלשום, ותודות לאל לא נכלמתי, וע"כ לא יכלתי לסרב לעשות רצונך ומה מאד ששתי כעל כל הון למקרא דברי נסיך אליך. יתן ד' כי יקים השר את דבריו ויגדיל חסדיו עמך וחרא ברכה בעסקיך עמו. לעשות רצונך לכתוב במ"ע רוסי אי אפשר. מכל מה"ע היוצאים פה אין גם אחד אשר יאסוף מאמרים כאלה, כי כלם שונאי ישראל הם, זולתי האחד נאוואסטי וגם הוא לא אבה עד הזמן האחרון לדבר כל מאומה בענין נוגע ליהודים ורק זה כשבועים נפתה לדבר בני הד"ר ויאל לצאת ביד רמה לדבר טוב עלינו. וזה ימים אחדים יצא מטעם הראש לבית פקודות המפקחים בעסקי הדפוס בשם שר הפנים צו להנאוואסטי ולהנאוו. וורעמיא לבלי יוסיפו להתוכח בשאלת היהודים ואין ספק כי גם מה"ע האנטיסימיטים האחרים ישיגו צו כזה, והוא הדבר אשר בקשתי זה כמה שנים ולא נעניתי. ועתה נשארו מאמרים יקרים בהרידקציא של הנאוואסטי שאי אפשך עוד להדפיס במ"ע. כן לא לכבוד היה לי לדרוש זאת מאת ה' נאטאוויטש המכבד אותי וזוכר כי עבד עמי בהוויעסטניק רוסקיך יעוורעיאוו עוד בהיותו סטודענט ותיכף אחרי גמרו חוק למודו וממני יצא להיות רדקטור.

הסבה אשר עצרתי עד כה לכתוב אליך היתה צרותי הרבות אשר עברו ראשי. אשר יגורתי בא

לי, כאשר קרבו ימי חדש אויגוסט החל ה' לעזי לגלות מזמותיו להיות יורשי בשני העלים. עד היום לא הראה לי חשבון ורק הוא אומר כי אבד כמה אלפים רו"כ בענין זה. ועתה נודע הסוד ע"י שותפו לפנים, כי ביום גמרם עמי היה שומה ביניהם להרבות בהוצאות למען לא אוכל לפדות את מה"ע וישארו נחלתם לצמיתות. בכל משך הזמן דרשתי מעמו חשבון והוא השתמט ועתה בידעו כי אין קשיטה בכיסי הוא אומר כי נכון הוא להשיב לי את שלי רק אם אראה לו כי יש בידי שלשת אלפים רו"כ לנהל את הרידקציא עד סוף השנה. אין ספק אצלי כי אם יהיה בידי סך כזה או כי יתן איש בטוח ערובתו בעדי יתחרט ויבקש תואנות להנצל, אך בכל זאת לו יכלתי להוכיח לו כי אוכל לעשות כדבריו כבר עלתה בידי להבריחו לעשות כאשר אמר. והנה מראשית חדש אויגוסט הסיר המסוה מעל פניו ומתכוין להקניטיני כדי שאהיה אנכי הראשון להגיש משפטי לבי"ד המחוזי, לקח אליו את העקס־פעדיציע וגם נסה להכין כל המאמרים להפאלקסבלאט ולעשות הערות בשם הרידקציא אשר היו לחרפה לי, כמו בנומר 34, כי בעבור זאת היה מרדכי רצוי לרוב אחיו ולא לכל אחיו, יען לא היתה רוח רבים נוחה הימנו לאשר היה „מסר" והלשין את בגתן ותרש. רעדה אחזתני למקרא הערה זו ועוד אחרות ושגיאות עבריניות כגון „מהחול ועד כלה" או „אש להבי" וכדומה מנוקד, ובעד ההערה הראשונה נקל היה לי לשבת על ספסל נאשמים, בלמדי לאחי ואחיותי כי המודיע כי קושרים מתלחשים לשים קץ לחיי המלך הוא דלטר ברוח היהדות, ובכלל חרפה היא להיות לשחוק לכל קורא מבין, ע"כ חשבתי לנחוץ לעצור בעד עזותו ואכתוב לו מכתב ואזכרהו כי הוא רק מו"ל ולא עורך וכי אחריות סגנון הרידקציא והשטה עלי וכי עליו למדפיס לדעת כי אין לשום איש המשפט לתת כ"י לסדר טרם בא רשיון ע"ז מהמבקר זולתי לעורך מ"ע, הוא לבדו יוכל לתת כ"י לסדר ואח"כ לשלוח להצענזאר, וע"כ יזהר לבלי יעבור חוק, כי אז לא אחתום שמי על מה"ע, וכל המאמרים מסופרים מן החוץ ואשר יכתוב הוא מחויב לשלוח אלי קודם שיראם מסדר האותיות. היטב חרה לו על זאת, אך הבין כי הצדק אתי ומוכרח היה להרכין ראשו. אך הוא יוסיף להרעימני באופנים אחרים ואחרי אשר הבטיח כי גם בני הד"ר יגמור הדבר בטוב וגם אותו רמה בתחבולות שונות, בא אלי בהצעה ויבטיח על דברתו כי קאנטאר שלח אליו לבקשו כי יפרוש כנפו עליו ויקבל ע"ע להוציא לאור את „היום", בכן הוא חפץ לאחד את שני מה"ע ולהוציא את „המליץ" אחת או פעמים בשבוע כמ"ע ספרותי ויתר הימים יצא „היום", ובאופן זה תמעטנה ההוצאות ושני מה"ע יוכלו עמוד ומה גם אם נאבה עוד לתת כפרס את המצפה אשר נחדש. אנכי השיבותי: אף כי מורת רוח היא לי להשתתף עם קאנטאר וגם חרפה הוא לי להשפיל את „המליץ" להתרועע עם עלה נדף כזה, אולם כאשר תתאונן כי כבד עליך לשאת את הנזק אשר יגיע לך עד סוף השנה הנני מבטל דעתי ורגשותי לטובתך. מני אז החל לישא וליתן עם קאנטאר ולי לא יגיד מאומה — וכפי הנראה באו לידי החלטה, אך בתנאי להרחיקני כלה, כי אם עד 1 נאוועמבער לא אסלק ללעזי חובו ישארו שני מה"ע כקנין כספו, ואין ספק כי ק. קנה אצלו את „המליץ" לבטלו והפאלקסבלאט ישאר ללעזי ואז יציקני עד אשר אלחץ לעזוב את הרידקציא בידו ואף שאין לו המשפט להרחיקני בזרוע. ועתה הוא דורש ממני כי אשתדל לעשותו גם לרידקטור יחד עמי ואז יקל עליו להדיחני כי הוא המו"ל וגם העורך, וכאשר אמרתי כי לא אעשה זאת עד עולם (ולא אוכל לעשות זאת, כי הפ"ב נתון רק לי ובצאת מהרידקציא יסגרוהו ולא יפתח) חדל מתת לי את אשר קבל עליו לכלכלתי וידמה כי בזאת יאלצני להתרצות אליו. ואם אמנם כלתה פרוטה מכיסי ואדע מחסור, בכל זאת נכון הנני לשאת חרפת רעב ולא לשלוח יד בנפשי ולבקש מהרשות לעשות את לעזי לרעדאקטאר בה"פב, ואני השונא משפטים בכלל לא אוכל לבוא עמו בערכאות מחסרון כיס להוצאות המשפט, ואף כי נקל למצוא עורך דין חנם, וגם כתב את כתב ההתקשרות בשלשלאות כאלה אשר יכבד הדבר לגמור הדין בקרוב ובין כך יעמד מ"הע מלכת וירום „היום" אשר הוא גוסס כעת, כי עוד הפעם חדל לשלם על הפאסט ושולח לחותמיו בערים הגדולות תכריך אחד לכלם ביד אחד ממכיריו לחלקם. זה מצבי כעת, ולו נגלה כיום מלאך מושיע אשר יראה לעזי כי יאבה לקחת עליו לנהל את הרידקציא עד סוף השנה והכסף יושב לבעליו בחדש יאנואר, או אז הצלתי את ילדי הרוחניים בן כ"ז ובת כ"ד

השנה לבלי יבאו בידי זרים ואנכי אשאר חסר לחם לעת זקנתי בעת אשר הודות לאל כחי עמי לעבוד ולמשא, והנני מסדר כיום בעצמי את הפ"ב ואעשה חלקי בהמליץ, מלבד אשר עלי ללכת להועץ בעסקי עם לעוי, ומלבד אשר כמעט אין יום אשר לא יפנו אלי אנשים להיות להם לפה ולמליץ ולהשתדל עבורם פה ושם.

כלתה נפשי לדעת אפוא אם יש תקוה לי מהגביר ואם ישוב לימי החג לביתו כי רק אליו אני נושא את נפשי, ואם לא יחוש הוא לעזרתי כאשר אמר אבדתי בעניי. והנה נפשי יודעת מאד כי אם יבוא איש עם צרור כסף הגיח בעסק הזה לצאת במודעה רבה מה בלבנו לעשות ידום "היום" לחלוטין והמליץ ישוב להיות עליון וחותמיו יהיו לכל פחות משנה ויהי די לכל הוצאותיו ולהותיר וכו' וכו'. אנא החיש השיב לי דבר אדע אם יש תקוה משם ויברכך ידידך

צעדערבוים.

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

מהומל ועד תל-אביב, יל"ג כהנוביץ, תל-אביב תשי"ג

ספר זה יצא לאור אחרי מות המחבר על ידי הועד הציבורי להוצאת מאמריו וזכרונותיו.

בקובץ זה נכנסו פרקים מזכרונותיו אלה שכבר נדפסו במקומות שונים ויש שלא נדפסו. אולם כולם יחד מהווים פרק חשוב בתולדות הציונות מתקופת העליה השניה. יש גם פרטים מעניינים בדברים שרבים כתבו עליהם. הנה דוגמא: בעתונות ובספרי זכרונות שונים נתפרסמו זכרונות הציונים שנאספו במוסקבה בשנת 1920 בשעת הועידה, שהיתה ברשיון הממשלה. ואין ידיעות ברורות מי הוא שנתן את הרשיון. והנה בזכרונותיו של כהנוביץ הוא מספר ממחוז הומל, כי לפני הועידה במוסקבה נשלח חוזר מטעם השלטון הראשי למקומות שונים, כי אין להפריע לעבודה הציונית, מפני שנתקבלה העתקה רשמית מישיבת ה„וצק" (הועד המרכזי הפועל של הממשלה), חתומה על ידי מזכירו יאניקידזה, שבה נאמר: „אין ממשלת הסובייטים רואה צורך להתנגד לתנועה הציונית כל עוד לא הוכחה תנועה זו כקונטרה־ריבולוציונית". מזה היה ברור, כי הממשלה הראשית לא היתה אשמה, אלא שהייבסקים שבאו אז למוסקבה מאוקריינה הם שגרמו למאסר זה, בהעלילם על הציונות, כי היא תנועה קונטר־ריבולוציונית.

בכלל יש הרבה חומר היסטורי של העבר הקרוב, בזכרונות הללו של כהנוביץ, שהוא חשוב מאד לתולדות הציונות בימי העליה השניה, בין בגולה ובין בארץ. המחבר הכיר הרבה אישים, שאינם ידועים לקהל הרחב, אבל עשו הרבה למען הציונות. בין אלה רבים הם מאנשי הומל, ביניהם היו גם סופרים, שחיו בהומל, פרק זמן, כמו י. ח. ברנר, הלל צייטלין ויבדל לחיים ג. שופמן. חוץ מזה היו בהומל והסביבה הסופרים ש"י הורוויץ, ומרדכי בן הלל הכהן ועוד. התמונה בספר זה על המורה והסופר ב ר מ ן (מחבר „מגבורי האומה" ו„אבותינו") היא מזעזעת וגם היסטורית.

יש בספר זה דרך אגב גם פרט מעניין לתולדות אחד העם. המחבר שמע הרצאה של אחד העם בלשון הרוסית, שנמשכה שעתיים, בתקופת האביב של רוסיה אחרי פרסום המניפסט האוקטוברי בשנת 1905, שבה סיים אחד העם: „אני מאמין שרוסיה תגיע סוף סוף למשטר קונסטיטוציוני, ואולי דימוקרטי, ואולי אף יותר מזה, אבל שאלת היהודים תשאר גם אז, לצערי הרב, שאלה ללא פתרון. גדולה מזו: מאמין אני שיבוא יום והכושי יהפוך עורו, ואפילו נמר חברבורותיו, אולם ההגדרה „חוץ מן היהודים" לעולם תעמוד, כל עוד עמנו בגולה וכל עוד לא ישוב לקדמותו — לחיות חיים לאומיים עצמאיים בארץ אבותיו". ואמנם גם בשנת 1917, במרס, קרוב לשלשה שבועות אחרי המהפכה, כתב אחד העם לחיים צ'רנוביץ ברוח זה. אולם כשני ימים אחרי כן, לאחר שבינתיים נתפרסם החוק על שווי זכויות של היהודים, שלפיו אין המלים „חוץ מן היהודים", שינה אחד־העם את דעתו, והתחיל להאמין, כי הגאולה כבר קרובה.

ברשימה קצרה זו אין מקום להתעכב על פרטים חשובים, שבהרבה מהם יש חומר היסטורי, אלא שיש ליעץ גם לקורא שאינו מעוניין באנשי הומל לקרוא את הרשימות המעניינות שיש בהן משום תמונה לאותה התנועה בציונות, — כפי ההקדמה הקצרה, — שיש בה נפש „לדור יפה ולאדם יפה שחי בדור זה".

לחקר משפחות, צבי הרכבי, ירושלים תשי"ג

רק על שתי משפחות חשובות בישראל כתוב בספר לא גדול זה, ומה גדולה היא העבודה שהושקעה בספר זה. שתי המשפחות הן: א. משכיל לאיתן, וב. הרכבי. את שם המשפחה משכיל־לאיתן ידעתי עוד מילדותי, בהיותי בן־עשר, כשהחילותי ללמוד מלאכת הכתיבה של מכתבים בלשון הקודש. זה היה הספר הקטן „מכתבים ללמד", שחובר בערך לפני שמונים שנה. התענגתי אז על המליצות היפות, וכמעט שידעתי את כל המכתבים בעל פה. אבא שלי, הרב, היה מכבד מאוד את הספר „באר אברהם" להרב אברהם משכיל לאיתן, שיש בו הרבה חדושי הלכות לא בדרך הפלפול המסובך, אלא בדברים פשוטים וברורים. וספרים כאלה היו לא רבים.

המחבר בדברו על המשכיל נפתלי משכיל לאיתן מתעכב על השיר שכתב לכבוד קלמן שולמן בראש התרגום שלו „מסתרי פריז" ועוד שיר אחר, ורק דרך אגב נזכר שם הספר שלו „מכתבים ללמד", אף שלו היתה אז חשיבות מיוחדת, ופעולתו היתה יותר גדולה משירים סתם. הוא השפיע על אלה שלמדו רק גמרא, ולא ידעו לכתוב מכתב בעברית, ואלה היו אז לפני שמונים, שבעים שנה רבים מאד. ואמנם על ידי האגרו הזה, נתפרסם שם המשפחה „משכיל לאיתן". חשובה היתה גם הדפסת ספר „סדר הדורות" להרב יחיאל הלפרין מחדש. ספר זה השפיע הרבה על היהדות בימים ההם להכיר את ערך ההיסטוריה. ואמנם הופיע בהרבה מהדורות. כפי שמודיע המחבר התפרנס המשכיל נפתלי משכיל לאיתן, שהיה גם תלמיד חכם מובהק, מבית מסחר ספרים במינסק. אולי זה היה המקרה הראשון כי מוכר ספרים, — שלא היה מוביל ספרים מעיר לעיר — לפני שמונים שנה יכול היה להתפרנס מחנות שמוכרים בה ספרים. ודאי היתה לו הכנסה גם כמו"ל של האגרון ו„סדר הדורות".

ביחס למשפחת הרכבי אמנם כבר יצא בניו־יורק יותר מלפני חמישים שנה ספר בשם „דור ישרים" על משפחת הרכבי, אולם המחבר דנן מוסיף הרבה הערות על פי מקורות רבים שלא היו ידועים למחבר „דור ישרים". ביחוד חשוב מאד החומר בספר „לחקר משפחות" על המלומד הגדול ד"ר אברהם אליהו הרכבי, שהיה כמעט הראשון ברוסיה, שאפשר להעמידו בשורה אחת עם החוקרים בחכמת ישראל בגרמניה, ובהרבה דברים עוד עלה עליהם, בידיעתו את המקורות הראשונים. לפי ההערות המרובות ומראי המקומות יוכל כבר כותב תולדות הרכבי לחבר ספר שלם ורב ערך על המלומד הראשון ברוסיה.

בהערה אחת מדובר בקצרה על השנאה האישית בין המשורר יהודה ליב גורדון והמלומד אברהם אליהו הרכבי. גורדון כתב כידוע שיר „הרקב לבית יהודה", שבשם הרקב נתכוון להרכבי, שעסק בעתיקות ושריח ריקבון מהם. והנה באוצרו של יהודה ליב גורדון (שישנו עוד בכתב יד) יש קבוצת מכתבים של הרכבי לגורדון, שמהם נראה כי היתה ביניהם ידידות ושגם גורדון החשיב מאד אותו. אולם השנאה של גורדון להרכבי באה אחרי שהרכבי לא עמד על הגובה, בהיותו חבר בועד חברת מפיצי השכלה בפטרבורג, כשנאסר גורדון בגלל עלילת שקר, כי הוא בין מורדים במלכות. הרכבי מילא את מקום גורדון כמזכיר הועד, אמנם שלא על מנת לקבל פרס, אבל לא שמר בשבילו את המקום כשגורדון שוחרר. נתמנה במקומו אדם בלתי מלומד, וזה פגע בפרנסתו של גורדון.

לבסוף אעיר כי החוקרים, בהיסטוריה ישראלית ימצאו הרבה חומר בספר קטן זה „חקר משפחות".

ב. כ.

ספר־זכרון ליהודי לטביה

„יהדות לטביה" — זהו שם הספר, המוקדש לזכרם של יהודי לטביה, שנספו בימי השואה תש"א — תש"ה (1941—1945). הספר, שהופיע לפני חדשים אחדים הוצא ע"י איגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל.

הקובץ מכיל חומר סטטיסטי על האוכלוסיה היהודית בלטביה, על חייה הכלכליים, התרבותיים, הצבוריים, על מערכת החינוך ורשת בתי הספר שבמסגרת האבטונומיה הלאומית־התרבותית וכן פרקי זכרונות על אישים, קהילות ומאורעות. חלק ניכר מן הספר (כ־50 עמוד מתוך 450) תופסים תאורים ועדויות מימי השואה, כפי שנמסרו מפי שארית הפליטה, האודים המוצלים, שהצליחו להגיע לארץ מהמחנות עם תום מלחמת העולם השניה. אין זה ספר של תולדות יהודי לטביה, אלא, כפי דברי המערכת, נסיון „להציל מטמיון חלק מן הלבנים, אשר תשמשנה יסוד לעבודתו של ההיסטוריון בעתיד".

השבט היהודי הצפון־בלטי לא היה, אמנם, רב בכמותו, בס"ה כמאה אלף נפש; מהם 95.000 בלטביה ו־5000 באסטוניה. אולם בערכו ובאיכותו עלה, לאין ערוך, בהרבה על כמותו. בשכנו בחבל־ארץ, שחצה בין יהדות אשכנז ובין יהדות רוסיה, מיזג בתוכו השבט הזה תכונות של יהדות המזרח ויהדות המערב כאחד, בלי שהנטיה להתבוללות תכה בו שרשים עמוקים.

עד שנת 1918 נמנתה היהדות הלטבית עם יהדות רוסיה ונשאה בחובה את מיטב המסורת העממית והציבורית של יהדות זו. עם ייסוד הרפובליקה הלטבית הדמוקרטית העצמאית (1918) גילתה יהדות לטביה כוחות יצירה מעולים בתחום החיים הצבוריים, המדיניים, התרבותיים, הכלכליים. תוך כדי האבקות פוליטית בין מפלגות וזרמים, ולמרות החיכוכים הפנימיים, ידעו יהודי לטביה כמעט תמיד להתעלות מעל לטפל ולהתרכז בעיקר, כדי להגן עליו בשעת הצורך מפני התקפת האנטישמיים והצוררים, שלא חסרו במדינה זו אף בימי „ירח־הדבש" של הדמוקרטיה. נציגי היהודים ב„סיים", הוא בית־הנבחרים הלטבי, הופיעו תמיד מעל במת המוסד המחוקק העליון בגאוה לאומית ואנושית, בקומה זקופה ובראש מורם, כאשר צריך היה להשיב מלחמה שערה נגד התקפת השונאים. אז היו יוצאים, כרגיל, בזה אחר זה נבחרי המפלגות היהודיות — ציונים־סוציאליסטים (צ. ס. — צעירי־ציון), „בונד", „מזרחי", „אגודת־ישראל", וכל אחד בסיגנונו הוא ומתוך נקודת השקפה שלו הגן על האוכלוסיה היהודית וצרכיה ועל כבוד ישראל.

הנוער ההודי בלטביה ובישוב היהוד הקטן באסטוניה רשם פרק מפואר בתולדות התנועה החלוצית ותרם תרומה ניכרת ורבת־ערך בבנין הארץ, במיוחד בהתישבות העובדת. חלוצים מכל הזרמים הציוניים: ציונים־סוציאליסטים, בית"ר, מזרחי, ציונים כלליים — כל אחד בדרכו הוא — נשאו ברמה את דגל התחיה הלאומית בקרב האוכלוסיה היהודית. אין ספק, שבהשפעתם צמחו גם קבוצות הכשרה חלוצית של פועלי אגודת ישראל. מפעל השקל והבחירות לקונגרסים הציוניים לא הצטמצמו רק במסגרות המוגבלות של המפלגות, אלא היו תמיד למאורע כללי ולחויה כללית של יהדות לטביה כולה, אשר היתה ברובה ציונית.

יהדות אסטוניה, בעלת חמשת אלפים נפש, היתה מעין סניף של יהדות לטביה במובן הרוחני והצבורי. גם היחסים הפוליטיים בין שתי הרפובליקות הבלטיות סייעו לכך: כדי לנסוע מלטביה לאסטוניה ולהפך לא היה צורך באשרת־כניסה מיוחדת; אפשר היה לעבור את הגבול בדרכון־פנים רגיל, והקשר בין יהודי לטביה ואסטוניה היה הדוק בכל המובנים ובכל התחומים. יהדות אסטוניה הקטנה היתה מעין „מעבדה" לרעיון האבטונומיה הלאומית. זה היה המקום היחידי בגולה, אשר בו נתגשמה האבטונומיה היהודית הלאומית־הפרסונלית במלואה, בעוד שבלטביה השיגו היהודים רק אבטונומיה תרבותית.

וכל זה איננו עוד, שכן עבר מן העולם יחד עם השבט היהודי הצפון־בלטי, בעל התרבות הגבוהה היהודית והכללית, שבט רב־פעלים ואציל־רוח.

את מצוות הזכרת־נשמתה של יהדות זו בא לקיים הספר „יהדות לטביה". אולם יוצאי לטביה עדיין לא מלאו בזאת חובתם כלפי בני שבטם היקרים, זכרונם לברכה. צריך לקום מתוכם — ובזמן הקרוב ביותר — היסטוריון, אשר יכתוב תולדותיה של יהדות לטביה, כחלק אורגני ובלתי נפרד של תולדות יהדות רוסיה.

בספר נזכרו כמה מן האישים שפעלו בלטביה, וחבל שכמעט לא סופר כלום על פעולתם של י. ח. טביוב וד"ר י. ל. קנטור.

יצחק מאור

166

לכל חברי ההגנה ופעיליה ברוסיה ואוקראינה

לפני כ־35 שנה בערך בשנים 1920־1917 הציף גל איום של פרעות את אוקראינה ורוסיה הלבנה.

לא היו כפרעות הללו מימי הקוזקים בשנות ת"ח ות"ט, רבבות קרבנות נפלו ורכוש יהודי עצום נשדד, ומי יודע לאילו ממדים היו מגיעים קרבנות בנפש והפסד ברכוש, לולא ההגנה־העצמית שהתארגנה בערים, עיירות וכפרים ויצאה מתוך סכנות רבות ובחרוף־נפש להגנת יהודי המקום. הרבה הרבה נעשה בתקופה ההיא, רבים הם מעשי הגבורה שבוצעו בימים אלה, ימיבדידות איומה וניתוק ישובי היהודים אחד מהשני ובלי מרכז מכוון. מעשים אלה הם דף מזהיר בדברי ימי יהדות רוסיה ואוקראינה.

לצערנו הרב, מעט הוא החומר שנרשם ונשאר לזכרון מהימים ההם. תנאי הזמן והמקום גרמו לכך שלא זכינו לתאור שלם שיקיף את פרשת ההגנה־העצמית ברוסיה ואוקראינה מהשנים ההן.

מחובתנו הלאומית לאסוף ולרכז את כל החומר ההיסטורי בע"פ ובכתב: זכרונות אישיים, יומנים, כרוזים, עתונים, תצלומים, השייכים לתקופה זו לשם חבור ספר ההגנה היהודית ברוסיה ואוקראינה.

הח"מ, מפעילי ההגנה בנקודות ישוב שונות ברוסיה ואוקראינה, פונים בזה לכל חברי ההגנה העצמית ופעיליה למקומותיהם ומבקשים להציל את החומר ההיסטורי של אותה תקופה מתהום הנשיה. יעלה כל אחד מכם את זכרונותיו על הכתב, יפשפש בגנזיו ובודאי ימצא תעודות ומסמכים מימים היסטוריים אלה, ותתגלגל הזכות על ידכם להביא לידי בטוי היסטורי תקופה חשובה בדברי ימי ישראל ברוסיה שהניחה יסוד להתארגנות כחות ההגנה בתקופת העליה השלישית בארצנו — מכשרי „צבא ההגנה לישראל" — מקימי מדינת ישראל.

א. אבטיחי	יעקב מדרשי
מ. י. אלבינגר	יעקב פרמן
יעקב גולדבורט	ישעיהו קלינוב

הכתובת למסירת חומר: „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה. תל־אביב, ת. ד. 118.

„אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה

דו"ח על תכניותיה ופעולותיה בשנת תשי"ג.

הועד המשיך בפעולות האגודה הארגוניות, ברכוז החומר לחוברות „העבר" ובהידוק הקשרים עם אישים מיוצאי רוסיה בארצות מעבר לים וביחוד עם ארצות הברית. עם בקורו של הפרופ' פ. שניאורסון, יו"ר האגודה, בארצות הברית הודקו הקשרים בין הועד למען „אלתירא" שם. בביתו של ה' ש. אוסישקין בירושלים נערכה ביום י"ט בתמוז תשי"ג (2.7.53), מסיבה מצומצמת של עסקני יהדות רוסיה, לשם הסברה על מגמות האגודה ופעולותיה ועל כיוון „העבר".

הפעולות נעשות סמעט ללא סיוע כספי מטעם המוסדות הצבוריים. הצמצמה רובצת על שכם קבוצת עסקנים מצומצמת ביותר, שהעמידה לעצמה את המשימה להנצחת היהדות היקרה של רוסיה וממשיכה בעקשנות ובמסירות את הפעולה. במיוחד התרכזו מאמצי הועד להכשרת הבסיס לעשות את „העבר" לבמה מדעית קבועה, שתשמש מרכז לחקר דברי ימי יהדות רוסיה בהשתתפות טובי החוקרים וההיסטוריונים מישראל ומארצות חו"ל.

יש לציין בצער רב את פטירת חברינו המסורים חיים פייגין, דוד ורטהיים, יונה גרינפלד ולאה וידרוביץ, שנעקרו משורותינו ואין להם תמורה, יהי זכרם ברוך.

יש לקוות שעם הטבת המצב הכספי של האגודה, תוכל להגשים את תכניותיה המרובות בששת רכוז החומר ובפרסום החומר ההיסטורי של יהדות רוסיה שהטילה על עצמה.

יסוד קורטוריון ל„העבר"

לשם ביסוס „העבר", רציפותו וקיומו בדרך כבוד, נערכו (בבתי ה' י. עוזרמן וה' י. בוקשטין) שתי פגישות של עסקני היהדות הרוסית בישראל, ובהן הוחלט על הקמת קורטוריון, שביחד עם ועד „אלתירא" יהאג לקיום הבמה היחידה לדברי ימי היהדות ברוסיה. לקורטוריון נתנו את ידם ה"ה:

א. אבטיחי, י. בוקשטין, א. ורטהים, י. ל. יונתן, אהרן כהן, ש. מוריאל, י. עוזרמן, מ. קרוא, י. ריטוב, מ. שנקר, ש. אוסישקין, א. אלטמן, מ. נובומייסקי (ירושלים), י. קלבנוב (חיפה). בין השאר הוחלט על יצירת קרן מיוחדת לבסס את „העבר" ולעשותו במה קבועה. החוברת השניה הזאת איחרה מחמת הנסבות בשנה.

מר י. עוזרמן קיבל עליו לספק את הנייר בשביל הדפסת שש החוברות הבאות של „העבר" ולעניין את יהדות פינלנד (שהנהו קונסול הכבוד של המדינה בישראל) שישלחו נייר בתורת מתנה (החוברת הנוכחית נדפסה על נייר מהמשלוח הראשון).

מערכת „העבר" וועד „אלתירא" מציינים בספוק רב את פעולתו האדיבה של מר י. עוזרמן, שטרח בהשגת הנייר, מתנת יהדות פינלנד, ומביעים לו וליהדות פינלנד בזה רגשי הכרה ותודה. עם זה יש לציין את עזרתם של הגב' אולה קנצ'י — חברת מועצת עירית ת"א—יפו — ה' מ. נמיר — חבר הכנסת — שטרחו בשחרור משלוח הנייר מתשלומי דמי המכס. להם ולחברי הקורטוריון שעזרו כל אחד כפי יכלתו, נתונה תודתנו והכרתנו — יעמדו כולם על הברכה ויזכו לראות בפתיחת שערי ארצנו לקליטת שבי גולת רוסיה.

סולל בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל — קבלנים לבנין. סלילת כבישים, שכונים, עבודות נמל ומפעלי חרושת ענפים.

סולל בונה — הארגון המשקי הגדול בישראל — משמש את פעולות הפתוח של המדינה הצעירה במלא כוחו הטכני והארגוני.

פעולות בניה ופיתוח נרחבות מבוצעות בכל רחבי הארץ מצפון הגליל ועד הנגב בואכה אילתה.

קליטת העליה — פתרון בעיית השכון והמגורים — בסוס יסודותיו של משק ישראל — מהוים את מערכת הקיום של סולל בונה.

משרדים

ח י פ ה (משרד ראשי)
בנין סולל בונה
רח' הנמל 65
ת. ד. 563 טל. 5-4311

ת ל - א ב י ב
רח' אלנבי 111
ת. ד. 1267 טל. 37-6031

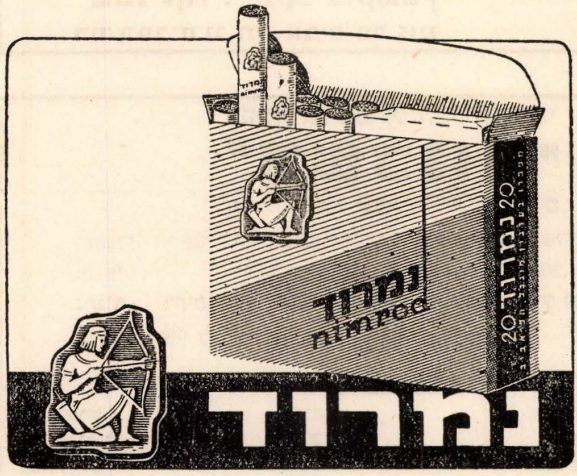
י ר ו ש ל י ם
רח' בן יהודה 1
ת. ד. 4134 טל. 7-4315

ציון

חברה לבטוח בע"מ

מאזן מרוכז ליום 31.12.1952 (בלירות שלטות)

אקטיב			פסיב		
גירות ערך	249729.—	ל"י	הון וקרנות חפשיות	215349.—	ל"י
הלואות ומשכנתאות	600820.—	"	קרנות בטוח (בנכוי		
הברות, בטוח, פרמיה			בטוח משנה)	1024161.—	"
לגביה וכו'	919187.—	"	פקדונות של מבטחי משנה	490711.—	"
יתרות בבנקים ומזומנים	480313.—	"	תביעות תלויות, חברות		
			בטוח וכו'	519828.—	"
	2250049.—	ל"י		2250049.—	ל"י

"הארגז"
בע"מ
תל-אביב, ת.ד. 106
טלפונים
67581, 68690
תעשיות מתכת ועץ
אוטובוסים
וכלי רכב
שונים, רהיטי
מלדה למשרדים וציוד
לבתי-חולים,
תיבות לפרי
הדר וירקות,
צריפים
ונגרות בנין
שותף לבית חרושת
למקררים חשמליים
"אמקור" בע"מ

RENOLD

שרשרות רנולד

לתעשיה - חקלאות
תחבורה

סוכנים יחידים לישראל:

"טכניקה", יעקב בוקשטין

רח' רמב"ם 22, תל-אביב, טל. 3216

הסתדרות הפועל המזרחי בא"י

"משכנות"

חברה ליפוד שכונות דתיות בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב רחוב הנביאים 17, ת. ד. 2770, טל. 21281.

סניפים: ירושלים; רחוב בן-יהודה 6 טל. 2008.

נתניה; רחוב שער הגיא 2. חיפה; רחוב החלוץ 29, טל. 2213.

סניפים בחוץ לארץ: ארצות הברית. אירופה.

שכונות:

בני-ברק,	נתניה,	רחובות,
רמת-גן ב'; (רמת-יצחק)	חדרה,	ירושלים,
פתח-תקוה,	הרצליה,	חיפה — קרית אליהו,
מגדיאל,	פרדס-חנה,	קרית שמואל,
כפר-סבא,	כפר-אתא (קרית פרוסטיג)	תל-אביב,
רעננה,	ראשון-לציון,	בת-ים, באר-שבע.

"עמידר" החברה הלאומית לשכון עולים בישראל בע"מ

בשנת 1952 הגיע מספר הדירות שנבנו ע"י עמידר ובעזרתה ל־20000 בערך, ב־55 מקומות שונים בכל רחבי הארץ. יחד עם זה פיתחה החברה פעולה רחבה להנהלת הרכוש שהצטבר בידיה והגיע ל־14000 יחידות דיור. היא נתבעה גם לדאוג שבשכוניה הגדולים, שהיו ישובים בפני עצמם, יוקמו מוסדות שונים כגון: בתי ספר, גני ילדים, בתי כנסת, וכדומה, וכן גם חנויות ובתי מלאכה, כדי לספק את צרכי תושביהם של שכונים אלה. כן היה עליה לפתח את השטחים החדשים, לדאוג לסלילת כבישים, להספקת מים וחשמל ולשרותים שונים, במידה שלא סופקו על ידי רשויות מקומיות.

בראשית 1953 החליטה הממשלה להטיל על עמידר תפקיד חדש — ריכוז הנהלתו של רכוש שיכוני העולים שבידי הממשלה והסוכנות היהודית. עמידר הפכה בינתיים לחברה כמעט ממשלתית, 75% ממניותיה עברו לידי הממשלה ו־25% נשארו בידי הסוכנות היהודית, ובתור שכזאת הוטלו עליה שני התפקידים המכובדים:

א) הגברת הבניה לשכון עולים מתוך מגמה לחסל בתקופה הקרובה ביותר את המעברות על אהליהן, בדוניהן ופחוניהן;

ב) לרכז את הנהלת הרכוש של מדור השכונים שליד האוצר (— 20000 יחידות דיור) חלק מרכוש האפטרופוס לנכסי נפקדים (כ־18000 יחידות דיור) ושל שכונות הצריפונים של הסוכנות היהודית (כ־20000 יחידות דיור).

החדשים הראשונים של 1953 הוקדשו בעיקר למימוש התפקיד השני ז.א. להעברת הרכוש העצום הזה להנהלת עמידר, המגיע ביחד עם רכושה הקודם של עמידר ליותר מ־70000 יחידות דיור, ואם נוסיף לזה את הדירות הנמצאות כעת בבניה אצל עמידר ואצל אגף השכון של הממשלה, העוברות ג"כ להנהלת עמידר — יתקבל בסה"כ רכוש של 75000 יחידות דיור ב־150 מקומות שונים המפוזרים בכל רחבי הארץ, ממטולה ועד אילת. מספר המשתכנים בשכונים אלה מגיע לכדי 250000 נפש, כלומר: כשליש מכל העליה שהגיעה ארצה מאז 1948.

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים ומטלטלים להשקאה והמטרה

מפלדה מגולבנת
או מאלומיניום
פיטינגים מפלדה
בלתי שבירה

תל-אביב, רחוב עליה 33 טלפון 3248 ת. ד. 2998

המשביר המרכזי

הברה קואופרטיבית לאספקה של העובדים העברים בישראל בע"מ

המשרד הראשי:

תל־אביב, בנין המשביר המרכזי דרך שלמה
ת. ד. 130 טלפון 16־6011

סניפים בארץ:

חיפה, ת. ד. 295 טלפון 4271
ירושלים, ת. ד. 438 טלפון 3854
באר שבע טלפון 5

המחלקות והענפים:

מכולת, מספוא, יבולים, זרעים, חימיקליים, זבלים חימיים, מכונות חקלאיות, צרכי השקאה, ציוד למחלבות, קרור, משאבות, כלי עבודה, מכשירי הנדסה, ציוד למטבחים, חמרי בנין ואינסטלציה, רהיטים, דלק, שמני סיכה, ציוד לים ולדיג, טכסטיל, הנעלה, כלי בית ומטבח, מכשירי כתיבה וציוד משרדים.

חברות עזר למפחר:

המשביר לצרכן, המשביר לעולה, המשביר חברה מאושרת ליבוא ויצוא בע"מ, מעבר בע"מ, חברת הדלק הישראלית בע"מ, (בעלות חלקית). „המשווק" בע"מ (בעלות חלקית). „לים" בע"מ (בעלות חלקית).

מפעלי התעשיה:

„שמן" תעשית שמנים א"י בע"מ, חיפה.
„סלילים" בע"מ מפעלי טכסטיל — יאזור.
„מנקור, קרור וקרח" בע"מ — ירושלים, תל־אביב, יפו, באר־שבע.
„מפעלי נייר של המשביר" בע"מ — ירושלים.
„טחנות הקמח של המשביר" בע"מ תל־אביב, יפו, באר־שבע.
„הצמר" מפעל לעבוד צמר בע"מ — כפר סבא.
„המשביר זרעים" המכון לזרעים — חיפה.
„שרות מוסכים" תל־אביב, חיפה.
„דשנים וחמרים חימיים" בע"מ — חיפה (בעלות חלקית)
„נשר" מפעלי מלט פורטלנד בע"מ — חיפה (בעלות חלקית)
„המלחים" בע"מ מפעלי מתכת — פתח־תקוה (בעלות חלקית)
„המגפר" בע"מ — חיפה (בעלות חלקית)
„לחמנו" מפעל שתופי לאפיה בע"מ תל־אביב (בעלות חלקית)
„מנעל" בע"מ בית חרושת לנעלים — גבעת השלשה (בעלות חלקית)
„החיל" בע"מ חרושת טכסטיל — תל־אביב (בעלות חלקית)
„פשתן" בע"מ מפעל לתעשית סיבים, באר־טוביה (בעלות חלקית)
„צנורות" בע"מ חברה משותפת ליבוא בע"מ — רמלה (בעלות חלקית)
„בית אריזה משותף" תל־אביב (בעלות חלקית)
„מפעלי סוכר ישראליים" (1951) בע"מ — ביח"ר לסוכר עפולה (בעלות חלקית)

„מקורות" — חברת מים בע"מ

המשרד הראשי: תל־אביב, רחוב אלנבי 111, ת. ד. 2704, טלפון 8—67445

•

משרדי המח' הטכנית: תל־אביב, רחוב עליה 19, טלפון 67614

"תנובה"

מאגדת

על יסודות קואופרטיביים, 400 ישובים חקלאים ומאות משקים בודדים, בכל אזורי הארץ לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת את כל התוצרת החקלאית למיניה;
מחלבות ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה;
מחסנים סיטונאיים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל האזורים והמושבות הגדולות.
מחלקות לריכוז תוצרת חקלאי ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ;
יצוא פרי הדר ותוצרת חקלאית שונה באמצעות תנובה אכספורט;
חנויות "כל-בו", מזנונים וחנויות ירקות ופירות של "תנובה" בכל הערים והמושבות.

משרד ראשי: תנובה מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל-אביב, בית "תנובה", רח' יהודה הלוי 17, ת.ד. 265, טל. 62126, 5655, 67486.

"תנובה" משווקת למעלה מ-70 אחוז מכלל תיצרת המשק החקלאי העברי המעורב.

מדן ועד אילת

שרות תחבורה אחיד

שרות חבילות

לכל חלקי הארץ

דיקנות ואחריות

א. ש. ד.

הסנה חברת הביטוח הגדולה בארץ

עוסקת בכל סוגי הביטוח

ביטוח חיים — פצויי עובדים
מכוניות — אש • ימי
כספת — תאונות אישיות

נזקי רכוש וגוף
גניבה ופריצה
כסף בהעברה

המשרד הראשי: תל־אביב, רח' לילינבלום 44, טלפון 2־4431

— סניפים וסוכנויות בכל הארץ —

חברת־בת: הסוכנות לביטוח כללי בע"מ.
טלפון 5024

בנק הפועלים בע"מ

(נוסד בשנת 1921)

המשרד הראשי:
רח' מונטיפיורי 21,

משרד:
רח' אלנבי 126,

סניפים:

צפון תל־אביב, יפו, קרית־שלום, חולון, בת־ים,
בית־דגון מגדל־אשקלון, רמלה, לוד, באר־שבע.

כל עסקי בנק בתנאים נוחים
קשרים בנקאיים ענפים בחו־ל

הבנק של האדם העובד
ושל המשק הבונה והיוצר

אוצר המעמד הבינוני

אגודה הדדית בע"מ

תל-אביב, רח' מונטיפיורי 25
פנת אלנבי – טלפון 62802

כל עסקי בנק

שרות מהיר ומדויק

•

מחלקה מיוחדת
לתשלומי שבר דירה
מסי עיריה וכו'

קרדיט למלאכה

אגודה קואופרטיבית
ארץ-ישראלית בע"מ

1923 **1953**

תל-אביב, רח' לילינבלום 23,
ת. ד. 74, טל. 5275

(נוסד ב-1923)

*

מתן הלואות, נכיון שטרות, פקדונות,
עו"ש, חסכונות, חסכונות לזמנים
ארוכים, השלשות, גבית שטרות,
העברות לכל חלקי הארץ,
הכל במיטב התנאים.

קרדיט גומלין

אגודה הדדית בע"מ

ת. ד' 128 טלפון 5137
תל-אביב, רח' הרצל 14

כל עסקי בנקים
קואופרטיבים
בתנאים נוחים

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

*

מוסד מרכזי
של הקואופרציה
האשראית בישראל

*

תל-אביב, רחוב לילינבלום 32
טלפון 5365

מגדל

חברה לביטוח בע"מ

•

הון ורזרבות 2,200.000 ל"י

•

כל ענפי הביטוח

•

תל־אביב, ירושלים, חיפה, לונדון.

סילון בע"מ

יצרני צנורות קלים
ומטלטלים ואביזריהם
להשקאה והמטרה
מפלדה מגולבנת

תל אביב רח' עליה 33

ת. ד. 2711 טל. 3248

לקראת הספקה עצמית

בשטח הירקות הגיעה הארץ להספקה עצמית — גם הודות לעשרת אלפי הדונם בגני יכין—חקל.

המשימה עכשיו — גידול צמחי תעשייה: אגוזי אדמה לשמן ומרגרינה; לסלק סוכר; בטאטות לעמילן; כותנה, צמחי־רפואה וכו'.

גם במשימה זו תשתתף יכין—חקל במלוא יכלתה.

יכין—חקל

משה ויהושע ברמן

תל-אביב, רח' נחמני 36

★

קבלנים לבנין ולסלילת כבישים

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

קרנות לעזרה הדדית:

א) **"דור לדור"** (נוסד בשנת 1943)
"דור לדור" נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת זקנתו ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

ב) **"מ צ י ב"** (קיים משנת 1937)
קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו.

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את כל הידיעות הדרושות, במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים.

בנק המזרחי בע"מ

תל אביב
רחוב ליליגבלום 48
ת. ד. 309 טלפון 4262

ירושלים
רחוב המלך דוד 16
ת. ד. 685 טלפון 4374

ההון הרשום — 500000 ל"י
כל עסקי בנק בתנאים נוחים

הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב

אגודה הדדית בערבון מוגבל

תל-אביב, רחוב הרצל 21 • ת. ד. 151 • טלפונים 3-2-6061

סניפים:

שדרות קה"ק 47 פנת דיזנגוף טלפון 67673
רחוב לוינסקי 63 טלפון 66596
רחוב אבן גבירול 58 טלפון 23940
יד-אליהו רחוב להגרדיה 23
הדר-יוסף שכונת עמידר
יפו, רח' תרשיש 3 (בוסטרוס) טלפון 80138

ליום 1 באוקטובר 1953:

א)	מספר החברים	53476
ב)	ההון העצמי (לרבות קרנות מלאי)	816.610 ל"י
ג)	פקדונות וחסכונות לכל הצורות	9.541.698 "
ד)	יתרת תיק ההלואות	11.674.618 "
ה)	השתתפות אחרים ביתרת תיק ההלואות	2.136.033 "

קואופרטיב "דך"

מברך את:

מוסדות הממשלה
ראשי העיריות והמועצות המקומיות
תנועת הפועלים
חבריו ועובדיו ובני משפחותיהם
ואת כל בית ישראל

בברכת שגשוג וביצור בשנת תשי"ד

ומאחל לצבור נוסעיו שנה חדשה

בסמן שכלול התחבורה והאדרתה.

בחיה קרופניק

פיתוח הקול

לזמרים,
לסורים
ולנואמים

שדרות רוטשילד 90, ת"א, 5—7 אחה"צ.

הסתדרות נשים ציוניות בארץ

ארגון ארצי של ויצ"ו

מטרות ה. נ. צ. ויצ"ו:

1. ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הצבוריים של המדינה.
2. הרמת מצבה התרבותי, המקצועי והכלכלי של האשה בישראל.
3. דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה.
4. הגנה על זכות האשה במשפחה ובתחוקתה של המדינה.
5. דאגה לדור בריא ע"י הקמת מוסדות ילדים.

ה. נ. צ. ויצ"ו מונה בארץ 50 אלף חברות ב־108 סניפים.

הארגון ההעולמי של ויצ"ו מונה 200 אלף חברות ב־51 פדרציות.

חברה "אמנות" בע"מ

תל-אביב, בצלאל יפה 9 טל. 3786

נמצאים במכירה:

ספר אידלסון

הלל זלוטופולסקי — ספר הפיליטונים

יוסף פטאי — הרצל

סדרת ספרים לחגי העם:

חנוכה

טבת שבט אדר

פסח

שבועות

וכל מבחר הרב של ספרי הוצאתנו להשיג בהוצאה ואצל כל מוכרי וסוכני הספרים בארץ.

תנועת-המושבים והארגונים

רעיון המושב המקפל בתוכו את האחריות ההדדית ביחד עם היזמה האישית שבמשק האינדיוידואלי, התגבש בארבעה עקרונות המהווים יסוד איתן לחברה החקלאית העובדת בארץ, ואלה הם: 1) קרקע לאומית, 2) עבודה עצמית, 3) עזרה הדדית, 4) קניה ומכירה משותפת.

כיום בפרוס השנה הל"ג לקיום המושב מונה תנועת־המושבים 181 כפרים, מהם 84 מושבי עובדים ו־97 מושבי עולים (הכפרים החדשים שנוסדו לאחר קום המדינה מכונים בשם זה בתקופת המועמדות). בין מושבי העובדים ישנם 17 מושבי עולים לשעבר שכבר נתקבלו כחברים לתנועה.

בסוף תשי"ג היו במושבים קרוב ל־57.000 נפש. בראשית תשי"ג הגיע שטח הקרקע המעובד ל־650.000 דונם, מהן שלחין — 65.000 ד'. ראשי בקר — 22.000, פרות חולבות — 13.000; עופות — 1.350.000, ייצור החלב — 44.000.000 ליטר (50% מהייצור בכלל ההתישבות העובדת), ייצור ביצים — 150.000.000 (60%), ייצור ירקות — 55.000 טון, ייצור תפוחי־אדמה 6.000 טון.

פרימן בע"מ

רמת-גן

מציע

תוצרת משובחת

- שימורי ירקות
- שימורי פירות
- ריבות, מיצים
- שימורי דגים

אשראי וחסכון של הציונים הכלליים, אגודה הדדית בע"מ

רח' מונטפיורי 18, פנת נחלת בנימין 38, טלפון 5056, תל-אביב

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, ע"ש, חסכונות לזמנים ארוכים, השלשות, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מסי העיריה וכו'.

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

תל-אביב
רח. מונטיפיורי 13
ת. ד. 2297
טלפון 3—2—4311

חיפה
מרכז מסחרי חדש
בית בוביס
ת. ד. 639, טל. 2367

★
★ ★

כל עסקי בנק עם מפעלים תעשיתיים

החסנת חמרי גלם **בטוח תעשייתי**

פלתורס

• נסיעות
• תיירות
• הובלה
אוירית
• ביטוח

"ארגמן" בע"מ

מפעלים לצביעת
טכסטיל

☆

בני-ברק
טלפון 7197/8

אגרובנק

(בנק לחקלאות ולבנין לא"י) בע"מ

תל-אביב רחוב אלנבי 65
ת. ד. 161 טלפון 4244-45

כל עסקי בנק
בתנאים נוחים

חברת עזר:
חברה לקרקעות
ולהלואות בע"מ

התאחדות בעלי התעשיה בישראל

תל־אביב, רחוב מונטיפיורי 13, טל. 6361, ת. ד. 297, המען למברקים: „פלמנוף"
המרכז — בתל־אביב; סניפים — בחיפה ובירושלים.

התאחדות בעלי התעשיה מייצגת את התעשיה הישראלית בפני הממשלה והציבור מסייעת לפיתוחה וביצורה ודואגת להרחבתה והרמת איכותה.

מרכז ההתאחדות מורכב מועד הפועל ונשיאות, הנבחרים אחת לשנתיים באספה הכללית של החברים

מחלקות המרכז:

1. מחלקות אדמיניסטרטיביות
   א) המזכירות הכללית; ב) מחלקת הכספים; ג) מחלקת הארגון.
2. מחלקת העבודה
   המחלקה מקיימת קשרים עם הממשלה בכל הנוגע לתחוקת העבודה והסדרת יחסי עבודה; היא נושאת ונותנת עם ארגוני הפועלים על כריתת הסכמי עבודה ובענינים הכרוכים למניעת סכסוכי עבודה וחיסולם לאחר שפרצו; המחלקה מופיעה כנציגת התעשיינים בבוררויות בעניני עבודה; היא חוקרת את תנאי העבודה בארץ ובחו"ל; ליד המחלקה קיימת ספריה מקצועית לעניני עבודה.
3. מחלקת האגפים המקצועיים
4. מחלקה כלכלית
5. יעוץ טכני
6. מחלקת המשפטים
   המחלקה משמשת מוסד לבוררויות בין חברי ההתאחדות.
7. ירחונים
   „התעשיה", זירנל היצוא הישראלי (בשפה האנגלית: The Israel Export Journal)
8. ספריה תעשיתית.
9. לשכת עתונות.
10. תערוכת־קבע של תוצרי התעשיה הישראלית.
11. מחלקה לשיכון תעשיתי.

להתאחדות בעלי התעשיה מסונפת התאחדות יצרני היהלומים, שהיא אגודה רשומה הפועלת באורח עצמאי.

ההתאחדות מיוצגת במכון התקנים, במכון להגברת פריון העבודה והייצור, במועצה להיגיינה מקצועית בתעשיה, במועצה הארצית להכשרת שוליות במקצועות המתכת וכד'.

ההתאחדות מקיימת נציגות בניו־יורק.

בנק ארצישראלי לתעשיה בע"מ
חברת תעשיות א"י בע"מ

החברה עוסקת בעיקר ביבוא מרוכז של גלמים והיא פועלת כנאמן לחלוקת גלמים בענפים מסויימים של מתכת, טכסטיל ומזון.

הצינקוגרפיה הא"י

אגודה שתופית בע"מ

מוציאה לפועל
עבודות קלישאות שונות,
באיכות מעולה.

תל־אביב, רחוב לילינבלום 41, קומת קרקע, טלפון 67113.

חברת גרב

תל־אביב, טלפון 5130
ר מ ת־ג ן, טלפון 7217

בית חרושת לגרבים

מייצר:

גרבי ניילון לגברות — גרבי צמר וצמר גפן לגברים וילדים.

ארבעים שנה של פעולות אזע

חברת אזע נוסדה בשנת 1912 ברוסיה ומיסדיה שמו להם למטרה להרים את דרגת הבריאות וההיגיינה בין יהודי הגולה, בעיקר בארצות מזרח אירופה. קבוצה של רופאים יהודים צעירים התחילו את פעולתם הרפואית בין האוכלוסיה היהודית בערים ובמשך הזמן יצרו את הצורה האירגונית המתאימה, שאיפשרה להם להגיש את העזרה הרפואית לאוכלוסיה היהודית שהיתה זקוקה לעזרה זו. מני אז התקדמה והתפתחה חברת אזע בפעולותיה הרבות ובמשך כל השנים תפסה עמדה של מוסד רפואי עליון הדואג להבראת היהודים, בעיקר ילדים, בגולה.

אחרי המהפכה ברוסיה העבירה חברת אזע את מרכז פעולותיה מערבה ומברלין היא מנהלת את פעולותיה בארצות מזרח אירופה ביחוד בפולין, בה נוסדה אזע, כשהיא נושאת את השם ט א ז.

עיקר פעולותיה של אזע באותה התקופה מתרכזת מסביב למלחמה נגד שחפת וגזזת. היא הקימה רשת של מוסדות רפואיים, בתי חולים, מרפאות וכו'. חלק רב של פעולותיה היה מוקדש לטפול באם וילד והיא הקימה רשת של מוסדות טיפת חלב, בהם הגישו רופאים ואחיות את העזרה הרפואית לאם ולתינוק. היא מחלקת מזון, ביחוד חלב לתינוקות. ידועה גם עבודתה של אזע מאותה התקופה בין ילדי בתי־הספר. היא הקימה מטבחים מיוחדים ותחנות לחלוקת מזון בין ילדי בתי־הספר. בחדשי הקיץ היא מארגנת מאות קיטנות לילדי בתי־הספר ולנוער. אזע היא הראשונה שחדרה ל„חדרים" ולישיבות והגישה את העזרה הרפואית לנוער לומד תורה

בעלות היטלר לשלטון נאלצת אזע שוב להעתיק את משרדה הראשי והיא מעבירה אותו מברלין לשווייץ, ומשווייץ היא מנהלת בתנאים קשים ובסכנת נפש את פעולותיה בשעת מלחמת העולם השניה. היא מצילה אלפי יהודים מידי הנאצים ולא מעט מעובדיה הקדישו את חייהם לפעולות הצלה אלו.

עם תום מלחמת העולם השניה היא מארגנת מחדש את סניפיה בצרפת, פולין, רומניה, איטליה וכו', ופעולותיה מכוונות לאלה שניצלו מידי הנאצים. באותה התקופה עובר משרדה הראשי משווייץ לפריז.

יחד עם הפעולה הנעשית מאירופה הולכת ומתארגנת פעולת אזע בארצות הברית. משרדה בניו־יורק מארגן סניפים בארצות דרום־אמריקה, מקסיקו, פרו וכו'. בחלק מהארצות האלה כגון ארגנטינה ומקסיקו, מוקמים מוסדות רפואיים המושיטים עזרה רפואית לחלק מהאוכלוסיה היהודית. בארגנטינה נפתח בית ספר לאחיות. הפעולות בארצות הברית קשורות קשר הדוק עם פעולותיו של המרכז העולמית בפריז.

בשנת 1945 מתחילה אזע את פעולותיה בישראל, מכוונות בעיקר להבראת ילדים ולטפול באם ובתינוק. עם קום המדינה מרחיבה אזע את פעולותיה וכיום היא מקימת בארץ 20 מוסדות הבראה לילדים הכוללים בערך 600 מיטות. למעלה מ־5000 ילד עוברים את מוסדותיה של אזע במשך שנה. כעת מכינה אגודת אזע בישראל תכנית להרחבת מפעליה הקימים ולהקמת מוסדות רפואיים חדשים בארץ. בתכניתה להרחיב את רשת של בתי ההבראה לילדים לגילים שונים אולם ביחוד לילדים בגיל רך, וכן היא מתכוננת להרחיב את הרשת של הטפליות (מוסדות רפואיים יומיים לתינוקות) בעיקר במעברות.

יש לציין את העזרה היעילה שאזע בישראל מקבלת דרך מכרזה בפריז ע"י חברי אזע בורום אמריקה.

הועידה העולמית של אזע שהתקימה בחודש יולי בפריז החליטה להמשיך ולהרחיב את פעולותיה בארץ וביחוד בארצות של צפון אפריקה שמשם יוצאת ותצא העליה לישראל. כן החליטה הועידה לרכז את כל כוחותיה ומאמציה מסביב לפעולותיה של אזע בישראל.

אגודת אזע שהיא לפי מבנה ותעודתה אגודה עממית העומדת לרשות האומה הישראלית — מתפקידה לפעול במקום שם נמצא הרכוז הגדול של העם היהודי, ובהתאם לעמדתה ולגישתה של אזע לבעיות יהודיות יש לקוות לראות אזע חזקה בישראל בעתיד הקרוב.

"אורט" אגודה להפצת מלאכה ועבודה חקלאית ותעשייתית בין היהודים

עריסתה של "אורט" עמדה ברוסיה ואומנותיה היו העסקנים המסורים של יהדות רוסיה. בשנת 1880 גולד הרעיון הנועז (בימים ההם) והברוך להפוך רבבות יהודים חסרי מקצוע ו"תלויים על בלימה" לאנשי־מקצוע עובדים ויוצרים, המתפרנסים בכבוד על יגיע כפיים. ככל ההתחלות היתה גם התחלה זו קשה וקטנה בממדיה. מספר עסקנים שהתאגדו ב"אורט" (אובשצסטוו ראס־פרוסטראניה טרודה סרעדי יעזורעיעזו) החלו לארגן בתי־ספר מקצועיים בערי תחום המושב וללמד את בני ישראל מלאכה ועבודה. בעיות קשות עמדו לפניהם: ראשית, ללמד את הצעירים מקצוע ואח"כ למצוא מקום עבודה בשבילם; כי לא רק התעשיינים מבני עם הארץ סרבו לקבל פועלים יהודים לעבודה, אלא אפילו אלו מבני־עמנו, שהיו עצמם בעילם למפעלי תעשיה, העדיפו את הפועל הנכרי על הפועל היהודי.

ככל רעיון בריא וטוב, כך גם האידיאה של "אורט" על למוד מקצוע הלכה וכבשה את הלבבות. התרבו הסניפים ברחבי רוסיה ומרוסיה התפשטה התנועה לארצות הספר שלה: פולניה, ליטא, אוקראינה וכו'. עם העליה לשלטון של הבולשביקים ופיזור כל האגודות הצבוריות ברוסיה הופסקו גם פעולותיה של "אורט" שם, אך נמשכו ביתר עוז בארצות הספר. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התפשטה תנועת "אורט" גם לאירופה המרכזית ולארצות הבלקן וגם מעבר לימים, באמריקה ובדרום אפריקה נוסדו סניפי האגודה.

מלחמת העולם השניה הפסיקה כמעט כליל את פעולות "אורט" באירופה וגם הסניפים מעבר־לים, בהיותם מנותקים מהקיבוצים היהודיים הגדולים, לא פעלו רבות. מיד עם כיבוש אירופה מידי הנאצים ופתיחת שערי מחנות העקורים, התעוררו עסקני "אורט" בעולם לפעולה מאומצת למען השרידים של עם ישראל באירופה. המרכז העולמי של "אורט" בז'נבה, שוויץ, היה פעיל בארגון הפעולה במחנות ובהקמתה מחדש של התנועה ברחבי התבל. הסניפים החזקים באמריקה ובדרום אפריקה התארגנו מחדש וגם הוקמו סניפים חדשים באירופה המזרחית: הונגריה, פולניה, רומניה, בולגריה ובאירופה המערבית: צרפת, בלגיה, הולנד, גרמניה, אוסטריה וכו'.

פעולה כבירה נעשתה במחנות העקורים. רבבות יהודים, שנפתחו לפניהם שערי החופש, היו מנותקים מחיי יום־יום ולא ידעו איך להמשיך את חייהם. "אורט" באה לעזרתם במובן גשמי ורוחני כאחד. אלפים מביניהם קבלו הכשרה מקצועית, כדי שיוכלו לפרנס את עצמם ואת משפחותיהם, ויחד עם זאת גם התחזקה רוחם: העמדה החמרית הבטוחה נתנה להם אמון מחודש בעצמם ובעתיד טוב יותר.

העליה הגדולה לארץ־ישראל, גידול הישוב היהודי בה, והמשימה הכבירה של קבוץ גלויות בארץ האבות — הביאו את "אורט" להכרה, כי הגיעה שעתה הגדולה לעזור בבנין המולדת המתחדשת.

מיד עם יסוד מדינת ישראל, החליט הועד הפועל העולמי של "אורט" להרחיב את פעולתו גם על ישראל. בסוף 1948 ביקר בארץ ד"ר א. סינגלובסקי, יו"ר האקסקוטיבה העולמית של "אורט", והניח את היסוד לרשת מוסדות "אורט" במדינת ישראל. מסירותו לעניין ויזמתו הרב־גונית פעלו כמטה־קסמים. בתקופה קצרה של חדשים מספר הוקמו בתי־ספר מקצועיים לבני־הנוער הישראלי וקורסים מזורזים להכשרה מקצועית של חיילים משוחררים ועולים חדשים.

24 מוסדות הכשרה מקצועית ב־18 נקודות ישוב כוללת כיום רשת "אורט" בישראל. מספר הלומדים במוסדות "אורט" מגיע ל־22.000 בקירוב וזהו הארגון הראשון במעלה בין אלו העוסקים בחנוך והכשרה מקצועית במדינת ישראל. קרוב ל־2300 איש ואשה כבר סיימו את הכשרתם המקצועית ב"אורט" במשך ארבע שנות קיומו במדינה וכולם הסתדרו בעבודה מקצועית מפרנסת. שמם של מוסדות "אורט" נודע בכל רחבי הארץ וכל המבקרים בהם, מתושבי הארץ ומאורחי חוץ, מהללים את הרמה המקצועית הגבוהה עליה עומדים בתי־הספר של "אורט".

פעולתה של "אורט" בארץ מתנהלת בפקוח מתמיד של מרכז "אורט" העולמי בג'נבה ומשרד החנוך של ממשלת ישראל.

מהגרעין הקטן, אגודה יהודית מקומית בבירת רוסיה הצארית, עלתה "אורט" והתרחבה לממדים של ארגון עולמי, בעל סניפים ב־25 ארצות בעולם. חברי "אורט" בעולם מסורים לרעיון אחד ויסודי: הבראת המבנה הסוציאלי של עם ישראל על ידי הקניית מקצוע לשכבות רחבות של העם.

במדינת ישראל, בארצות צפון אפריקה, באיראן ובכל מקום של ישוב יהודי צפוף משתפת "אורט" בהרמת קרנו של עם ישראל על ידי לימוד מלאכה ועבודה לבניו ובנותיו לטובת המולדת המתחדשת ולטובת עם ישראל בפזוריו.

קודם כל: אריגים יפים...

משי זקס

מפעלי משי זקס בע"מ
רמת-גן

חנויות משי זקס בע"מ
תל-אביב • חיפה

HEAWAR

A Quarterly devoted to the History of the Russian Jews

Tel-Aviv, P.O.B. 118, Israel

Editors:
BENZION KATZ
BARUCH CAROU
Secretary:
A. AHARONI

Editorial Board:
S. SHAZAR
B. SHOCHETMAN
F. SCHNEURSOHN
JOCHANAN TWERSKY

TABLE OF CONTENTS :

Editorial : Climate of Fear (the Pogrom in Kishineff 50 years ago) 3
Benzion Katz : The Jubilee of the hebrew Press 5
Greenbaum : My Days in Petrograd 23
Rabbi S. Assaf : The Making of a Scholar — the Yeshiba of Telz (memories) 34
Dr. N. M. Gelber : The Beginnings of the Zionist Movement in Russian Universities 46
B. Shochetman : The early Rassviet 61
Dr. I. Klausner : Joseph Pesseles, the enlightened relative of the Gaon of Wilna 73
Zvi Har Sheffer: Lubawitz, the Centre of Habbad 86
Novomaissky : Sibirian Jews until tse First World War 94
J. Trivoush: The Jews in Novorussia 100
S. Maor : The Attitude of Tourgenieff to the Pogroms of the Eighties 105
Benzion Katz : On Simon Dubnow 112
B. C. : Prof. Benzion Dinour — at Seventy. 116
Baruch Carou : Rabbi Assaf, in memoriam 117
A. Hurwitz : Bilu in Russia 119
J. Twersky : The Gaon, Rabbi Elijahu of Wilna, II. 122
I. Berman: Kishinew at 1903 130
J. Peremen : The Pogrom of Kishineff in the eyes of A. Pan 136
I. Shapira : In memory of the Bessarabian Jewry 137
Beth-David : A Contribution to the Biography of Israel Frank 139
Miscellanea 142

Vol. II. JANUARY 1954

Tel-Aviv, "ALTHIRA", Association for Study of the History of the Jews in Russia and in Ukraina,

כתובת המערכת : תל־אביב ת.ד. 118

ההפצה הראשית : בימ"ס ספרים „טוד" בע"מ, תל־אביב, אלנבי 88, טל. 3561

דפוס ישראל בע"מ, תל־אביב